

249237
Рік XI.

Р. 1902 кн. IV.

Т. XLVIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

XI Jahrgang.

1902, IV B.

B. XLVIII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під надзором К. Беднарського.

№ 26/VIII г. г. 1902.

Рік XI.

Р. 1902 кн. IV.

Т. XLVIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

XI Jahrgang.

1902, IV B.

B. XLVIII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під надзором К. Беднарського.

Вийшло 20/VIII с. с. 1902.

НБ ПНУС

249237

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного Інституту
Інв. 249737

Зміст XLVIII тому.

1. Причинки до історії роду Бибельських, зібрані арцибіскупом Яном Прохніцким, подав Арістарх Крижановський, до друку приладив Михайло Грушевський с. 1—12
 2. Святий Климент у Корсуні, причинки до історії староруської легенди, написав Др. Іван Франко (Далі, IV—VII) с. 45—144
 3. Miscellanea: а) До бойківського говору, подав В. Гнатюк; б) Шість листів галицьких „старорусів“ з рр. 1853—1863, подав др. І. Франко; в) Др. Остап Терлецький, некрольоґічна замітка, написав М. Грушевський с. 1—15
 4. Наукова Хроніка: Огляд часописей за р. 1901 — Часописи видавані на російській Україні с. 1—25
 5. Бібліографія (рецензії й справоздання, зміст на с. 40) с. 1—42
-

Inhalt des XLVIII Bandes.

1. Beiträge zur Geschichte der Geschlechtes der Bybelskýj, gesammelt von Jan Prochnicki, röm kath. Erzbischof von Lemberg, mitgetheilt von Aristarch Kryžanovskýj, bearbeitet und eingeleitet von Michael Hruševskýj S. 1—12

2. Der Heilige Clemens im Chersonesus, Beiträge zur Geschichte der altruthenischen Legende, von Dr. Ivan Franko (IV. Analyse der Pseudo-Clementinen; V. Nachklänge der Pseudo Clementinen in der späteren christlichen Litteratur; VI. Clemens als Papst und die Legende vom Sisinnius; VII. Passio Clementis). (Schluss folgt)	S. 45—144
3. Miscellanea	S. 1—15
4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1901 — Die in der Ukraine herausgegebenen Zeitschriften	S. 1—25
5. Bibliographie	S. 1—42

Inhalt voriger Bände siehe letzte Seiten des Bandes.

Inhalt des XLVII Bandes. 1. Der Kosak Plachta, ein ukrainisches Volkslied, gedruckt im J. 1625, von Dr. I. Franko (mit drei Facsimile's), S. 1—28; 2. Geistliche Gedichte der ungarischen Ruthenen, mitgetheilt von V. Hnatiuk (Fortsetzung) S. 69—164; 3. Zum Andenken an Alexander Lazarevskyj, von M. Hruševskyj, S. 1—10; 4. Miscellanea S. 1—9; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1901 — In ukrainischer Sprache herausgegebene Zeitschriften, S. 1—15; 6. Bibliographie, S. 1—46

Причинки до історії роду Бибельських, зібрані арцибіскупом львівським Яном Прохніцьким.

Подав Арістарх Крижановський,
до друку приладив М. Грушевський.

Під таким титулом подаю виїмки з переданої мині о. Арістархом Крижановським, чина св. Василя В., для евентуального опублікування в Записках, копії з рукописи, що знайшов він, збираючи матеріал до історії Василян на Русі, в бібліотеці краснопустинського монастиря в збірці книжок, дарованій епископом Криспіном Цешковским. Рукопись ся має титул: *Chotkorum ducum de Bybeł privilegiorum confirmatio, bona stabilia, eorundem divisio, nomina et sepultura, — qui postmodum vocati: Skorutowie, Prochnicy, Barzowie. Leopoli. MDCXXIX.*

Як видно з поданих низше витягів, автором сеї збірки був арцибіскуп львівський (перед тим біскуп камінецький) Ян Андрій Прохніцький, recte Порохницький, досить звістний в історії католицької епархії на Русі з своєї католицької побожності й прихильности до Єзуїтів. Почавши двірською службою, кілька років був він послом Жигимонта III при гішпанським дворі, і в тім часі дістав біскупство камінецьке (1607). Дуже був хвалений за свою печаливість про подільську епархію, між иньшим заложив єзуїтську колегію в Камінці і заложив при ній „значну бібліотеку“. В 1614 р. дістав львівське арцибіскупство, тут также показав чималу діяльність на користь своєї катедри і між иньшим також був спеціальним добродієм львівської єзуїтської колегії. Умер 1633 р.

Интересуючи ся історією свого роду, арц. Прохніцький, як бачимо, зібрав тих кілька причинків до історії роду Бибельських, з котрого виводили себе Порохницькі, і сих остатніх. Власні відомости його про сі роди не були багаті, як видно з поданого ним історичного погляду на історію роду. Він ані вмів докладно вивести своєї галузи — Порохницьких від Бибельських, ані виказати споріднення з ними родів Скорутів і Бажі, зачислених ним до їх галузей. Документів тільки й мав, що копію з привилея Ягайла 1406 р., кілька виписок з переворських актів, та ще помяник Городищанського монастиря (Городище коло Нижанковець, в сусідстві Нового міста), фундованого очевидно Бибельськими (він згадуєть ся між маєтностями Бибельських при розділі їх маєтностей в р. 1441 --- Akta gr. i ziem. XIII ч. 1489). Як би був він дійсно magna diligentia, як сам хвалить ся, забрав ся до збирання матеріялів до історії свого роду, то з самих лише перемишльських і переворських актів міг би витягнути десять раз докладніші відомости. А так маємо властиво збірку припадково позбраних і слабо злучених між собою матеріялів і заміток, які самого збирача так мало, мабуть, задоволяли, що він не залишив додати, для звеличення своєї фамілії, й фантастичну генеалогію роду Бибельських-Порохницьких, замовлену чи ним, чи може вдячними єзуїтами, тодішньому славному латинисту Андрію Вартоцькому.

Збірку розпочинає грамота Володислава Ягайла з 1406 р. п. т. *Confirmatio Privilegiorum Demetrii Chotko Ducis de Bybeł super bona ipsius haereditaria* — себ-то потвердження Казимирової грамоти для Ходка Бибельського з 1361 р., в латинським перекладі (л. 1—3). Вона була вже друкована — *Akta grodzkie i ziemskie* т. V ч. 27, тож нема що її подавати, інтересна в ній тільки інтерполяція княжого титулу Бибельських: в потвердженню Ягайла, з початку читаємо: *Andreas et Chrisko germani et indivisi duces de Bybeł*, і низше, в грамоті Казимира: *generosus ac magnificus Demetrius Chotko, dux de Bybeł*: в автентичних грамотах сього княжого титулу нема. Потім ідуть: реєстр маєтностей Бибельських і Порохницьких (4—5) і під титулом *Notanda quaedam* коротка й дуже бідна відомостями історія роду Бибельських, з загальним поглядом на історію прилучення Руси до Польщі (л. 6—8) — в устах ех-Русина XVII в. сей погляд небезінтересний, тож подаю сі статі в цілости. Потім іде помяник Бибельських в оригіналі (л. 9—19, його подаю без змін в ортографії, досить неідеальний)

і другий раз в латинській транскрипції (л. 18—28), з інтересною кінцевою запискою Прохницького про час переходу Бибельських на латинство (л. 29 — її я навожу).

Наступає згадана вже генеалогія Бибельських (л. 30—4) Варгоцького, сфантазована в душі тодішніх фантастичних генеалогій, де Бибельські виводять ся від римського Бібуля, сучасника Цезара, а з другого боку звязують ся з папським родом Карафів. Я опускаю з неї вступ — де автор, за Меховским і Кромером, говорить про міграцію Римлян на Литву та переказує звістки, зібрані з різних авторів про Бібулів, а подаю — як куріоз — фантастичну міграцію Бібуля з иньшими Римлянами на Русь й історію рода Бибельських, що пішов від нього. Закінчуєть ся збілочка реєстром дігнітарів і сенаторів з рода Порохницьких — що кінчить ся самим автором, арцибіскупом Яном. Я її подаю також.

Статі отже в збірочці наступають по собі без звязи й льогічного порядку. Подаючи виїмки, укладаю їх в порядку де що зміненім.

Як бачимо з вище поданого, властиво для історії рода Бибельських і Порохницьких збірка ся не дає ніяких важних документів. Тільки помянник має характер джерела, небезінтересного для культурної історії Галичини, хоч бідного поясненнями, тому без більшої наукової вартости. Відомости про Бибельських, Порохницьких і т. и. далеко докладнійші й певнійші можемо ми зібрати з виданих актів перемишльських і переворських, в т. XIII і XVII Akta grodz. i ziem., і з поодиноких документів в I—IX т. тоїж збірки. Збірка арцибіскупа Прохницького має иньший інтерес: як меморіал, як історичне *credo* одного з типових *gente Rutheni, natione Poloni*, з тих найстарших, що вийшли з найвизначнійших руських боярських родів, так рано спольщили ся і таке визначне становище серед галицької Польщі зайняли.. З сього погляду ся праця арц. Яна мусить уважати ся досить інтересною культурно-історичною пам'яткою.

З самої історії рода насаперед мушу піднести справу титулу Бибельських. Пізнійша родинна традиція уважала Бибельських князями. Ми бачили вже, що навіть документ 1406 р. підправлений з такою тенденцією. Князями Бибельських зве і той городищанський помянник. Тим часом документи XIV—XV вв. зовсім не знають такого титула, як і взагалі між галицькими боярами в польських часах ми не знаємо князів, хиба кілька

фамілій з в. кн. Литовського. Як сю традицію супроти того витолкувати? Припускати, що тут дійсно заховала ся традиція про колишній княжий титул Бибельських — на мій погляд трудно. Чи не вплинула на те ся обставина, що в генеалогії Бибельських були князі, тільки посвоячені з ними в жіночій лінії, а то князі Передільницькі: предок їх кн. Іван Несвицький, з Волини, в 30-х рр. XV в. оженив ся з Ярохною, донькою Бибельського і діставши за нею між иньшим с. Передільницю, став писати ся сам і його сини кн. Передільницькии. Може, кажу, се дало початок традиції про князів Бибельських?

Арц. Ян каже, що предки його перейшли тому більше 200 літ на латинство, значить десь в початках XV в. О скільки се мало-б належати до Бибельських (стилізація записки тут заплутана помилкою, але такий зміст її, здаєть ся), в сїм можна дуже сумнівати ся. Документально знаємо, що в 1440-х рр. нпр. Бибельські були православними: з р. 1441 маємо умову Фредра з Плішович з Сеньком Бибельським: Фредро просватав за нього доньку, але з тим, що Сенько має „вихрестити ся“ — *debet se baptizare prius quam copulam contraheret* (A. G. Z. XIII ч. 1491), значить був він іще православний.

Те що пише арц. Ян про число своїх предків і місце їх похорону — недокладні виводи з помянника.

Що до тих фамілій, які арциб. Ян звязує з родом Бибельських, то не можучи тут входити в ближші генеалогічні виводи, обмежу ся на кількох замітках, що можуть дещо доповнити або поправити небогаті відомости арц. Яна.

Насамперед що до Порохницьких. Родинна традиція уважала їх простими, в мужеськім коліні потомками Бибельських. Але потомками Ходка Бибельського вони, правдоподібно, не були. Генеалогія їх старших поколінь по актам XV в. представляєть ся так:

Костко з Порохника

(не жив уже в 30-х рр. XV в. — A. G. Z. XVII ч. 7152)

Петро	Олехно	Яцко
стольник, потім каштелян перемисьльський	підстолій перемисьль.	
Петро	Костко-Іван	Іван

і т. д.

Костко з Порохника не був в кождім разі сином Ходка, хиба братом або швагром. Порохник до спадкової маси по Ходку не належав.

Ян Бажі (Barzy) з Болозова оженив ся з Духною, внучкою Ходка, і так споріднив ся з Бибельськими.

Олехно Скорута з Молодятич, з Волини, земляк кн. Несвицьких, оженив ся з Маргаретою Бибельською, десть в 80-х рр. XV в. мабуть, і дістав за нею Библо — див. Akta gr. i ziem. XVII ч. 2347 і IX ч. 110, а також Boniecki Poczet rodów litewskich с. 315 (про Скоруту).

Вкінці завважу, що праця арц. Прохницького не лишила ся незвістною сучасникам. Окольський для свого Orbis Polonus (1641) очевидно використав його збірку, здасть ся — з бібліотеки камінецьких єзуїтів, фундованої Прохніцким, принаймні він цитує ту генеалогію Вартоцького in libello de familia Prochniccia in bibliot. patrum soc. Camenetiae in Podolia. Окрім генеалогії наводить він цитати з грамоти 1406 р., з звістними нам вставками княжого титулу, і з городищанського помянника (Orbis Polonus I. 440—1).

Несецький (VII с. 499) повторяє деяких з сих відомостей, але тільки за Окольським.

В оригіналі праця арц. Прохніцкого, скільки знаю друкована не була.

М. Грушевський.

CHOTCONUM DUCUM DE BYBEL

PRIVILEGIORUM CONFIRMATIO

BONA STABILIA

EURUNDEM DIVISIO,

NOMINA ET SEPULTURA,

QUI POSTMODUM VOCATI: SKORUTOWIE, PROCHNICCY, BARZOWIE.

LEOPOLI MDCXXXIX.

Notanda quaedam.

Russiae tam late patens regnum podzielilo się było na xiestwa. Mieli jednak książęta mniejsze swoje praecipua capita, których ductum

sequebantur zgodnie, a na woinach y powolnie. Wiecz że provincia nasiadła była, dostatki mieli wielkie, ludzie byli militares et perpetuis cum finitimis bellis exercitatisimi, — tak długo woiny cum orientalibus wiedli, że też y Polaki laccessiverant bello. Thu już po długich woinach, Domino ita disponente, tantae bellorum moli succubuerunt. Obstinate y zbyt pilno król polski Boleslaus audax one woiował, w polu biały, miast dobywał; y tak ich dokonczywszy redegit in provinciam ac regno Poloniae adiecit. Libertatum pristinorum memores, udawali się nie raz ad rebellionem, chcąc iugum dominii polonici excutere. Była zatym varia lucta Polakom z niemi. Między inemi rzeczoma królowie nie chcieli, aby titulati, to iest duces, zamki królewskie mieli miecz w poruczeniu swoim, żeby potym diversae religionis żaden mieszcza in senatu nie miał. Że y tho nie pomagało, rząd w Polsce zwykły tham wprowadzon. Podzielona Ruś na biskupstwa, woiewodztwa, powiaty, castellanie, urzędy ziemskie, grodzkie. Kiedy się trafiło, że panna była iedynaczka z maiętnością, wdowa bogata, królowie swoje Polaki slachtę posyłali do Rusi, faverunt, y tak żeniąc się tham często napełnili Ruś y religionem catholicam orthodoxam romanam wprowadzili. Ostatek perfecit vigilantia pastorum, że y przedni panowie z Rusi do iedności kościoła Rzymskiego przesli, eurato schismate graeco.

Duces de Bybeł maiores mei między inemi toż uczynili, które zwano Chotkowie, acz potym inaczey się zwacz mogli, od maiętnosci osobliwie, czo u nas zwyczaina. Tych co za maiętnosci były, gdzie sepultura, które in utraque sexu nomina, tha xiążeczka powie, iako y ine rzeczy niektóre.

Divisionibus honorum stabilium, venditionibus, prodigalitate ipsa, siła wicsek z tego domu potracono. Ze iednak constat o trzech działach pośledniejszych, the krótko powiem. Zaraz, iako się każdy inaczey nazwał, podobno, że tych ducum titulos nie chcieli miecz Polacy, iakom powiedział już.

1. Skorutowie, którzy w gniazdzie, to iest na Byble zostali. Y acz byli tegoż herbu Korczak, ze się iednak z Młodatycz pisali, dochodziliśmy tego dawno, że Skoruta zkađ inąd przychodzien, dziedziczkę Bybelską był poiął y thak on y potomstwo iego tam byli osiedli, długo per longam successionem panowali, dwa naostatek zostawszy potracili, zesli.

2. Prochnicy działem wzięli Nykłowice samosiodme, gdzie przestrzenstwo wielkie, lasy kosztowne, stawy, nad które w Przemyskiej ziemi niemasz lepszych, y dla tego ten czo na Byble został, zostawił sobie był wolny wrąmb do lasów nykłowskich, ieno że mu daleko

było posyłać po the drwa, dobrych pięcz mil, nie był prawa tego w używaniu nigdy.

Wiedzieć trudno, iako się maiores mei zwali przed tym: yle z dawnych listów colligere mogę — Chotko de Bybeł albo Chotko Bybelski, in Nykłowice haeres. Aż kiedy Prochnik w dom moi wszedł per connubium, zwacz się poczęli Prochnickimi, iako od majątności wielkiej y dobrze znanej. Kiedy się zaś rozrodzili, a ieden zawsze w dziale brał Nykłowice samesiodme do tej sortem, która mu w Prochniku obtight, już tego zwacz byli zwykli Prochnicki Nykłowski; ad differentiam drugih Prochnickich, czo w samym Prochniku suas sortes mieli. Yako za naszego czasu Herborty zwali po majątnosciach: Herbort Dobromylski, Odnowski, Miziniecki, Chlipelski, Dziedziłowski, Bruchnalski etc.

3. Barzowie działem wzięli byli Błozew z kilka inych wsi. Niewiem, czemu się tak byli nazwali. Tho pewna, że ludzie byli w tym domu wielcy zawsze, królom panom swoim, rptej, na woinach, na dworzach służyli obecnie, odnosili zatem wielkie praemia, miewali dignitates senatorias, starostwa y wielkie ine ozdoby. Zeszli y ci, pierwei czo ieno mieli potraciwszy.

Bona stabilia ducum de Bybeł.

Oppidum Bybeł, Bybeł villa, Peredilnica, Poczkowice, Zaszkowice, Komorowice, Borszowice, Zwrotowice, Ruszatice, Nykłowice, Tyszowice, Orchowice, Woszczance, Szamice, Koczarhzyn, Hołodowka (wioske the osadził p. Stephan Prochnicki, x. arcybiskupa lwow. ociec), Czystki, Sanoczany, Błozew, Hubice, Zabokruki, Bniow.

Bona stabilia Prochniciorum: Prochnik arx, oppidum Prochnik, suburbium, folwark, pod zamkiem folwark, — ten zrabiaią, Węgierka, Tuliczów, Tyniewice folwark, Chorzow, Hawłowice — folwarki tam 2, Rozborz, Swiebodna, Jodłowka folwark, Szałasz folwark, Rozborz Długi, folwarki tam 2, Rzeplin folwark, Proznow folwark, Kramarzowka folwark.

Ex libris terrestribus przeworscensibus.

Prochnicki et Rozborski fratres germani de Prochnik, uti a bonis familiae nobilioribus vocari coepti, sed quibus e ducibus de Bybeł origo vetus et genuina, quod multis argumentis et monumentis ex iisdem bonis desumptis, doceri potest.

Raphael Prochnicki subiudex terrae Premisliensis,
Ioannes Rozborski notarius terrae Premisliensis,
Petrus Prochnicki subdapifer terrae Premisliensis,

Ioannes Prochnicki subpincerna terrae Premisliensis,
 Petrus Prochnicki subdapifer terrae Premisliensis,
 Petrus Prochnicki gladifer terrae Premisliensis,
 Petrus Prochnicki castellanus terrae Premisliensis 1448,
 Alexander Prochnicki dapifer terrae Premisliensis 1450,
 Iaczko Prochnicki subpincerna terrae Premisliensis 1450,
 Nicolaus Prochnicki castellanus premisliensis 1451,
 Nicolaus Prochnicki episcopus camenecensis 1467,
 Olechno Prochnicki subdapifer terrae Premisliensis 1471,
 Ioannes Prochnicki episcopus camenecensis 1510,
 Petrus Prochnicki dapifer terrae Premisliensis 1512,
 Ioannes Andreas Prochnicki, cracoviensis canonicus 1593, praepo-
 situs 1602, abbas sieciechov. 1604, eppus camenecen. 1607, archiepus
 Leopoliens. 1614.

Sepultura ducum de Bybel sexus utriusque.

Грамота Кнѣзъ Бывелскаго Прокѣпѣина Ксѣдѣнѣва Снѣа.

Въспоманїи Гїи Кнѣзъ Ксѣдѣнна, Глѣва, Марїи, Татїаны, Фрѣла,
 Ёлѣны, Ирїны, Евфїмїи, Аврама, Іакова, Анны, Настасїи, Марїи,
 Василисы, Ёлѣны, Стефана, Евстафіа, Агафїи, Евгѣнїи, Анны,
 Мадѣа, Лѣа, Юрїа. Андреа Сщєно Мїтрополита, Петра, Марка,
 Давїда, Васїлїа, Юрїа, Андреа, Васїлїа, Кѣстантїна, Алѣксѣа,
 Алѣксѣандра, Чюрїла, Ігнатїа, Матѣа, Юрїа, Васїлїа. Іоанна,
 Давїда, Качеслѣва, Константїна, Θεѣдора, Мїханла, Евфрозї-
 мїи, Θεѣдосїи, Горфїны, Θεѣдора, Анфвси, Василисы, Анны, Со-
 ломонїды, Іакова, Петра, Θεѣдора, Сумѣѣна, Грнгорїа, Іоанна,
 Θεѣдѣры. Горфїны, Сѣфїи, Евфїмїи, Анны, Сѣфїи, Θεѣдора, На-
 стасїи, Агафїи, Анны, Анфїа, Мїтрофана, Филїппа, Мїханла,
 Θεѣдора, Татїаны, Катерїны, Улїты, Марїи, Анны, Θεѣдосїи,
 Пїкова, Евдѣтїи, Іоанна, Θεѣдора, Катерїны, Филїппа, Іоанна,
 Пардѣнїа, Андреа, Дїмїтрїа, Мїхѣа, Константїна, Іакова, Іо-
 анна, Евдокїи, Ёлѣны, Горфїны, Алѣксѣандра, Васїлїа, Алѣксѣандра,
 Іакова, Анны, Агафїи, Θεѣдора, Матрѣны, Никифора, Трифона,
 Сумѣѣона, Θεѣдора, Евстафіа, Сумѣѣона, Улїанїи, Петра, Аврама,
 Мїхайла, Іоанна, Глѣва, Анны, Ёлѣны, Ігнатїа, Марїи, Сте-
 фана, Васїлїа, Евфросїмїи, Лаврѣнтїа, Василисы, Іоанна, Агафїи,
 Марїи, Евдѣтїи, Іоанна, Сергїа, Марїи, Евстафіа, Θεѣдора, Чю-
 рїла, Θεѣдора, Θεѣдѣры, Горфїнїи, Глѣва, Володїмера, Іоанна,
 Θεѣдора, Солломонїды, Сѣфїи, Дїмїтрїа, Евфѣра, Ананїи, Ага-
 фїи, Константина, Константина, Ёлѣны, Сѣфїи, Евстафіа, Сѣфїи,

Георгіа, Анны Скумницѣ, Анны, Анны, Іакова, Касіліа, Єввы, Константіна, Горфіны, Настасіи, Григоріа, Филімона, Агафін, Маріи, Іоанна, Татіаны, Настасіи, Θεοδόσι, Θεοδόσι, Θεοδόσι, Θεοδόσι, Катерини, Агафін, Михаїла, Агафін, Горфіны, Алезеа, Агафін, Єлены, Татіаны, Георгіа, Єлены, Михаїла, Агафін, Єввы, Анны, Матфеа, Глѣва, Алезандра, Марка, Петра, Марію, Лазара, Іоанна, Настасіи, Фросімїи, Анны, Пāvла, Власіа, Петра, Глѣва, Агафін, Θεοδора.

Двщчинное племѧ¹⁾: Вѣспоманї Гї Кнѣз Андріа, Іоакїма, Θεοδора, Юрїа, Злїаны, Солломониды, Іоанна, Іосифа, Матроны, Іоанна, Зѣнїи, Іакова, Кондрата, Горфіны, Єкатерины, Θεοδόσι, Єлены, Пелáгїи, Іоанна, Θεοδоры.

Пана Палково племѧ: Вѣспоманї Гї Козмы, Єлены, Іоанна, Іоанна, Стефана, Барвары, Іоанна, Іоанна, Анны, Єлены, Антоїды, Анны, Георгіа, Филиппа, Κυρίλλα, Солломонїди, Іосифа Георгіа, Ларїона, Марїи, Ірїны, Θεοδόσι, Пелáгїи, Іоанна, Марїи, Іоанна, Андреа, Іоанна, Θεοδора, Настасіи, Алезáндра, Касилїсы, Марїи, Єввы, Іакова, Петра, Катерини, Озимїи, Горфіны, Марды, Арсенїа, Євфимїи, Юрїа, Михеа.

Ирахнинно²⁾ племѧ: Поманї Гї Сумеона, Пелáгїи, Андреа, Євфимїи, Марїи, Данїила, Алезáндра, Іоанна, Єѣновїи, Єлены, Григорїа, Θεοδόσι, Касилїа Скумника, Февронїи Скумницѣ, Ософїи Скумницѣ, Марїи, Татіаны, Леонтїа, Алезáндра, Никїты, Іоанна, Анны, Марїи, Константина, Михаїла, Домникїи Скумницѣ, Пелáгїи, Касилїа, Михаїла, Анны Скумницѣ, Николаа, Анны, Євстафїа, Θεοδора, Зѣновїи, Февронїи Скумницѣ, Томс, Марїи, Марїи, Софїи Скумницѣ, Іоанна, Пелáгїи, Якулїнс, Настасіи, Якулїнс, Симеона, Марїи, Февронїи, Юрїа, Агафїи, Мойсеа, Анны, Настасіи, Андреа, Андреа, Дїмитрїа, Єкатерини, Єїпа Герасима, Андреа, Григорїа, Гликїрїи, Юрїа, Іереа Іоанна, Анны, Євфимїи Скумницѣ, Тимона, Марїи Скумницѣ, Єлены Скумницѣ, Алезáндра, Настасіи, Іоанна, Іоанна, Агафїи Скумницѣ, Алезáндра, Іереа Іакова, Андреа, Антонїа, Аннс.

Пана Скорстїна племѧ Алезáндрово: Вѣспоманї Гї Пана ѥ Пана Ивахна, Єфрема, ѥ Пана Лвкїана, Поманї Гї Кнагїню Аннс и Марїю, Катеринс, Поманї Гї Кнѣз Сумеона Бывельского и Кнагїню егò Аннс, Поманї Гї и Єїна ѥхъ Косткѣ, Поманї

1) Може галузь Духни Бибельської - Бажї, але звідки тут князі?

2) Себто потомки ѥ свояки Ярохни Бибельської - Передільницькі.

Гѣ Пана Егорѣѣ Александрѣ и женѣ егѣ Марію, Помані Гѣ Кназа Кокельскаго Васіліа ѣ Кнагиню егѣ Аннѣ, Помані Гѣ Егорѣѣ-танкѣ Барбарѣ Кнагиню Тѣровѣю, Помані Гѣ Пана Егорѣѣ Николаа, Помані Гѣ Пана Кирика Егорѣѣ, Помані Гѣ Пана Іоанна Егорѣѣ, Помані Гѣ Пана Людка Егорѣѣ и женѣ егѣ и дѣти ѣхѣ, Помані Гѣ Пана Марціна Егорѣѣ, Пана Касира Егорѣѣ, Пана Зѣожнаго Егорѣѣ.

Положены мѣщи сѣхѣ Кназей Бывѣльскѣхѣ ѣ цѣркви Сѣго Бѣлкаго Оца Васіліа на Городици Монастырѣ: Кназь Прѣкопѣнна, Кназь Андрей Сынѣ егѣ, Кназь Генкѣ Сынѣ кназа Андреа, Кназь Костко сынѣ Кназа Генка Столника Бывѣльскаго.

Изъ того Рѣда Бывѣскаго Сынѣѣ Пана Александрѣ прѣшли оу вѣрѣ Латѣнскѣю: Даніло, Іцко, Олѣхно и Александрѣ сѣстра ѣхѣ.

По латѣнскѣй транскрипціи того жъ помянника читаемо:

Maiores Prochniciorum duces Bybelensium, sexus utriusque, in schismate graeco decessere numero 393 et sepulti omnes in ecclesia ruthena extracta in Horodisceze, prope oppidum Novae Civitatis Bybel, quod haec superius posita testantur diptycha, ex eadem ecclesia excerpta. Ex quo vero facti sunt reliqui catholici, romanae nimirum orthodoxae fidei, 200 et amplius numerantur anni ad annum Domini currentem, videlicet 1629 exclusive.

Haec vero omnia magna collegit diligentia Ioannes Andreas Prochnicky, archiepiscopus leopoliensis, abbatiae sieciechoviensis perpetuus commendatarius.

Anno Domini 1618 rudi dni Andreae Wargocii de antiquissima Chotkonum ducum de Bybel in regno Russiae familia iudicium.

Ergo P. Libo Lucius Bibulus (nam consul dum Romae triumpharet, in ipsa pompa subito interiit), Plinius et alli classes paratas habentes et Pisis solventes per mare Tyrrhaenum ad Occidentem contenderunt, a dextris Liguria, Genua, Massilia, a sinistris Corsica et Sardinia relictis, tandem superatis Balearibus insulis, per occidentalem Oceanum primo, postea ad Septentrionem vela inverterunt, rursum ad Orientem euntes, ultimo per Venedicum sive Balticum mare, appulerunt ad littora Samogitiae et Curlandiae, ubi hac aetate civitates sunt Eloipeda, Polonga, Liba etc. Nam Libam statim a descensu ex navi condivit P. Libo factusque est ad illum magnus populorum concursus, siquidem ibi Gepidas, Getas, Samogitas, Sudovitas, Galindos, Alanos, Litalanos etc. Cimbrorum, Gottorumque posteritates reperit.

Hi ut aliquod solatium haberent, urbes magnas condiderunt, in Samogitia quidem Romnove, quasi Romam novam, alteram vero etiam Romnove in Prussia, quam Boleslaus Chrobrus rex Poloniae anno 1017 exussit, teste Dlugosso et Cromero, illam Crucigere a. D. 1295 etiam exusserunt, ut narrat Petrus à Dursbuch. Dicta est a Libone provincia illa primo Libonia, deinde Livonia, ut et Libania, Livania et ultimo Lithuania.

Plinius habebat arcem munitissimam in Samogitia, uti nunc est oppidum Zorany in edito monte, quem aluit fluvius Plinia dictus, vidi ego locum et rudera antiquissimae arcis. Eiusdem soror Plinia manebat in alia arce aliquot miliaribus ab illo loco, ubi nunc pagus magnus est Potumze vocatur. Est ille mons altissimus. in quo erat arx et in ipso vertice locus fani quadrati, dicati Iovi servatori. Mons ipse profecto etiam hodie vocatur Satria, tempore Plinae dictus Soliria, quasi conservatio et defensio. Revera enim est mirae altitudinis, hosti negat aditum. Et vidi ista omnia.

At L. Bibulus longa et late gentem suam propagavit. Nam primo ibidem in Livonia arcem condidit, eamque Bybel de suo nomine appellavit, quae nunc quoque est iam ruinosa. Progressus autem alterius non procul a Carpate monte, aliam etiam arcem Bybel extruxit, quae usque ad aetatem nostram fuit haereditaria illsmiae et nobilissimae familiae D. D. Prochnicorum, siquidem illi sunt L. Bibuli verissimi posterii. Quod enim se Prochnicios appellant, id ab arce Prochnik habent, antea tamen dicebantur duces de Bybel. Et est oppidum Bybel in dominio archiepiscopi leopoliensis, quam cathedram nunc habet illrmus et rndmus D. D. Ioannes Andreas Prochnicki, vir integerimus, eruditissimus et de utraque republica ecclesiastica et politica optime meritis.

Usi sunt autem Bibuli pro stemmate Korczak sive Carkafa, dni enim Prochicii illorum veri posterii, haereditate omni ab illis accepta, arma quoque ipsorum hucusque retinuerunt.

Denique nonnulli ex posteris L. Bibuli matrem cogitantes, ad matrem Romam suspirantes, harum septemtrionalium regionum pertaesi, post Iulium Caesarem in senatu a coniuratis occisum pacatam utcunque rempublicam audientes, domum redierunt et recuperatis vetustis amplissimis possessionibus Carrafas se a stemmate appellarunt. Unde nobilissima omnique aevo memorabilis familia illrmorum D. D. Carrafarum descendit, quae propter illam maiorum suorum erga Patriam iustam pietatem ita propagata est, ut principes, duces, comites, cardinales, archiepiscopos, episcopos semper habeat, imo unus eorum, summum adeptus pontificatum, optime universalem rexit ecclesiam

Paulus quartus vocatus, quemadmodum et illorum d. d. Prochniciorum, in qua semper summi magistratus fuerunt, episcopatus, archiepiscopatus, castellanatus et alii.

De his omnibus Stricovium Lithuanorum et Samogitarum historicum leges, qui multo plura ex variis authoribus, etiam Russorum et Moscovitarum vetustissimis chronologis, scribit. Ego brevitati studui.

Atque hoc est iudicium rudi d. Andreae Wargocii, viri eruditissimi, de antiquissima ducum Bibelensium in regno Russiae origine atque eorum prosapia.

Святий Климент у Корсуні.

Причинки до історії староруської легенди.

Написав *Др. І. Франко.*

IV. Розбір Псевдо-Климентової повісти.

Руфін Аквілейський, перекладаючи „*Recognitiones*“ із грецької мови на латинську, бачив у них „*occultos sapientiae thesauros*“ і не сумнівав ся, що має перед собою твір самого Климента, хоч і попований декуди єретиками (*Migne, op. cit. 613*). Новіші досліді показують нам, що коли є яке зерно правди в тім циклю писань званих Псевдо-Климентинами, так се хиба в диспутах і поученях, які передають нам погляди та вірування певних кругів „жидовствуючих“ християн та сектарів II—III віку; натомісь усе сказане про Климента й його рідню, про вандрівки Петра й його учеників, про віднаходжене родичів і дітий треба признати видумкою, романічною фавулою, скомпонованою після звісних, давнійших взірців. Лишаючи на боці теологічний зміст твору як також питанє про обопільну залежність від себе різних редакцій нашого циклю, ми звернемо тут увагу на самі літературні та поетичні мотиви Климентової історії, на які доси звертано менше уваги, ніж на її теологічні доктрини.

Ми вже згадували на початку попереднього розділу, який історичний факт послужив вихідною точкою для романічного новотвору. Але щож зробив із сього факту автор повісти! З історичної дійсности не лишило ся в повісти ані каменя на камені, хиба що заакцентоване свояцтво героя повісти з цісарською сімєю наводить нас на слід. Змінено імена й фамілійну назву; бо коли конзуль Клеменс належав до роду Флявіїв, герой повісти називаєть ся Фавет чи Фаветініян, нагадуючи тим радше прозвище династії Антонінів, ніж Флявіїв. Зрештою Фавет у повісти

не конзуль, не християнин, а з історичного „*vir inertissimus*“, яким називає його Светоній, певно не за його релігійні погляди, повість зробила справжнього героя „*wie er im Buche steht*“, що 20 літ живе як бідний робітник у далекій Сирії й затаює своє ім'я, щоб тільки не мусів вертати до Риму, відки його вигнав жаль за жінкою й дітьми; що в Римі у нього лишився такі ще один син, про се йому зовсім байдуже. Друга нитка, що вяже Фавста Гомілій з історичним конзулем Клеменсом, се його атеїзм, який він мотивує в повісти і який тут являє ся справжнім атеїзмом, не юдаїзованем ані християнською відразою до римських богів.

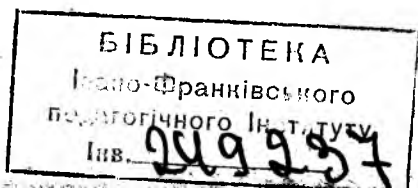
Ще даліше відбігає повість від історичних свідочств, маючи фігуру Фавстової жінки. Між Домітіллею, жінкою історичного Клеменса, а Маттідією повісти, нема майже нічого схожого, хіба що схочемо Маттідіне добровільне віддаленє з Риму та розстанє з мужем уважати неясною ремінісценцією або вмисною перерібкою звістки про вигнанє Домітіллі на острів Понтію. Зрештою роль Маттідії в повісти зовсім пасивна, тай історичні звістки про Домітіллію занадто скупі, щоб можна було дошукуватись іще деяких дальших взаємин між ними. Легенда про Домітіллію в Актах Нерєя й Ахілея очевидно пізнійша від нашої повісти і йде зовсім иньшою дорогою.

Про Клеменсових синів, зрештою не названих по імені, Светоній подає лиш те, що їх учителем був славний ретор Квінтіліян; відповідно до того і в повісти вони являють ся вченими, головню філософами. Никита-Фавстин говорить про себе (*Recogn. VIII, 7*): „Розумію ся по троха на дефініціях філософів, бо окрім иньших філософів я найбільше вчащав до шкіл Епікура. А брат мій Аквіля більше держав ся Пірроніянців, а иньший наш брат Плятоніків та Арістотеліків“ (*Migne, op. cit. 782*).

Ось і все в повісти, що хоч з далека нагадує дійсні події. Автор очевидно не завдавав собі труду держатись їх, робив із свого матеріалу те, що йому подобало ся, що відповідало його тенденції. Історичний Клеменс погіб наслідком кесаревого заводу; Фавст по 20-літній блуканині вертає з жінкою назад до Риму, радісно прийнятий кесарем; в історії марне підозрінє в „жидовствуючій атеїзмі“ вистарчило щоб погубити Клеменса, в повісти явне визнаванє християнства й апостольська діяльність синів не перепиняють Фавстови докінчити віку в почестях і ласці у кесаря. В історії діяльність Петра й иньших апостолів проходила в потемках невідомого, обертала ся в низших верствах

суспільности, серед жидівських громад, серед тисячних перекон, ішла повільними кроками й загалом не лишила по собі виразних споминів; у повісти се якийсь триумфальний похід, супроводжений чудами, одобрений признанем властей, осяяний філософічними диспутами, де остатні здобутки поганської мудрости повертають ся на користь евангельської проповіді і де столиця старинного світа в особі самого кесаря та його сенатора особисто приходять з поклоном до Петра, припадає до його ніг, дає йому формальний едикт толеранційний на проповіданє евангелія. Тяжко й здумати собі дальше посунену ідеалізацію дійсних відносин. Навіть при тій розмірній свободі й толеранції, якою тішило ся християнство за Антонінів, при кінці II і в початку III в. треба було сильної, справді орієнтальної фантазії, щоб дати таке світле тло для малюнка подорожі перших проповідників християнства. Сей малюнок стоїть справді одинцем у старохристиянській літературі, бо прим. суспільна атмосфера, в яку кладуть апостолів і їх окруженє апокріфічні діяня апостольські, творить повний контраст до сього малюнка і навіяна крайнім песимізмом, який не раз доходить до повної ненависти та погорди супроти всього окруженя.

Коли суспільне тло повісти відеалізовано, змальовано таким, яким автор бажав би був його бачити, то гео- і топографічне тло майже не існує. Природа і памятки людської культури майже вовсім не обходять автора. Ми читаємо про побут його героїв у Римі, в Александрії, Кесарії, Тріполісі, Сидоні, Лаодікеї та Антіохії, але про фізіономію тих місцевостей не довідуємо ся нічого істотно; замість сих імен можна би в таким самим правом покласти які хочете інші і в творі не змінилось би нічого, ми не почули би ніякої неодоладности. Тільки однісінький раз персонажі повісти виявляють безінтересовне зацікавленє матеріяльними памятками окруженя, та якеж характерне оповіданє сього епізоду! „Коли отсе сказав Петро — говорить ся в Гомілії XII, гл. 12 — один із наших здобувши ся на відвагу іменем уеїх попросив його, щоб завтра раненько поплили ми до Араду, супротивного острова, віддаленого не більше 30-ти стадій (у Рекоін. не більше 6-ти), щоб там побачити два виноградні стовпи надзвичайної величини (у Рекоін. дод. *mirum aliquod opus* — якусь диковину). А Петро, як був податливий (*clementissimus*), згодив ся мовлячи: „Коли вийдете з корабля, не йдіть разом купою на оглядини того, що бажаєте видіти, бо не бажая, щоб горожане збігали ся глядіти на вас“. На другий

день — говорить ся дальше, докладнійше в Рекоініціях (кн. VII, гл. 12 і поч. 13) — протягом одної години заплили ми кораблем до острова і зараз посіпили на місце, де були ті дивні стовпи. Вони були поставлені в однім будинку, де були також препишні твори Фідія, які кожний із нас оглядав з зацікавленем (для автора Гомілій сього було за багато і він передає оте речене коротше та сухійше: „разом з тими колюмнами дехто оглядав якесь там діло Фідієве“). Один тільки Петро подивував ся над самими лише стовпами, а красота малюнків його не захоплювала ані трохи і він вийшов геть“ (у Гоміліях ще меньше: „Один лише Петро не вважав потрібним оглядати те, що там було“). Як бачимо, з грецького запалу до штуки ані сліду; тут инша раса — Сирийці, байдужні до творів штуки, байдужні на красу природи. Їх цікавить хіба якась диковина; твори Фідія для них менше інтересні, ніж величезні стовпи з виноградної лози; для Петра не інтересне ані одно ані друге, так само й для автора, який і не пробує сказати щось докладнійшого ані про ті стовпи, ані про Фідієві твори.

Але й характеристика поодиноких дієвих осіб повісти не менше поверхова, не менше конвенціональна, як і характеристика часу та місця. Якоїсь індивідуалізації персонажів майже ані сліду: те, що говорить Климент, може спокійно говорити Никита або Аквіля; як промовляє тут Симон, так само говорить далі Апіон або Аноубіон. Навіть автохарактеристика Климента на вступі, хоч ніби являєть ся малюнком стану його душі, не має в собі майже ніяких персональних моментів, не являєть ся впливом стану душі, породженого таким а не иншим окруженем (сього окруження навіть не пробувано схарактеризувати), а радше рядом чисто філософічних знаків запитаня що до безсмертя душі, суду і стану чоловіка по смерті. Так само перехід поодиноких персонажів із поганства до християнства являєть ся виключно ділом аргументації попертої евентуально чудами, але зовсім не ділом якогось морального відродження й перелому. Герої повісти, не виключаючи й самого Петра, то радше манекени, через які автор виголошує свої погляди, ніж живі люди. Психологічні періпетії, через які переходять деякі персонажі в повісти — біль, сумнів, надія, зацікавлене, вагане і т. и. — змальовані зовсім шабльоново, в стилю більш риторичної манери (ряд питань полишених без відповіді, ряд окликів і т. и.), ніж на основі обсервації дійсного житя. Одним словом, оповідане являєть ся парістю тої самої софістичної грецької повісти, що повставши

в добі упадку грецької штуки, заховала з неї лише мертві форми, але не ту повноту могутнього чуття, якою живуть і дихають доси безсмертні твори грецької класичної доби.

І справді, в формі, в композиції нашої повісти, в зручній завязці й розвязці (хоч і спричиненій цілим рядом припадків), у розкладі й степенюванню епізодів, у штучних ретардаціях, що заострюють цікавість читача, треба добачувати головну красу отсього оповідання. Воно починає ся як автобіографія Климента; з перших розділів ми дізнаємо ся лише про філософічні та релігійні сумніви, що турбують його. „Від дитинства моя думка повертала мою жадобу на смуток і прикрість. Не знаю відки брались у мене міркуваня, що раз у раз нагадували мені смерть. Що буде зо мною по смерти? Що таке сьвіт? Відки він узяв ся і що буде з ним колись? Про такі й подібні питання не знаю чому ненастанно міркуючи попав я в таку важку сумовитість, що почав бліднути й сохнути“ (Гом. I, 1—2). Автор ані словом не натякає про те кругле сирітство, в яким виріс молодий Климент і яке могло-б по троха пояснити його сумовитість. Климент пливе на схід зовсім не думаючи про свою рідню; він іде шукати заспокоєня своїх філософічних сумнівів і вся дальша історія являєть ся немов ілюстрацією євангельського упімнення: „Шукайте поперед усього царства божого, а все иньне приложить ся вам“.

Здибавши Петра, а в його товаристві своїх братів Никиту й Аквілю, Климент спершу нічого не говорить про себе, жие, мандрує, вчить ся, розмовляє не знаючи, що має близько себе своїх братів. Автор жде такої хвилі, коли Петро матиме троха вільного часу, щоб розпитати самому в молодого Римлянина про його історію; се дієть ся, як знаємо, аж у другій половині книги (Гом. XII, Рекоін. VII), дієть ся в пору, коли Никити й Аквілі нема в товаристві Петра і пізнане братів не може наступити зараз тут; задля сього автор велить Петрови вислати Никиту й Аквілю з декількома учениками передом до Ляодікеї, щоб усім не ходити враз великою купою, хоча доси він не захоував сеї обережности.

З погляду артистичної композиції нальма першенства належить ся без сумніву сцені пізнання Матгідії з Климентом (Гом. XII, гл. 13—23; Рекоін. VII, 13—23). Петро на острові Арадї стрічає вбогу жебрачку, що сидячи перед дверми просить милостині. „Жінко — мовить — хiba ти каліка, що приймаєш такий сором жебраючи милостині, а не волиш радше працювати на свій

прожиток руками, які дав тобі Бог?" А вона зітхаючи відповіла: „Як би то я мала руки здібні до праці! А то бач, се лише подоба рук, вони мертві, я покусала їх із жалощів“. Петро запитав: „З якоїж то причини?“ Вона відповіла: „З слабости духа, не з чого иншого. Бо коли-б у мене дух був сильніший, я-б давно кинулась у море і знайшла кінець своїм стражданям“. На се Петро: „Жінко, хибаж ти думаєш, що самовбійці увільнюють себе від мук? Навпаки, вони за самовбійство попадають ще в тяжші кари“. А вона: „Коли-б я мала те пересвідчене, що в пеклі справді находять ся живі душі, я-б не дбала про кари і зараз вибрала-б смерть, щоб хоч на годину побачити моїх наймилійших“. І мовив Петро: „Що-ж се таке, жінко, що так тебе мучить? Скажи мені все, а я розповім тобі про жите душ за гробом, а замість самовбійства дам тобі лік, що без муки зможеш перемінити своє жите“. Жінка, не розуміючи двозначности в його словах, оповідає йому свою історію, промовчючи всі імена. Петро вислухавши її стоїть у глибокій задумі. Надходить Климент. „Отсе — говорить — по всіх місцях бігаючи шукав я тебе; а тепер що маємо чинити?“ Петро велить йому йти до корабля і там ждати його. Климент відходить, а Петро розпитує далі жінку: „Скажи мені свій рід і назву міста й імена синів, а я зараз подам тобі лік“. Та вона перемагаючи себе і не хотючи сказати правди, та при тім бажаючи одержати лік, подала видумані імена (*finxit alia pro aliis*) і сказала, що вона з Ефезу, що її муж Сікуль, і подібним робом позмінювала й імена синів. Тоді Петро думаючи, що вона сказала правду, мовив: „Гай, гай, жінко, думав я, що принесу тобі сьогодні велику радість, бо догадував ся, що ти иньша жінка, про яку я міркував і якої історію чув і добре знаю“. А вона давай заклинати його: „Благаю, скажи мені, щоб я знала, чи є між жінками нещасливіша від мене?“ Тоді Петро не вміючи брехати тай маючи милосерде над нею почав говорити по правді: „Єсть тут один молодий чоловік, мій ученик, пильний слухач набожних та релігійних проповідій і римський горожанин. Він оповідав мені, що мав батька і двох братів близнюків, але втратив їх. „Бо мати — мовив, — як оповідав мені батько, бачивши якийсь сон давно подала ся з Риму з обома своїми синами, боячись згинуту наглою смертю, та потім за ними й слід пропав. А потім її муж а його отець і сам вирушив шукати їх і більше не вернув“. Коли се сказав Петро, жінка, що слухала його цікаво, з несподіванки зомліла. Петро приступивши й піддержуючи її привів її до при-

томности і радив сказати по правді, що таке з нею? А вона мов п'яна охлявши всім тілом зібрала всі свої сили, щоб витримати велич сподіваної радості і рівночасно обтираючи своє лице мовила: „Де той молодий чоловік?“ Та Петро, вже догадуючи ся всього мовив: „Скажи мені ти наперед, бо інакше не побачиш його“. Тоді вона сквапно сказала: „Я мати того молодця“. А Петро: „А як йому на імя?“ А вона мовить: „Климент“. Петро: „Се він, той сам, що тут був перед хвилику і говорив зо мною, а я велів йому дожидати мене в кораблі“. Тоді вона кинула ся Петрови до ніг благаючи, щоб як найшвидше йшов до корабля. А Петро мовив: „Коли додержиш мені слова, зроблю се“. А вона відповіла: „Все зроблю, тільки покажи мені мого єдиного сина. Бо дивлячись на нього буду уявляти собі, що бачу й моїх покійних близнюків“. На се мовив Петро: „Коли побачиш його, будь спокійна, поки не зійдемо з острова“. Вона мовила: „Зроблю се“. І взявши її за руку Петро попровадив її до корабля. Климент побачивши його, що веде якусь жінку, засміяв ся, а потім приступивши, з пошани для нього, й собіж узявши її за руку почав вести. Та скоро тільки доторкнув ся її руки, нараз вона страшенно розплакавши ся кинулась обіймати та з усеї сили цілувати його. Климент не розуміючи, що се таке, почав відпихати її від себе як безумну, хоч і як здержувала його пошана для Петра. Тоді Петро мовив: „Гей, сину Клименте, що робиш? Сеж ти відтручуєш свою матір!“

Справедливо говорять з приводу сеї сцени Веселовский: „Ніде в стариннім романі не найдеш так майстерно збудованої сцени пізнання, з такою свідомо проведеною ретардацією“¹⁾. Не може зрівнати ся з нею що до артистичного проведення пізнійша сцена пізнання синів і жінки з батьком (Гом. XIV, гл. 1—10; Рекоін. VIII, гл. 1—2; IX, 22—34). Як уже згадано було висше, ся сцена має дві редакції: одну в Гоміліях, де Фавст оповідає свої пригоди Петрови, сей пізнає його і оповідає про все синам і матери, а тоді входить Фавст і застає вже все відкритим, — а відмінну в Рекоініціях, де між батьком і синами ведеть ся дводнева диспута, немов поєдинок незнайомих між собою рицарів, і тільки при кінці, коли сини опрокинули всі батькові аргументи, Фавст признає ся, хто він і наступає

¹⁾ А. Н. Веселовский, Изъ истории романа и повѣсти, вып. I, СПб. 1886, стор. 44.

його пізнане з синами, а Петро грає роль хору в трагедії, пояснюючи зібраному народови деталі й значіне всеї історії.

Згадавши тут кілька разів про софістичний грецький роман і вважаючи нашу Псевдо-Климентову історію його парістю, годить ся нам сказати дещо ближше про сей, навіть клясичним фільольоіам мало відомий рід грецької літератури та трохи докладнійше освітити звязок з ним нашого оповіданя. Про повстане, жерела, розвій і обсяг сього грецького романа доби римських цісарів маємо в науці майстерну працю пок. Ервіна Роде, якої пильне прочитане рекомендую кождому, хто займає ся історією порівняної літератури, а спеціально початком та розвитком новоючасної повісти. Відсилаючи всіх цікавих до сеї книги, яка недавно вийшла другим виданем¹⁾, подаю на її основі лиш ось які деталі. По упадку грецької самостійности, коли висохли також жерела самостійної літературної й наукової творчости в Греції, бере верх софістика, що вже перед тим була загніздила ся в школах. Переживуючи старе добро давнійших, кращих часів, вона найвисшою метою освіти кладе не самостійну наукову працю або літературну творчість, але тільки огладу, елеґанцію та стилістичну зручність і вміне говорити й писати цвітисто та широко про що хто хоче. Не треба тут було вчености, основности, льоічности, а тільки елеґантного вислову та зверхнього блиску; треба було викликати вражіне, що знає ся все і ще дещо більше. Отже старі мітичні оповіданя, місцеві легенди з найріжнійших, можливо далеких сторін, історичні ремінісценції, фантастичні подорожі та диковини чужих країв, цитати поетів та рідких книг, усе те мусіло служити декорацією для змісту хоч би й як пустого та банального. Всю ту премудрість черпано звичайно не з перших рук, а з підручників, енциклопедій та компіляцій, dokonаних в остатніх віках перед Хр. чи то в Александрії, чи в Атонах, чи по иньших центрах освіти, де були славні школи й великі бібліотеки. З упадком політичної самостійности інтерес тих грецьких схолястів відвернув ся від публичних справ і від живої дійсности. Для вправи в стилу і в вислові школярям задавано дико-фантастичні теми, де треба було в невеличкій рамі висловити найріжнійші чутя зворушені дивовижними припадками і скомпліковані дивно поплутаними відносинами. Ось прим. деякі з таких тем, узяті з „Контроверзий“

1) Erwin Rohde, Der griechische Roman und seine Vorläufer, zweite vermehrte Auflage. Leipzig 1900.

Сенеки: „Один чоловік мав двох братів. Одного з них убив він за те, що зробив ся тираном міста, другого за те, що зловив його на чужолозстві зі своєю жінкою. Сей чоловік попадає в неволю до морських розбійників і пише до батька лист, просячи викупу. Батько відписує до розбійників, обіцяючи їм подвійний викуп, коли відрубать його синови обі руки. Та розбійники вислухавши його оповідання пускають його на волю без викупу. Вернувши до дому він застає батька зовсім збіднілого; сей обертає ся до сина, щоб дав йому удержанє, але син відмовляє“. „Один отець, маючи від першої жінки двох синів, повдовів і оженив ся в друге. Підозріваючи одного сина, що сей настає на його жите, він віддає його братови з наказом — убити його. Брат не чинить сього, але всадивши брата на човен без вітрил і весел пускає його на море. Його ловлять морські розбійники, він пристає до них, робить ся їх ватажком. Його батько в часі подорожи попадає ся в руки тих розбійників, та син випускає його на волю. Батько, вернувши до дому, проганяє від себе другого сина“ (Seneca, *Controversiae* I, 7; VII, 1; E. Rohde, *op. cit.* 363). Такі хитромудрі теми служили для вправ стилю в софістичних школах: Формою таких вправ було або оповіданє переплітане монольогами, промовами, диспутами та юридичними выводами, або листи. Переважали теми взяті з відносин приватного житя, звичайно на еротичнім тлі. Любов мужчини до жінки, любов фізична, спричинена красою, нагла, елементарна та незмінна, була невичерпаним жерелом таких вправ. Із отсих елементів і повстає в початках II в. по Хр. софістичний роман. Любов двох молодих людей, що у обох вибухає раптово, при першій стрічі; їх сходи́ни, несподівані перешкоди, розлука, дивні пригоди в часі подорожий і в кінці щаслива злука, отсе звичайний зміст тих оповідань, без одляду на те, чи вони виступають у вавилонським, родийським, тазийським, ефеським, етіонським чи яким иньшим одязі. Місцевости, від яких позазвано ті повісти, се звичайно лиш пусті етикети; нічого, що відповідало би дійсним відносинам, дійсній топографії та історії тих місцевостей, у них нема; всюди ті самі конвенціональні шаблони — міста з управителями ласими на жіночу красу, гробовища з грабівниками гробів, море з бурями й морськими розбійниками і т. и.

Певна річ, що багато творів сього рода затратило ся для нас безслідно, а деякі віднайдені в єгипетських копіях пропали вже при кінці XIX в. Інші, а власне найдавніші, дійшли до нас лише в коротких витягах, які подав із них патріарх Фотій

або в відривках, що переховали ся в писанях та компіляціях иньших Византийців. На скільки знаємо тепер, найстаршим твором сього рода був роман Антонія Діотена *Τῶν ὑπὲρ Θούλην ἀπίστων λόγων κθ'* (24 книги про дивоглядні рiчи в Тулі). В рамці оповiданя про фантастичну подорож на край сьвіта, до країни *Θούλη* (Thule або ultima Thule, що лежить на схiднiм океанi, за скитським океаном, до якого пливе ся через Чорне море, горi Доном та через Каспiйське море) вставлено там романiчну iсторiю тирських горожан Мантiнiя й Деркiллi, що тiкають вiд єгипетського жерця Паапiса, сьвятобливого злочинця й чародiя, який навiв чарiвний сон на iх родичiв. Брат i сестра, пiдозренi за отроєне родичiв, утiкають до острова Родоса, до Крети, Тирренiї, а вiдси до Кiммерiйцiв. Тут Деркiллiс заходить до Гадеса, де душа її помершої служниці вiщує їй будучину. Якась пригода розлучає брата з сестрою; вона прибуває до Iберiї, де мешканцi в день слiпi, а в ночi видять; вiдси до Кельтiв, Аквiтанцiв, Артабрiв, у яких жiнки ходять на вiйну, а чоловіки пильнують хати. Вiдси вона подає ся до Астуриецiв, до Iталiї й Сицилiї, де стрiчає свого брата Мантiнiя, але також свого ворога, жерця Паапiса. Брат i сестра тiкають, Паапiс за ними; по рiзних пригодах доходять аж до Туле, де Паапiс i на них наводить непробудний сон, плюнувши їм по рази в лице. Один Тулянин, закоханий у Деркiллю i бачучи її мов мертвою, вбиває Паапiса й себе самого. Брата й сестру хоронять, але в гробi вони будять ся, втiкають, а з Паапiсових чародiйських книжок дiзнають ся рiзних тайн, вертають до дому i приводять назад до життя своїх родичiв (Rohde, op. cit. 278—287). Героями повiсти тут iще не закохана пара, але брат i сестра, та любовних мотивiв не бракувало й тут. Не бракувало й фiльзофiчних екскурсiв; автор був прихильником братства Пiтаторецiв i вкладає в уста Деркiллi просторе оповiданє про молодiсть Пiтатора, про його товариша та буцiм то властивого творця його мудрости Астрей i про iетського фiльзофа Замольксiса, що вже за життя вiдбирав божеську честь i в повiсти являєть ся, так само як i Астрей, добрим дорадником та проводирем обоiх молодих героiв. Отсе пiтаторейське братство, до якого признають ся мудрi та чудесними прикметами надiленi мужi в рiзних кiнцях сьвіта i яке являєть ся сьвiтлою, помiчною силою для людий битих нещастями, сильно нагадає християнське братство i роль сьв. Петра в Псевдо-Климентинах. Додаймо ще, що й повiсть Антонія Діотена так само як i Псевдо-Климентини, мала два листи на вступi, а один

при кінці. Перший лист — автора до сестри Ізидори, присвячував їй, як ученій жінчині, сю вчену книгу. В кінцевім листі до приятеля Фавстіна говорив автор про старанність, з якою випрацював свою книгу на основі старших жерел. Зараз по дедикації наступав лист Балягра до його жінки Філії, дочки Антипатра, де оповідано історію віднайденя сього оповідання Олександром Великим у одній гробниці в Тирі: буцім то сам герой оповідання велів був списати свої пригоди на кипарисових дошках і по своїй смерті вложити з собою до гробу, а в часі завоювання Тиру Олександром се писане було там віднайдене. Сей мотив віднайденя чудесних оповідань у старих гробовищах стрічається вже в староегипетських повістях (Rohde, op. cit. 292—293 нота). Інтересне для нас імя Фавстіна, до якого адресований кінцевий лист Антонія Діотена; се імя, як ми бачили, носить, чейже не зовсім випадково, один із героїв Псевдо-Климентин.

Повість Антонія Діотена була написана, як доказує Роде (op. cit. 269—277), в першім віці нашої ери. Від того часу минуло більше як пів століття до появи другого звісного нам романа — розуміється, звісного також лише в рефераті, який подав із нього Фотій, та в деяких відривках — до тзв. *Βαβυλωνιακά* (Вавилонської повісти) Ямблїха. Сей Ямблїх, родовитий Сириєць, учив ся, як сам оповідає, від одного Вавилонця, взятого в неволю в часі, коли Траян завоював Вавилон, і потім проданого десь до Сирії. Від нього навчив ся Ямблїх вавилонської мови, магії та історії; в тій історії вичитав він буцім то й те оповідане, що було темою його книги. Ся повість, зложена з 39 чи 35 книг, здобула собі значну популярність; Фотій подав витяг лише з сімнадцятьох книг, додавши лиш кількома словами закінченє; Свідас у своїм лексиконі зберіг декілька досить просторих відривків її тексту; довгі віки потім, майже до XVIII в. держала ся чутка, що десь в Ескуриалі в Іспанії находить ся цілий рукопис повісти, але ся вістка показала ся безпідставною. Зміст романа — се переслідуване закоханої пари, Сіноніди й її молодого мужа Роданеса, вавилонським королем Тармосом, який повдовівши бажає взяти Сіноніду за жінку. Всіх перипетій сеї погоні годі оповідати; маємо тут найдивогоглядніші пригоди нанизані одні за одними. Два рази ведуть Роданеса на смерть, а раз навіть його прибивають на хрест; два рази закохана пара отрокує ся — раз нехотючи, а раз навмисно; раз їх підпалюють у домі, де вони ночували, иньший раз вони ночують у гробі; кілька разів їх арештують підозрених за різні злочини; иньший

раз мати приймає їх за своїх загублених дітей. В кінці сама Сіноніда з заздроси покидає свого мужа і віддає ся Тармосови, але попадає в руки сирийського короля; Тармос, що власне налагодив ся глядіти на смерть Роданеса прибитого на хрест із його наказу, почувши про шлюб Сіноніди, велить зняти Роданеса з хреста, робить його своїм воєводою і посилає против Сирийців, даючи рівночасно одному прибічникови наказ в разі побіди вбити Роданеса, а Сіноніду привести до нього. Роданес побиває Сирийців, відбирає Сіноніду, тимчасом ватажок Алянів убиває Тармоса і Роданес на його місці робить ся королем Вавилона.

Хоча автор видає свою повість за випис із дійсної вавилонської історії, то про те нема що й говорити про який будь її історичний зміст, з виємком хіба принагідної згадки про Алянів, що служать у вавилонського короля як наємне військо; ся згадка вказує на часи Антоніна Пія та Марка Аврелія, які воювали з Алянами. Та хоча повість складає ся з самого ланцюха дивоглядних пригод і була призначена лише для заспокоєня цікавості читачів, а зовсім не для пропаганди ніяких висших думок, то про те й вона має невеличкий релігійно-моральний підклад, що в оригіналі міг займати далеко поважніше місце, ніж позволяють догадувати ся пізні переповідки та виривки. Центральне місце в повісти займав, на скільки можемо бачити з Фотієвої переповідки, опис острова облитого Тітром і Евфратом і опис храма Афродіти на тім острові, містерій того храму та вавилонської магії, якої осідком був сей остров. В загалі магія й маги та люди втаємничені в містерії сього храму (Сорайх) грали в романі ролю добрих геніїв закоханої пари. Один маг в початку повісти пророчить Роданесови, що буде королем. Жриця Афродитиною храму признає Роданеса й Сіноніду за своїх дітей; в храмі Сіноніду вигоюють із рани: втаємничений у містерії Сорайх ратує закоханих кілька разів від загибелі, сам багато терпить з ними (вішає ся, потім його Тармос засуджує на смерть), та в кінці за показом Роданеса він находить скарб, купує алянських вояків і вбиває Тармоса. Певна річ, що й тут метою автора не була пропаганда яких будь містерій, вірувань чи навіть етичних принципів; радше була се загальна мода тих фабулістів навязувати свої фантастичні хитроплетеня до якогось релігійно-філософського ядра, щоб з одного боку додати тим вітром підшитим творам більше поваги в очах наївних, а з другого боку при нагоді пописати ся знанем глибокої мудрости, магії,

містерій, як се й чинить Ямблїх, навазуючи до сього епізоду оповіданя про того Вавилонця, що був і його вчителем.

Коли в Ямблїховім оповіданю ми не можемо знайти майже нічого, що нагадувало би нам повістеву канву Псевдо-Климентин, то в творі иншого софіста з кінця II або початку III в. нашої ери, Ксенофонта Ефезького, дохованім до нашого часу п. з. „Ефезькі історії про Габрокомеса й Антею“, находимо цілу експозицію Климентової повісти, тільки менше зручно, а навіть зовсім недотепно скомпоновану, значить, у первісній, ще невиробленій формі, а також і взірці деяких инших епізодів сеї повісти. Ось зміст першої книги сього твору:

Габрокомес, син одного визначного ефезького горожанина, дізнає за свою незрівнану красоту та мудрість майже божеської почести не лише від горожан Ефезу, але й від усіх мешканців провінції. Се вбиває його в таку гордість, що він не хоче признати обік себе ніякої иншої краси і навіть висьміває Ероса, що, мовляв, над ним не має сили. Ерос, розсерджений на гордого парубка, показує над сим свою силу, розбуджуючи в його серці наглу і непереможну любов до красуні Антеї, дочки одного ефезького горожанина, яку він побачив в часі празника Артеміди серед процесії дівчат, одягнуену в костюм самої богині. Також Антея бачила Габрокомеса і закохала ся в ньому. Якийсь час обоє мучать ся таємною тугою. Затривожені родичі питають оракула кольофонського Аполльона; сей виявляє причину смутку молодії пари, радить подружити їх, але zarazом пророчить, що обоє вони будуть утікати по морю, зазнають лиха від розбійників, вянуть у кайданах, терпітимуть у гробах та на огняних стосах, але в кінці при помочи Ізиди дібють ся кращої долі. Родичі не мають нічого против подружя молодят; відбуваєть ся весіле і „ціле їх жите являєть ся одним празником“. Але не вдовзі родичі, щоб сповнити боже пророкуване, посилають їх обоє в дорогу. Молодята плывуть зразу до Родоса, де в храмі Аполльона завішують золоту зброю як дар для бога. Плывуть далі, та тут нападають на них фенікійські розбійники, беруть обоє в неволю і завозять до Тиру. Тут доля розлучає їх і гонить через цілий ряд дивоглядних та страшних пригод до Антіохії, до Кілікії, до Єгипту, до Сицилії, Тавроменії, Італії і т. д. Кілька разів Антея близька смерті: розбійники хочуть її розстріляти, иншим разом замурують її в гробі разом з двома псами; щоб уникнути шлюбу з ненависним чоловіком вона заживає отруту, яка однак була лише сонним напоєм; похоронена

вона будить ся в гробі і готує ся вмерти голодною смертю, але розбійники розбивають гріб, щоб одерти трупа, і забирають її з собою; иньшим разом, продана заздрісною супірницею до публичного дому, вона вдає з себе епілептичну, щоб охоронити свою честь. Не менше приходить ся терпіти й Габрокомесови. Оскаржений фальшиво закоханою в нього дочкою його пана, буцім то він наставляв на її честь, він терпить люту бійку й мучить ся в вязниці; пізнійше він робить ся товаришем розбійника, попадає знов у неволю; фальшиво оскаржений закоханою в нього жінкою його пана, буцім то він замордував його, він як невольник був без допиту засуджений на смерть і його розпинають на хресті; з допущу Аполльона хрест разом з ним паде в Ніль, Габрокомес рознятий пливе разом з хрестом у низ аж до устя Нілю, де його ловлять стражники; ще раз його засуджують на смерть, ведуть на стос, привязують до стовпа й запалюють, але знов з божого допущу Ніль бурить ся й гасить огонь. В кінці в Нуцерії у долишній Італії він змушений недостатком наймає ся за робітника і там живе довший час заробляючи на прожиток; відси пливе до Ефезу, але течія заносить корабель на Крету, відси на Кипр а в кінці на Родос, де в Аполльоновім храмі, в яким колись молоде подруже завісило в дарі для бога золоту зброю, наступає їх пізнанє й злука молодої пари (див. Rohde, op. cit. 409—416).

Для нас важні в сьому творі поперед усього ті його епізоди, яких модифікації або перерібки знаходимо логічнійше проведені і глибоше мотивовані в Псевдо-Климентинах. Вихідною точкою всіх пригод Габрокомеса й Антеї було пророцтво Аполльона, хоча не звязане причиново з їх подорожжю; в Псевдо-Климентинах із нього зроблено віщий сон (в очах християнина, що не вірить у поганські віщованя, він потім стає видумкою самої Маттідії), що веде подружжю розлучити ся на неозначений час. Морські бурі та морські розбійники грають у обох оповіданях однаку ролю, хоча християнський автор тільки раз уживає сеї машини, коли тим часом поганські послугують ся нею дуже часто. Розбійники ратують із розбитого бурєю корабля у Ксенофонта Антею, в Псевдо-Климентинах хлопців Фавстіана і Фавстініана. Продані в неволю хлопці живуть у своєї пані як її діти; те саме трапляєть ся у Ксенофонта двом чесним молодим невольникам, Левконови й Роді, які потім грають значну ролю при щасливій розв'язці повісти. Маттідія живе в бідности і за-тає своє рід перед Петром; так само й Антея, попавши ся

в неволю, видає себе за єгиптянку Мемфіту і живе якийсь час у крайнім пониженню в публичнім домі. Габрокомес по різних пригодах живе так само як і Фавет, бідним робітником-каменярем у Нуцерії, в такім виді прибуває до Родоса, де й віднаходить свою дружину.

Сама розвязка повісти, тзв. *ἀναγνωρισμός* — *recognitio*, також не позбавлена певної артистичної композиції, хоча, розумієть ся, не може рівняти ся до майстерно скомпонованої сцени пізнання Маттіді й Климента в Псевдо-Климентинах. Габрокомес, в одязі бідного каменяря, прибуває до Родоса і живе тут споминаючи свій колишній побут з улюбленою Антеєю. Зайшовши раз до Аполльонового храма, де колись обоє жертвували богу золоту зброю, він знаходить обік неї табличку з написом: „Памяти Габрокомеса й Антеї присвятили Левкон і Рода“. Пригадавши собі тих вірних слуг, що тут споминали його як покійника, Габрокомес розплакав ся. На те надійшли власне Левкон і Рода, що одержавши по смерті свого пана й опікуна спадок жили в Родосі. Вони пізнали Габрокомеса і взяли його до себе. В ту саму пору до Родоса прибуває Антея, викуплена з поганого дому благородним розбійником (як бачимо, також давній тип!). І вона йде до храма і вішає обік золотої зброї своє волосє з табличкою і написом, що се Антея присвечує памяти свого мужа Габрокомеса. По якімось часі Левкон і Рода заходять до храма і бачуть сей новий дар та словіщають Габрокомеса про те, що Антея пробуває на острові. І справді, другого дня вони стрічають її в храмі, приводять Габрокомеса, і нарешті обоє герої пануть собі в обійми (Rohde, op. cit. 415—416). Що храми богів являють ся місцем найвідповіднішим для пізнання людей, се впливало зі способу життя в Греції, де мужчини жили переважно відділені від жінок і не могли сходити ся хіба в храмах; тим то в храмі і то підчас великого празника Габрокомес у перве бачить Антею, і в храмі вони також пізнають себе знов по своїх страшних пригодах. Сей мотив звісний був уже дуже давно і дуже ефективно визискав його Евріпід у своїй трагедії „Іон“. Цікаво, що автор Псевдо-Климентин уважав конечним, хоч і незручно, покористувати ся також тим мотивом; він формально за волосє притягає нагоду, щоб змусити своїх героїв — уже не йти до поганського храма, але оглядати якісь дивовижні стовпи та Фідиеві малюнки, і навізає до сього сцену пізнання матери з сином — очевидний відгук мотиву поганської повісти.

Та ще більше, ніж ті поодинокі епізоди, зближає ся роман Ксенофонта Ефезького до Псевдо-Климентин своїм релігійно-моралізаційним характером. Треба тут сказати зараз, що хоча сей роман обіймає цілих п'ять книг, та все таки він не дійшов до нас у первісній формі, яка по свідощтву пізнійших обіймала 10 книг: маємо з нього лише просторе, та все таки на половину проти первозору скорочене епітоме. Приклад Псевдо-Климентин і їх епітоме показує нам, як поступали пізнійші епітоматори в таких разях: пропускали довгі теоретичні розправи, розмови та відскоки, а обмежували ся самою романічною основою. В Псевдо-Климентинах, де ся основа досить проста, праця епітоматора була лекша; Ксенофонттова повість вийшла після анальогічної операції споганена та обкусана; багато епізодів лишило ся не мотивованих, у иньших мотивоване могло бути розумнійше, та впало жертвою епітоматора. А з фільзофічно-релігійного тла, яке певно надавало характер цілому творови, лишили ся тільки деякі відгуки. Можемо на підставі їх заглянути по троха в душу тодішнього інтелігента, підслухати його віру, що стратила всяку щирість і зробила ся якоюсь бездушною традицією. Синкретизм, що мішав ріжні релігії, а в основі був байдужний до всіх, ішов рука в руку з грубою забобонністю в щоденнім житю. Обік богів, часто на перекір їм панує над людьми *Τυχή* — якесь божество самовільне, примховате та злобне, що з доброго дива наводить на людей найріжнійші нещастя, а коли дає їм яке добро, то лише на те, щоб за хвилю попхнути їх ще в глубшу безодню горя. Отсе пановане сліпого припадку, супроти якого й самі боги не мають сили, ми стрічаємо і в Псевдо-Климентинах, але вже не в божеській ані в людській подобі, лише як фільзофічний абстракт під назвою *γένησις* — вроджене, доля, що кому призначене від роду. Рекогніції й кінчать ся (і не зовсім кінчать ся) довгою диспутою, в якій із християнського боку поганській *γένησις* супротиставить ся понятє божого промислу, *πρόνοια*. Та не треба думати, що й се друге понятє було чуже грецьким софістам і софістичній повісти. Власне в Ксенофонтвих Ефезьких історіях на самім початку Аполльон заповідає, що молода пара, хоч мусить перейти всякі небезпеки, все таки нарешті дійде до доброго кінця. При ріжних пригодах та небезпеках Габрокомес і покликаєть ся на сю Аполльонову *πρόνοια*, який заповівши йому добрий вихід із усіх небезпек тим самим зобовязаний допомогти йому в біді. Певна річ, хід думок поганських софістів і їх розуміне божого промислу значно відмінні

від християнського, та про те нема сумніву, що початкові фази сеї контрверсії відбувалися ще на погансько-грецьким ґрунті, незалежно від християнства; значить, християнство не внесло відразу контрасту між *τυχή* та *πρόνοια*, але застало його і розвило далі відповідно до розвитку поняття про божество.

Варто піднести ще одну прикмету отсих найстарших грецьких повістей, які ми вважаємо попередницями Псевдо-Климентин. Коли в оповіданю Антонія Діофена місцем подій являється, можна сказати, вся земля, звісна й незвісна, а навіть і сусідні з землею планети, то вже в оповіданю Ямбліха терен звужується, хоч також подія відбувається в сторонах далеких і загальних дуже мало звісних. Ксенофонт Ефезький переносить подію до свого рідного міста, до ближших і дальших островів, Фенікії, Малої Азії, Єгипту, Сицилії та долішньої Італії, значить, обіймає місцевости найбільше цивілізовані і найбільше звісні тодішнім людям. Так само він не силкується переносити оповідані події в якісь казочно далекі часи, але малює, скільки вмис, сучасні відносини, сучасних людей з їх звичаями та віруваннями. Так само зі сфери королів та воявників, у якій держалися дві перші повісти, Ксенофонт переносить нас у сферу міщанства. І тут за його слідами йдуть Псевдо-Климентини. Місце подій ще більше стіснено, бо хоча вихідним місцем являється ніби то Рим, то про те в оповіданю він зовсім тоне в мряці й щезає, а повість розіграє ся вся на східнім березі Середземного моря, на невеличкій шматку землі між Александрією, Сидоном і Антіохією. Соціальна сфера, серед якої йде повість, ще низша, ніж у Ксенофонта: мандрівні вчителі та їх ученики, селяне, робітники, жебраки, і рис, що деякі з тих людей належать до царського роду, виглядає як казка, якій окружене не йме віри; в сьому виразно видно знов таки ремінісценцію давнішого романічного й казкового мотиву.

Отсі уваги роблять дуже правдоподібним, що автор Псевдо-Климентин не тільки мав перед очима давніші проби софістичного роману, звісні й незвісні нам, але також користувався поодинокими їх мотивами і спеціально романом Ксенофонта Ефезького. Сей роман був написаний, як доказує Е. Роде (op. cit. 417—418) в першій половині III в.; оракул Аполлона в Кларосі коло Кольфона, що грає визначну роль в повісти, не згадується в жаднім жерелі пізнішим від часу Александра Севера (222—235); храм ефезької Артеміди, зруйнований підчас іотського нападу в 263 р., в повісти стоїть іще в цілій своїй

красі й описаний живими фарбами; християнського впливу не чути ще ані сліду. Коли прийняти вплив Ксенофонтвої повісти на композицію Псевдо-Климентин, то приходилось би покласти написанє тої первісної повісти, з якої повстали Гомілії й Рекогніції, деє на час 240—250 років, не швидше, радше пізнійше. З сим згоджують ся й иньші свідощтва та хронольоїчні вказівки самої повісти. Було вже сказано, що Псевдо-Климентини належать своїм теологїчним напрямом до тзв. юдаїстичного напрямку в старім християнстві, а власне найживійша пропаганда тої секти припадає на часи Александра Севера. Правда, про Ебіонїтів згадує вже Іреней, подаючи, що вони не признають Ісуса Богом і обстають при заховуваню Мойсеевого закона, але в Псевдо-Климентинах сї доктрини значно змодіфіковані, заправлені іностичною спекуляцією в дусі тзв. Елькезаїтів, про яких Епіфаній каже, що вони ані Жиди, ані християне, а на правду таки ніщо. Основою їх ученя була книга *'Ελξαι*, написана буцім то в третім році володїня Траянового; сю книгу коло р. 220 показував Гіпполїтові в Римі видний прихильник тої секти, Сириець Алькібіад із Апамеї, і Гіпполїт поробив із неї деякі виписки. Евзебій і Оріген стверджують також, що секта Елькезаїтів виринула й ширила ся в III віці. І ще одно свідощтво вказує на той сам час написаня Псевдо-Климентин. У IX книзі Рекогніцій в диспуту між Климентом і його батьком про долю й промисл вставлено досить простору розвідку (гл. 19—28), якої хід думок дуже близько сходить ся з іностичним діяльоом *Περὶ εἰσαγωγῆς*, із якого цитати подають Евзебій, Епіфаній та Теодорет, а якого повний текст віднайдено по сирийськи і видано 1855 р. пз. „Закон країв і народів“¹⁾. Автором сього діяльоа вважали давнійше Бардезанеса, основника іностичної секти Бардезанїтів, що вмер 222 або 223 р.; тепер допевнили ся, що Бардезанес не міг бути його автором, бо в уривках про Бардезанеса говорить ся скрізь у 3 особі, а промовляє його ученик Филип. Значить, діяльої повстав правдоподібно троха пізнійше. Докладне порівнанє тексту Рекогніцій з захованими у грецьких письменників уривками як також і з сирийським текстом доводить до думки, що Руфін перекладаючи Рекогніції з грецького, не користував ся іностичним діяльоом, а Болль висловив навіть думку, що іностичний діяльої був зложений на основі відповід-

¹⁾ Vardenhewer, op. cit, 339, 362; німецький переклад діяльоа пз. А. Merx, Bardesanes von Edessa, Halle 1863, стор. 25—55.

ного уступу в первотині Псевдо-Климентин, відки взяв його до латинського перекладу Руфін чи загалом впорядчик тої редакції, що тепер звісна як Рекоїніції, а не взяв той, кому завдячуємо теперішню форму Гомілій¹). Не маючи під рукою сеї розвідки не можу сказати, на скільки вдалось Боллеви доказати сю тезу; доказ по моїй думці дуже трудний, бо вже Евзобій знає діяльої як окремиї твір і вважає його автором самого Бардезанеса.

Найдавнійше свідощтво про істнованє Псевдо-Климентин маємо в тзв. Фільокалії, себ-то просторій збірці виписок із Ориєнових творів, зробленій коло 380 р. Василиєм Вел. або Григорієм Назіанзенем. У 23 главі сеї збірки говорить ся про фатум та поєднанє божого провидїня з вольною волею чоловіка, і тут Ориєн чи може радше редактор витягу цитує значний уступ із „14-ої книги подорожей Климентових“ (*Κλήμης ἐν ταῖς περιόδοις λόγῳ θεοσαρσεκαδεμάτω*); сеї уступ майже дословно віднаходимо в X кн. латинських Рекоїніцій, але нема його в Гоміліях²). З огляду, що в Фільокалії маємо виписки не з самого лише Ориєна, а зараз у 24 главі подано витяги з Евзобієвої *Præratio evangelica*, можна сумнівати ся, чи й ся виписка з Псевдо-Климентин належала первісно до твору Ориєна (третьої книги коментарія до книги Битія), чи може була внесена сюди пізнішим редактором. Ориєн, як звісно, вмер 253 р. Та хоча б і признати, що виписка взята дійсно з його твору, то й се не перечило би припущеню про написанє первотину Псевдо-Климентин коло половини III в., між роками 240—250; твір написаний у Сирії міг дуже швидко дійти до рук такого вченого та збирача книг, як Ориєн у Александрії.

V. Відгуки Псевдо-Климентин у пізнійшій християнській літературі.

Поки перейдемо до роздивленя дальшого розвою леґенди про жите й діяльність св. Климента Римського, не зайвим буде вказати хоч побіжно на той вплив, який Псевдо-Климентова повість мала на християнську духовну й світську літературу пізніших

¹) Boll, Studien über Klaudius Ptolemäus (Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik, Supplement-Band XXI, Leipzig 1894), стор. 181 і д.; Bardenhewer, op. cit. 362.

²) Про Фільокалію див. A Dictionary of christian biography IV, 125—126; пор. Bardenhewer op. cit. 362.

віків. Такий огляд тим потрібніший, що деякі твори, про які тут нам прийде́ть ся говорити, викликали досить багату літературу в новітній науці, а їх пояснюване дуже часто сходило на манівці, не беручи на увагу власне сього жерела. Хоч і те треба знати, що дотеперішні студії над розвоєм старохристиянської легенди не довели ще до того, щоб було можна всюди на певно відрізнити старші пам'ятки від пізнійших або старші й новітні фази в розвою одної й тої самої теми.

Найближе підходить до основи Псевдо-Климентової повісті легенда про Евстахія Плакиду, широко популярна на сході й на заході, головно в тій формі, яку в IX в. дав їй Симеон Метафраст¹⁾; у нас се житие також було часто переписуване і вже в XVII в. було перекладене на мову близьку до нашої народної (див. текст у Перемиській Прольозі ЛП, В. 5, стор. 116—130). Зміст легенди в короткій нарисі такий: Евстахій, на прозвище Плакид або Плакида, Римлянин високого роду, воевода прославлений у многих війнах, надто визначаєть ся чесним та богобоязним житєм, хоча й держить ся поганської віри. У нього жінка Траяна і два сини. Раз на полюваню, гонячи за оленем, він забігає далеко в ліс, олень, що доси тікав, стає і обертає ся до нього головою і між його рогами являєть ся огнистий, блискучий хрест. Евстахій стає переляканий і чує з неба голос: „Евстахіє, чого мене гониш? Я Христос, що вмер із любови для тебе, а тепер бажаю твого спасенія“. Голос ведить йому в місті віднайти такого й такого християнського сьвященника й охрестити ся. Евстахій хрестить ся з жінкою й дітьми. Потім у сні йому являє ся Христос, заповідає, що його ждуть великі покуси від діавола і наповідає, щоб був терпеливий і вірний, бо його жде побіда. І справді віщуване сповняє ся: від раптовної зарази гинуть усі слуги й усі стада Евстахієві, він бідніє, його цурають ся давні знайомі і він постановляє подати ся з жінкою й дітьми з Риму до Єгипту і жити там до смерти в бідности та забутю. Всі сідають на корабель і плывуть. Але капітан корабля домагає ся плати, а Евстахій не має нічого. Капітан

¹⁾ Грецький текст Метафрастів опублікували Боляндисти в своїм журналі *Analecta Bollandiana*, 1834, т. III, стор. 66—112; авторство Метафраста ствердив Ергард (Alb. Ehrhardt, *Die Legendensammlung des Symeon Metaphrastes und ihr ursprünglicher Bestand*, стор. 49), поміщено в збірці *Festschrift zum elfhundertjährigen Jubiläum des deutschen Campo Santo in Rom*, herausgegeben von Dr. Stephan Ehse. Freiburg in Breisgau 1897.

силою відбирає в Евстахія жінку, а його самого з обома синами висаджує на безлюдний беріг. Нещасний батько йде з дітьми шукати людей; приходять над велику, бистру ріку. Евстахій боїть ся переносити обох синів відразу; бере на плечі зразу одного, переносить його на другий беріг і лишає там, а сам вертаєть ся по другого. Коли вже був близько берега, побачив, як величезний лев прибіг, ухопив його сина і побіг у ліс. Батько в розпучі вертає до другого сина, але заким дійшов до другого берега, надбіг вовк, ухопив хлопця й щез із ним у лісі. Таким способом протягом одного дня Евстахій тратить жінку й обоє дітей. Зломаний сими нещастями він іде далі і дійшовши до села Вадиса наймаєть ся у одного селянина за слугу і 15 літ працює в нього обрабляючи поле як наймит. Та ось трафило ся, що цісареві Траянови випала велика війна. Він згадав про славного воеводу Евстахія й задумав віддати йому провід у тій небезпечній війні. Але в Римі Евстахія не було і ніхто не знав, куди він подів ся. Траян велить шукати його по всій державі. І справді, цісарські післанці нарешті знаходять його в селянськім одязі і приводять до Риму. Евстахій набирає свіже військо, йде на ворога й одержує славу побіду. В його таборі одного вечера трапляєть ся така сцена. Купка вояків при огнищі занята розмовами. Один вояк оповідає, як його малого несумлінний моряк позбавив матери і висадив з батьком і братом на пустий беріг, як батько переніс брата на другий бік ріки, а його тимчасом ухопив лев; пастухи відбили його у льва зовсім здорового і виховали між собою. Тоді другий вояк кидаєть ся обіймати та цілувати його, заявляючи, що він — його брат, ухоплений вовком, але вратований селянами недалекого села, які й виховали його. Тій сцені придивляла ся вбога жінка з того місточка, біля якого таборувало військо. Вона з плачем і криком кидає ся на обох вояків признавши в них своїх синів, і оповідає, що вона їх мати. Корабельника, який розлучив її з мужем і хотів знасилувати її, поразив ангел божий і він умер нагло, а вона від тоді живе в отьому селі заробляючи руками на хліб. Відомість про се дивне пізнане доходить до Евстахія, він віднаходить таким робом жінку й дітей і щасливий вертає до Риму. Кесарь — уже не Траян, а Адріян, устроює йому триумфальний вхід до Риму. На тім і кінчить ся властива повість, до якої приточено, відповідно до смаку IV—V віку, шаблонове martyrium. Цісарь жадає, щоб Евстахій при триумфі зложив жертву богам; Евстахій заявляє, що він християнин, і цісар велить

Його з жінкою й дітьми кинути на розшарпане диким звірям. Але звірі не торкають ся їх. Тоді цісарь велить всадити їх у мідяного бика і підкладати під ним огонь. По трьох днях бика відчинають і находять усіх четверо неживих, але їх тіла лежать зовсім цілі й нетикані¹⁾.

Як бачимо, обік виразних ремінісценцій із канонічних біблійних писань (навернене Евстахія — навернене Савла в Ап. Діян., нещастя Евстахія з діявольського допусу — також нещастя Йова) головне місце в отсій легенді займають ремінісценції із Псевдо-Климентин. Розлучене жінки з мужем і з дітьми, довголітне пробуванє в біднім стані обох, пізнанє насамперед матери з синами, а потім усіх трьох з батьком і поворот сім'ї до давнього високого становища — отсі деталі повторяють ся тут і там. Автор легенди про Евстахія розвинув лише дещо далі, прим. розлучивши обох синів з батьком при помочи диких звірів — мотив також звісний давнім романістам та мітографам. Так само поява Христа, який у сні віщує Евстахієви будучі нещастя і додає йому надії на побіду, дуже живо нагадує оракул Апол-

¹⁾ Див. P. Ribadineira, Flos Sanctorum. Coloniae Agrippinae 1700, стор. 467—469. Дещо відмінно оповідає сю легенду Яков de Voragine, див. La légende Dorée de Jacques de Voragine, nouvellement traduite en français... par l' Abbé J.-B. M. Roze, Paris 1902, т. III, стор. 235—245. У Франції легенда була дуже популярна в XVII в. Її грецький текст опублікував 1660 р. Комбєфіс, та ще 1618 р. зміст її послужив основою для трагедії, написаної Буассеном де Галлардоном, що була мабуть перерібною старшої, затраченої містерії з XV в. (див. про сю містерію згадку в L. Petit de Julleville, Les Mystères, Paris 1880, II, 630. В р. 1642 вийшла драматична поема про сьв. Евстахія якогось Баро, в 1632 п'ятиактова трагедія Белля, в 1644 трагедія Дефонтена. В 1673 єзуїт Пер Ляббе переробив сю легенду на набожну пісню (cantique), переважно в формі діяльогів; ся набожна вірша перейшла в багатий репертуар людських відпустових видань і заховала свою популярність і доси. (Див. Charles Nisard, Histoire des livres populaires ou de la littérature de colportage. Paris 1864, т. II, стор. 184—190). Прозова перерібка легенди на бургундський діалект була зроблена ще в XIII в. В Італії також у половині XVI в. була уперше видана популярна перерібка сеї легенди (Див. M. Comte de Douhet, Dictionnaire des légendes du christianisme, 1885, стор. 374). В Німеччині оброблював поетично сю легенду в XIII в. Рудольф з Емсу, той сам, що обробив Варлаама й Йоасафа, але його поема заготала ся; уривки иньшої поетичної перерібки сеї легенди опублікував К. Рот і передрукував Гедеке (див. Karl Goedeke, Deutsche Dichtung im Mittelalter, 2 Ausg., Dresden 1871, стор. 228—229, тексти на стор. 218).

льона в Ксенофонтівій „Ефезькій історії“, що так само стоїть на чолі всіх пізнійших пригод, являєть ся їх вихідною точкою і zarazом заперукою, що всі вони дійдуть до щасливого кінця.

Інтересно, що доля жінки Евстахієвої займає увагу автора легенди дуже мало; вона відсунена в тїнь далеко більше, ніж Маттідія в Псевдо-Климентинах. Тим більшу вагу поклали власне на сю фігуру автори иньших легенд, що протягом віків розвивали ся з сього пня. Більше розвинено ролю жінки (хоч розлуку її з мужем і сином поставлено в иньшій світлі та обставлено иньшими мотивами) в безіменнім латинськїм оповіданю про Константина і його матір Єлену, віднайденім у двох рукописах і опублікованім у перве Е. Гайденрайхом¹⁾. За часів римського цїсаря Констанса, що жив у поганськїй вірі, приходить до Риму разом з иньшими паломниками „*amore visitandi limina sanctorum apostolorum*“ Єлена, дочка благородних родичів із Тревіру. На Тибровім мості її бачить цїсарь Констанс, а очарований її красою посилає за нею слуг, щоб вислідили, де вона живе і наказали господареві не випускати її з міста без цїсарського дозволу. Коли иньші паломники, відбувши своє паломництво, забирають ся вертати домів, господар не пускає Єлену через те, що буцім то у нього пропала якась цїнна річ і він підозріває її. Дівчина просить ся, плаче — надармо. Коли так сама заплакана сидить у покою, входить цїсарь Констанс, „*ibique pauperculam solitariam inventam tanquam canis rabidus aggrediens suaeque libidinis fomitem satiare cupiens oppressit ejusque pudicitiae florem ea quantum potuit renitente abstulit violenter*“ (op. cit. 3). Сповнивши се він почав розпитувати заплакану дівчину, хто вона і звідки родом, а розвідавши все дав їй богаті дарунки, а власне „*quoddam ornamentum mirae pretiositatis ac auro pretiosissimo pretiosissimisque gemmis compositum, quo illo tempore soli imperatores in humeris ornari consueverunt, cum quodam annulo pretiosissimo*“ і пішов геть.

Єлена бачучи себе зганьбленою цїсарем надумала не вертати більше до дому, але найшовши якусь убогу християнську сім'ю в Римі лишила ся жити тут, заробляючи собі на жите працею

¹⁾ Incerti auctoris De Constantino Magno ejusque matre Helena libellus, e codicibus primus edidit Eduardus Heidenreich. Lipsiae 1879. Про се оповіданє Гайденрайх написав спеціальну розвідку (цитовану далі), якої на жаль не маю під рукою.

рук. Цісарські дарунки сховала так, що ніхто не знав про них, а себе видала за вдову, якій муж швидко по шлюбі вмер. Її хозяїни дуже любили й шанували її. Коли їй уродився син, вона назвала його Константином і взялась виховувати його дуже старанно. Константин ріс гарний і здібний на диво і був дуже подібний до свого батька, цісаря Констанса.

Між Римом і Грецією велась тоді довга і тяжка війна. Два багаті римські купці, побачивши раз 11-літнього Константина на вулиці і завваживши його подібність до цісаря, уложили хитрий плян зробити пакість грецькому цісареві. Довідавшись від Константина, що він син бідної матери вдови, вони взяли його з собою, передягли по панськи і 4 роки виховували як панича в роскошах і панських манерах. Єлена дуже побивала ся, коли син її пропав, але сам хлопець у добрі та роскоши не тямив про неї. Коли Константин став гарним парубком, купці взяли його з собою до Греції, а прибувши до царського двора видали себе за послів римського цісаря Констанса. Цісар — мовляли — бажає закінчити нещасну війну і для того посилає свого сина одинака з тим, щоб грецький царь прийняв його за зятя і віддав за нього свою одиначку-дочку. Царь і цариця пристають на се, а молода царівна побачивши свого судженого, відразу прихильєть ся до нього горячою любовю. Якийсь час по шлюбі обоє молоді живуть щасливо, але тут являють ся римські купці з заявою, що римський цісар велів їм конче привезти обоє молодят до нього до Риму. Не радо розстають ся батько й мати з донечкою й молодим зятем, вкінці пускають їх у дорогу з купцями і з багатим приданим. Того тільки й треба було купцям. Відпливши морем досить далеко, вже мало ще не допливаючи Риму, вони над вечір пристали до якогось пустого острова і буцім то надумавши ночувати на ньому, розіпняли шатер, де на багатій постелі Константин і його молода жінка лягли спати. Та скоро лише вони заснули, купці з кораблем і з усіми скарбами відплили геть. Другого дня нещасні молодята побачили себе полпшеними на пустім, безлюднім острові. Тут Константин признав ся своїй жінці, що він не цісаревич, але вбогої вдови син і був знярядом огидного ошуканства, яке отсе побиває й його самого. Але царівна не має для нього ані слова докору, вона готова поділяти з ним і бідність і всяке горе. Кілька день вони живуть на острові дикими овочами; вкінці їх знаходять тут рибалки й перевозять до Риму.

Константин з жінкою йде до своєї матери. Радість Єлени з віднайденя сина, якого вона оплакувала більше чотирьох літ, не знає границь. Радо витає вона й молоду невістку, яка зі свого боку віддає їй дорогий дядем, одинокє, що їй лишило ся з її приданого. Єлена продає його і на виручені гроші купує заїздний дім, *stabulum*¹⁾). Оттак живуть усі троє — Єлена як хозяйка заїздного дому, *stabularia*, — невістка заробляє шитвом, а Константин, почувши в собі рицарську кров, займає ся воєнними вправами і швидко доходить до такої зручности, що ніхто ані в Римі ані з приїзжих чужинців не може зрівняти ся з ним у рицарській штуді. Се звертає на нього увагу цісаря Констанса. Він починає розпитувати молодого чоловіка, хто він такий і якого роду, та Константин те тільки вміє сказати йому, що свого батька він не знав, а його мати й жінка — вбогі і живуть із зарібку. Та Констанс сим не заспокоюєть ся. Він велить покликати до себе матір і жінку Константина. Мати не хоче сказати нічого про те, хто був батьком її сина; аж присилувана царською погрозою видобуває царський наплечник і перстїнь і сим доказує цісареві, що Константин — його власний син. Рівночасно Константин оповідає історію його женячкн і підлий учинок купців. Цісарь велить арештувати злочинців і взяти на тортури. Тут вони потверджують усе, що сказав Константин. По тяжких муках їм відтинають голови, їх мастки конфіскують і віддають Константинови та його матери. Про все дають знати грецькому цареві; війна кінчить ся миром, а по смерти батька й тестя Константин унасліджує оба царства і робить ся царем наймогутнійшии у свїті.

Головною героїнею оповіданя являєть ся Єлена; в однім рукописі воно й має титул „*De sancta Helena*“. Коли і де воно було написане — годі знати. В усякім разі його авторови треба признати велику заслугу в тім, що цілу завязку й розвязку оповіданя опер на чисто психольогічних мотивах, не вживаючи ніде машинерії улюбленої в житнях і легендах — віщих снів, чудес, голосів з неба, ангелів і т. и. Маємо тут трохи чи не першу пробу переходу легенди в новелю. Ся проба тим інтереснійша, що була зроблена дуже вчасно: італіянський письменник Іоан

¹⁾ Се була, як кажуть учені, концесія легенди для історичної традиції, яка в Єлені бачила чи то владительку заїздного дому (як тут), чи то дочку гостинника (як у Нікіфора Калліста). Швидко по її смерті свв. Августин називав її „*stabularia*“.

Веронський у XIII в. переповідає коротко зміст сеї легенди покликаючись як на своє жерело на якусь *Bretonum historia*. В XIII в. ще один італіянський хроніст, Яков Аквенський у своїй *Chronicon Imaginis Mundi* подає переповід отсеї легенди; значить, у XIII в. вона на заході Європи вже була широко розповсюджена. Лишаючи на боці деякі носторонні мотиви, що скомплікували се оповідане, ми без великої трудності віднаходимо в ньому головні теми Псевдо-Климентин: розстанє мужа й жінки на початку оповідання, розлученє матери від сина, довголітне житє матери в утаєню і в бідности і потім пізнанє з разу сина з матірю, а потім їх обоїх з батьком. Усунувши чудесне мотивованє подій безіменний автор переніс мотиви в душі своїх героїв, у їх пристрасти або етичні погляди. Знасидувана Єлена не хоче вертати до дому і живе в Римі; але вона держить ся одалік від цісаря і довгі літа утаєє його дарунки, бо ж її син — незаконний. Місце розбійників чи напівдиких моряків, що в давніших романах були звичайною машиною для пориваня дїтїй і продаваня в неволю молодих героїв і героїнь, у нашого автора заняли хитрі купці, що на вулиці в Римі забирають Константина і держать його там в укритю чотири роки, при чім його мати вважає його пропащим і оплаує як страченого. Хоч і як мало се правдоподібне, а все таки варто признаня як проба — покласти події на близький, реальний ґрунт і мотивувати їх без помочи чудес. Підступне одруженє Константина з дочкою грецького царя являє ся відгуком иньшого мотива, але покиненє Константина з жінкою на безлюднім острові нагадує анальоґічну підлість моряка заподіяну Евстахїєви й його синам. Пізнанє сина з матірю в Римі в отьому оповіданю показано як зовсім звичайну річ: Константин знає свою матір, знає, де вона живе і без труду віднаходить її; чому він не зробив сього перед подорожю в Грецію (могли купці заборонити йому), сього автор не мотивує. Досить, що в кінцевій части оповіданя Єлена знов виступає на перший плян. Вона уряджує житє собі й синові з невісткою, а коли цісарь допитує її про батька Константинового, вона довгий час не хоче сказати правди. І тут автор не мотивує сього, але мотиви легко зрозуміти: Константин — незаконний син цісаря! Не в пору признанє легко могло-б погубити його й її, коли-б цісарь заперечив її оповіданю і не хотів признати сина.

Порівнюючи основні мотиви Псевдо-Климентин з мотивами легенди про Єлену бачимо ось які стичні пункти: Маттїдія втікає

з Риму з дітьми, щоб утекти від проступних напастовань дівера; Єлена ховаєть ся в Римі знасилувана цісарем. Маттідію розлучує з дітьми буря і морські розбійники; Єлені крадуть сина купці. Маттідія жиє в бідности й затаює своє високе становище з болю за своїми дітьми, які вважає страченими на завєди; Єлена жиє в бідности і затаює царське походжене свойого сина та царські дарунки зо страху перед закидом нечесальности її сина. Маттідія на допити ап. Петра з разу подає фіктивні відповіді; Єлена на допити Констанса також з разу не признає правди і просить кілька день до намислу, тай тоді уступає лише погрозам. Та по за тими подібностями, що стверджують близьке ієнетичне свояцтво обох оповідань, бачимо у автора легенди про Єлену значний поступ — не в штуці оповіданя, бо воно держить ся зовсім утертого, легендарного стилю, а в концепції головної жіночої фігури — Єлени. Замість пасивної, безрадної Маттідії, що в жалощах уміє тільки кусати свої руки і доходить до жебрацького хліба, бачимо тут жінку наділену бистрим розумом, сильною волею та абнегацією. Вона, обезчещена, не тратить духа і постановляє жити далі в чистоті і ціле своє жите присвятити вихованю сина. Втративши того одинокого сина вона побиваєть ся тяжко, але не видає своєї тайни що до його царського походження і живе далі в своїм убогим стані. Анї перед тим анї по тім вона не згадує синові про його цісарське походжене, щоб не збуджувати в ньому фальшивих і може незбутних надій та амбіцій. Тільки хоробрість сина та достойне поведжене її й її невістки в цісарькім дворі доводять остаточно до відкритя всеї правди, так що кінцеве вивисшене являєть ся не примхою сліпого фатум, але немов справедливою надгородою дійсних заслуг, правоти й терпливости. Обік Єлени маємо в сьому оповіданю ще й другу анальоічну і дуже симпатичну жіночу постать — доньку грецького царя і Константинову жінку. Вирвана з пишнот царського двора і кинена враз із мужем на безлюдний остров вона в додатку мусить почути від нього страшне признане, що її й її родичів одурено, що її муж не цісаревич, а син бідної вдови, безбатченко. А про те вона не плаче, не нарікає, не проклинає нікого, але піддержує мужа в його розпуці, готова поділяти з ним усі злидні, і справді в домі свекрухи без нарікань і без покликів на своє царське походжене втягає ся в убоге, робуче жите і своєю скромністю та чесністю привертає до себе прихильність цісара.

Безіменний „*Libellus*“ про Єлену й Константина зі своїми безпосередніми паростями займає окреме місце в циклю легенд про першого християнського монарха, якими схід і захід обшували його фігуру. Тими легендами займалися при кінці XIX в. визначні європейські і славянські вчені: Веселовський, Гайденрайх, Коен, Келер а на послідок Драгоманов. В р. 1877 опублікував Веселовський у журналі *Romania* текст старофранцузького „Слова про імператора Кутана“ (*Le dit de l'empereur Coustant*) з просторою студією про сей твір. Рік по тім німецький учений Райнгольд Келер опублікував рецензію на сю працю в *Zeitschrift für romanische Philologie* 1878 ¹⁾. В р. 1881 вийшла розвідка Гайденрайха про віднайдений ним і опублікований 1879 р. латинський текст (*F. Heidenreich, Der libellus de Constantino Magno ejusque matre Helena und die übrigen Berichte über Constantin des Grossen Geburt und Jugend*, друквано в *Archiv für Litteraturgeschichte*, 1881). Італійські перерібки того самого оповідання зібрав і пояснив у звязку з иньшими оповіданнями сього циклю Коен в *Archivio della società Romana di storia patria* 1883 р. До сеї теми повертав іще пару разів Веселовський, див. особливо його „Южно-русскія былины, VIII. Царь Константинъ въ русскихъ и южно-славянскихъ пѣсняхъ“ (стор. 287—305). Остатній писав про весь цикл Константинових легенд Драгоманов („Славянскитѣ сказанія за рождението на Константина Великий“, друквано в *Сборникъ за народни умотворенія* 1890 кн. II—IV). Всі ті дослідники якось не звернули уваги на споріднене Гайденрайхового аноніма з Псевдо-Климентинами та з легендою про Евстахія Плакиду, натомісь поклали головну вагу на тему, яка в оповіданю аноніма і споріднених з ним латинських текстів та італійських новель майже щезає, а власне на тему про фатальну дитину, про яку при її вродженю віщує ся цареві, що се буде його наступник на престолі. В своїй французькій праці про „*Le dit de l'empereur Coustant*“, що була вихідною точкою всіх дальших дослідів, Веселовський сконстатував три версії оповідань про молодість Константина, а власне 1) французьку, до якої належала опублікована ним поема і звісне вже давнїйше прозове оповідане, де весь інтерес сконцентрований на хлопцеві, що родить ся під віщим знаком, і на заходах царя, щоб зігнати

¹⁾ Передрукована в деякими додатками в R. Köhler, *Kleinere Schriften*, zweiter Band. Berlin 1900, стор. 355—359.

зо світа того хлопця; 2) італіянську, захвану у Якова Аквенського, перероблену на італіянську поему пз. *Dittamondo* поетом XIV в. *Fazio degli Uberti*; 3) сербську народню пісню, де знов річ іде про чудесно вродженого хлопця і засноване Константинополя. Веселовский силкував ся доказати спільне і то орієнтальне походжене всіх трьох версій, хоча власне для другої не вказав ніякої паралелі, що зближала б їх з обома иньшими. Келер завважив, що кожда з тих трьох версій — зовсім окрема і нічого спільного між ними нема (Kl. Schr. II, 357). Гайденрайх віднайшов первовзір тзв. італіянської версії, власне розібраний нами безіменний *Libellus*, а Коен зібрав ще деякі його парості, а власне приписану Боккачієви новелю „*Urbano*“ і ще одну незвісного автора новелю з XIV в., опубліковану Замбріним (*F. Zambrini, Novelle d' incerti autori del secolo XIV. Bologna 1861, стор. 9 — 29*). Гайденрайх навів ще одно оповідане, захване у візантійського історика церкви Нікіфора Калліста (IX в.), яке справді може вважати ся перехідним огнивом між оповіданнями французької й італіянської версії. Нікіфор оповідає, що Констанс, воюючи в Азії, ночував раз у однім гостиннім дворі в Дрепані. Там йому подобала ся вродлива дочка гостинника Єлена. Він провів з нею ніч і дарував їй пурпуровий плащ. У ночі йому сніло ся, що сонце замісь на сході виринає на заході. Ворожачи з сього незвичайну будущину дитини, яка вродить ся з його звязку з Єленою, він від'їздячи поручив її батькови, щоб хоронив її в чистоті і старанно виховував будущу дитину. Потім він вернув до Риму і зробив ся цісарем. По кільканацятьох роках Констанс знов об'їзджає Азію, його двораки прибувають до Дрепана і один із них зневажує молодого Константина. Тоді його мати йде до Констанса, показує йому пурпуровий плащ і Констанс признає хлопця своїм сином та бере його з собою до Риму. Але у нього є своя жінка, якій він не хоче показувати нелегального сина, для того віддає його під опіку Діоклеціянови. Та Константин, вихований у християнській вірі, відзиває ся зневажливо про цісаря, що велить мучити християн. Довідавшись про се і надто дізнавшись від астрологів, що Константин має не тільки засісти на римськім престолі, але надто скасувати римську віру, Діоклеціян заходить ся, щоб підступно зігнати його зо світа. Він посилає його до Єгипту, а в Палестині наставляє засідку, що має по дорозі вбити його. Але Константин завчасу дізнає ся про все, замісь до Єгипту іде до Італії, де пробуває його батько з ле-

гіонами і сей проголошує його цісарем. Бачимо тут інтересний приклад контамінації двох легендарних типів: в початку історія Єлени, при кінці історія фатального хлопця. І коли віщий сон Констанса в початку та заходи Діоклеціана, щоб замордувати Константина, вказують на орієнтальне походження, то оповідане про злуку й розстанє Констанса з Єленою і їх нізнійше пізнанє при помочи плаща вказує на легенду подібну до Гайденрайхового аноніма, а носередно до Псевдо-Климентин. Оттим то Драгоманов, звівши до спільних, буддийських жерел і французьку поему і сербські та болгарські пісні про чудесного хлопця основателя Константинополя, і широко розповсюджені по Славянщині казки про Марка Богатого, Палія-безбатченка, Попелюха і т. д., зовсім справедливо відділює тзв. італіянську редакцію окремо, заявляючи (Слав. сказ. за рожд. на Константина Вел. Сборникъ 1890, III, 24—35), що для них доси не знайдено спільного басену, яким являють ся індійські легенди про Чандрагупту та Чандрагасу для сербської та української легенди, болгарської пісні та французької повісти. Та не зовсім вірні дальші слова Драгоманова, що „на славянськїм ґрунті не стрічаємо нічого подібного до сеї групи оповідань про Константина Великого“. Ми бачили вже, що Псевдо-Климентини і в просторім Епітоме і в більше популярній перерібці Димитрія Ростовского були здавна звісні східним і певно також полудневим Славянам. Так само здавна звісне і дуже популярне у Славян було й житиє Евстахія Плакпди, а зараз побачимо, що звісні тут були і перейшли в уста люду також і иньші парости сеї самої теми.

В добі хрестових походів і культу дам у західній Европі поетична фікція залюбки опрацьовує тип ідеальної жінки, ідеальної в ріжних напрямх. Одною з таких ідеальних по тодішньому жіночих прикмет була жіноча терпливість і покірність долі, зглядно покірність волі або навіть примхам мужа. Крайнім високком ідеалізації в тім напрямі була дуже популярна в середніх віках повість про Грізельду, над якою муж збиткуєть ся, яку бе, прогонює, повертає на слугу, якій загадує самі докучливі занятя, а все се лише для випробуваня її вірности. А коли вона видержала без суперечки всі проби, він повертає її назад до своєї любови¹⁾. Не менше популярні, але далеко більше варті

¹⁾ Літературу сеї теми див. *Histoire littéraire de la France*, т. XIX, стор. 798; Ch. Nisard, *op. cit.* II, 481—494; G. Paris, *op. cit.* 91; *Romania* XIV, 598—608; R. Köhler, *Kleinere Schriften* II, 501—554.

нашої симпатії були оповідання про жінку, що терпить невинно чи то з невідомого божого допущу, чи наслідком обмови або інтриги злих ворогів. Усі оповідання цього другого циклу являють ся безпосередніми або посередніми парістями Псевдо-Климентин та легенди про Евстахія Плакиду. На скільки сягають мої відомости, можемо розрізнити чотири типи тих оповідань.

1. Вільгельм король англійський, віршований французький роман, написаний у XII або XIII в. якимсь трувером Кретьеном, та певно не славним Кретьеном із Труа, автором Трістана, Персеваля і інших романів із циклу Артура й Круглого стола (див. Gaston Paris, *La littérature française au Moyen age*, Paris 1888, стор. 215). Французький учений признає, що ані про жерела цього романа, ані про його автора не знаємо нічого; давніші вчені, як Голланд, уважали його твором Кретьєна з Труа¹). Ось короткий нарис його змісту²).

Англійський король Вільгельм чує три ночі раз по разу наказ, щоб зараз устав і йшов геть із свого царства, під загрозою страшного нещастя. Два рази він отягав ся, третьої ночі встає і збирає ся йти. Його спинає його жінка, що також чула сей наказ, і йде разом із ним. В ночі вони доходять до моря, сідають спочивати в камяній печері, і тут королева родить зразу одного сина, потім другого. Король урізує зразу одну полу свого плаща і обвиває одну дитину, потім другу полу для другої. Жінка хоче їсти; він іде над море і бачить купців, що власне лагодять ся відпливати, і просить у них троха страви для своєї жінки. Купці приймають його за жебрака і посилають кільканацять людей, щоб поглянули на ту жінку. Приваблені красою королеви вони забирають її на корабель, а короля зневажають і штуркають, лишаючи йому дітий, щоб мав з чим жебрати. Один купець з милосердя дає йому калитку з п'ятьма червінцями, а коли король обурений їх поведженем не хоче брати грошей, він кидає йому свій дарунок на беріг, та калитка трафила на дерево і зависла між гілякамп. Купці відплили. Король у розпучі по її страті хоче з дітьми й собі-ж плисти за море, находити човен,

¹) W. L. Holland, *Crestien von Troies, eine litteraturgeschichtliche Untersuchung*. Tübingen 1854, стор. 64 і д. Текст роману опублікував Фр. Мішель (*Francisque Michel, Les chroniques anglo-normandes III*, 39 і д.).

²) Користую ся німецькою прозовою переповідкою Ад. Келера (*Adelbert von Keller, Altfranzösische Sagen*, 2 Ausg. Heilbronn 1876, стор. 135—191).

кладає туди одного хлопчика і йде власне по другого, та бачить, що його вхопив вовк, який і щезає у гушавині. Король гонить за ним — даремно. Але дорогою йшли купці і відбили дитину в вовка; вони-ж знаходять і другу дитину в човні, забирають їх і відпливають. Стративши одну дитину король вертає до човна до другої, але не знаходить ані сліду. Пригадує собі калитку, що кинув йому купець і яка все ще висить на дереві, та в хвилі, коли хоче взяти її, надлітає орел приваблений червоним предметом, хапає калитку, а йому дає крильми такий урар в лице, що він паде до долу. День і ніч бігає нещасний король по лісі, то молячись, то рвучи на собі волосє з розпуки. Вкінці якісь купці за Бога-ради перевозять його через море до міста Іалінди. Тут він наймає ся у багатого купця, служить йому з разу за наймита, а потім робить ся й сам купцем.

Тимчасом купці, що забрали королеву, приплили до міста Суредіна. Між ними вибухла сварка, кому має дістати ся королева; не можучи згодити ся вони пішли на суд до місцевого володаря, що був собі простий рицарь. Се був уже старий чоловік. Вислухавши купців він велів привести до себе бранку, задержав її у себе і надто забрав у купців що найціннійше з їх товарів і відправив їх ні з чим. Королева жие в нього не видаючи себе, хто вона. По двох роках умирає рицарева жінка і він хоче оженити ся з королевою; ся випрошуєсь на один рік, вкінці бере з ним шлюб; старий рицарь женить ся на те тільки, щоб зробити її наслідницею своїх дібр, а до неї самої не доторкаєть ся зовсім.

Натомісь купці, що забрали обох хлопчиків, прибули до міста Катенеза, охрестили дітий і назвали одного Люель, себ-то Вовчик, а другого Марен на памятку того, що його знайдено на морі. Одного взяв купець Фукіє, а другого Госселен. Вони вихували їх як своїх синів. Хлопці любили себе обопільно, хоч не знали, що вони брати собі. Оба вони були дуже гарні і дуже подібні один до одного, але зовсім неподобні до своїх прибраних батьків. Коли дійшли до 11 літ, батьки хотіли їх дати до ремесла — одного до кушнірства, другого до столярства. Хлопці мов змовивши ся спротивились тому — се заговорила їх кров. Батьки почали бити їх і в пересердю оба відкрили своїм вихованкам, що вони не їх діти і на доказ дали їм ті поли з плаща, якими вони були колись обвинені. Хлопці оба, незалежно один від одного, покидають своїх опікунів, і йдуть у світ. По дорозі вони стрічають ся, а зайшовши в ліс убивають молодого оленя.

Їх ловить лісничий і заводить до короля, та сей бачучи їх незвичайну вроду приймає їх у свою службу і велить учити їх ричарського ремесла.

Так минає 24 (в иньшій місці 28) літ. Вільгельм зробив ся купцем, компаньоном свого патрона і з його двома синами пливе задля торгівлі до Англії, до міста Бістота. Там панує його братанок, якому по загадковій утеці короля передано володіне. Вільгельм стрічає одного парубка, що має на продаж гарний ріг зі слонової кости; він пізнає свій власний ріг, купує його і просить парубка сказати йому, відки має сей ріг. Сей оповідає, що малим хлопцем служив у короля Вільгельма, а коли одної ночі король і королева щезли з палати, а двораки потім грабували й забирали що кому подобало ся, він узяв отсей ріг, ховав його у себе, а тепер задумав продати його і гроші роздати бідним. Він справді чинить се. Горожане починають у купцеви пізнавати свого давнього короля, збігають ся до нього, дають знати молодому королеви. Сей приходить і також пізнає свого стрийка, готов віддати йому свою корону і панованє. Та Вільгельм не признаєть ся: він купець, а королівства не потребує. Другого дня він відпливає з Бістота. В дорозі його захопує буря, гонить корабель три дни й три ночі й загонює до пристані Суреліна. Капітан корабля не рад би приставати тут: у замку живе така королева, що велить ревідувати кожний купецький корабель, а що найціннійше, забирає собі. Та Вільгельм волить понести страту, ніж наражати себе й своїх на дальшу морську бурю. І справді про їх приїзд зараз дали знати на замок; до корабля приходить королева зі своїм майордомом. Її старий муж уже давно вмер. Вільгельм не може бачити її лица, бо воно закрите густим вуалем. Вона оглядає всі товари, але нараз побачила завішений на щоглі ріг і пізнала ріг свого мужа; придивляє ся купцеви й пізнає його; перстїнь на його нальци перемінює її догад на певність — се її муж, король Вільгельм. Але вона не дає пізнати по собі нічого й жадає від купця, щоб дав їй сей перстїнь.

— Ясна пані, — мовить купець, — сей перстїнь для вас мало що варт. Беріть що найціннійше знайдете на кораблі, а його лишіть мені. Беріть хоч усе!

Та королева не хоче, і Вільгельм нарешті віддає їй перстїнь.

— Ясна пані, се я дав вам великий дар. Не радо зняв я його зі свого серця, бо там він був, не на моїм пальці. Се я дав вам своє житє.

Королева рада сим словам і запрошує купця і всю його компанію до себе на замок. Там вона скидає вуаль, просить його до обіду й сідає обік нього. Придивляючись їй з близька король зачинає пізнавати свою жінку, але мовчить. По обіді вбігають до салі довецькі пси. Їх вид немов очарував короля; він нечаче крізь сон скрикує: „Гальо, товариші! Олень утікає!“ Двораци сміються з купця, що щось балакає про оленя, але королева допитує його ласкаво, що значить сей оклик.

— Ах, ясна пані, — мовить він, — колись я дуже любив ловц, та отсе вже 24 роки не вживав сеї приємности.

— Можете вжити її тут і то зараз, — мовила королева. — І я їду з вами.

Всі рушають у ліс. Тут королева, відлучивши ся з королем від решти двораків, признаєть ся йому, що вона його жінка, і він признаєть ся їй. Вони оповідають собі свої пригоди. Королева оповідає про свої клопоти з сусіднім королем. Він хоче женити ся з нею, а вона відмовляєть ся і за се він робить їй тисячні прикrostи. „Отсим лісом іде границя між моїм володінєм і його. Звертаю вашу увагу на потічок, що тече в лісі: се гранична лінія. Коли звірина перебіжить сю лінію, не важте ся гнати за нею: там сидять у засідці рицарі мойого ворога і вбивають кожного з мойї людий, хто переступить сей потічок“.

Подавши королеви сю осторогу, королева вертає назад до свойого замку. Вільгельм наскакує на пишного оленя, сей біжить на граничну річку, пси за ним, а за ними Вільгельм. Ніхто зі стрільців не сміє переступити з ним за границю. Пси валять оленя до долу, король трубить з радощів і в тій хвилі надбігають два рицарі з засідки і хочуть його вбити. Вільгельм боронить ся, заслонюєть ся за дуба, далі притиснений кричить:

— Стійте, бо вбете короля Англії!

Рицарі зупиняють ся, розпитують; король оповідає їм свої пригоди, про втрату жінки й дітей і про калитку вхоплену орлом. В тій хвилі та сама калитка паде з горп між них на землю. Се потверженє королевих слів.

— Пане, — мовить один рицарь, — я ніколи не знав свойого батька, але з ваших слів бачу, що ви мій батько.

І він оповідає все, що сказав йому купець. Те саме оповідає й другий рицарь. У них є ще ті шмати, що їм передали їх прибрані вітці. Вільгельм дякує Богу за таке чудесне віднайденє своїх синів, і розібравши оленя вони всі три спішають до їх помешканя, щоб побачити ті поли. Про се дано знати королеви

Катанаса, який радісно питає Вільгельма і передає йому обох синів, висловляючи їм великі похвали головно за те, що так допікали сусідній гордій королеві, яка тепер не знайде жадної пощади і мусить або віддати йому свою руку, або забирати ся геть.

— Вона забере ся геть, — мовить Вільгельм, — бо се моя жінка, а мати отсих двох рицарів.

Оба рицарі при тій відомости заплакали з болю і з радости.

Король Катанаса лишив Вільгельма з його синами всю ніч у себе. Тимчасом королева проводила ніч у страшній тривозі. Стрільці сказали їй, що купець у погоні за оленем перебрив річку і пронав у сусіднім лісі. Королева велить своїм людям лагодити ся до війни, коли в тім до замку прибуває сусідній король зі своїми рицарями та з її чоловіком.

— Чи ви вольний, чи бранець? — питає вона свого мужа. — А коли бранець, то якого викупу жадають за вас?

— Я вольний і знайшов тут моїх і ваших приятелів, — каже Вільгельм. — Знаєте отсих двох рицарів?

— О, знаю їх аж надто добре! — мовить королева. — Вони найдужше докучали мені, вбивали моїх людей, зубожили мій край. Се мої смертельні вороги.

— Се ваші сини! — мовить Вільгельм.

Кінчить ся оповіданє загальною радістю. Вільгельм вертає до Англії і засідає знов на троні, який добровільно відступає йому його братанок.

Як бачимо — на рицарсько-купецькі відносини транспонована і ширше розвинена основа житія св. Евстахія. Чудесний наказ королеві, щоб забирав ся зі свого краю, не мотивований нічим реальним (крім погрози), так само як у Ксенофонта Ефезького нічим не мотивований оракул Апольона, по якому Габрокомес і Антея вибирають ся в дорогу. Аналогічний чудесний наказ знаходимо в німецькій поемі *Karlmeinet*, але далеко ліпше мотивований: тут голос із неба велить Карлови Великому в ночі йти красти; Карло вибирає ся з палати, здибає ся на дорозі з иньшим розбійником, з яким іде красти до двора свого міністра і довідуєть ся при тім, що той міністер укладає змову, щоб завтра замордувати його. В поемі *Karlmeinet* се оповіданє війшло з нідерландської поемки „*Karl und Elegast*“, основаної на затраченім французькім оригіналі; натяки на сей епізод знаходимо в французькій поемі *Renaud de Montauban*; із фран-

цузького оригінала черпала також скандинавська *Karlomagnus-Saga* й її датське скороченє. (Див. А. И. Кирпичниковъ, *Средневѣковыя литературы западной Европы в Корша-Кирпичникова Всеобщая история литературы*, С. Петербургъ 1885, т. II, 230). В Росії сей епізод пришилив ся в усній традиції до Івана Грізного, (див. *Историческій Вѣстникъ* 1880, сент. стор. 15). Ся легенда, відірвана від особи Карла Великого, дійшла й до нас у письменній традиції (див. В. Гнатюк, *Легенди з Хітарського збірника ч. 1*¹⁾, в *Записках Наук. Тов. ім. Шевченка* 1897, т. XVI, стор. 4—8) і в усній переповідці (*Житє і Слово IV*, ст. 172—173; *Chełchowski, Powieści i opowiadania ludowe z okolic Przasnysza I*, 259—268). Як у житію Евстахія, так і тут купці розлучують мужа від жінки, вовк хапає одного хлопця, батько одного дня тратить жінку і двох синів і живе довгі літа наймитом, сини виростають близько один одного і роблять ся вояками, не знаючи, що вони брати собі. На безпосередній вплив Рекоініцій вказувала би хіба сцена пізнання матери з синами: там Климент відпихає матір, що перша пізнала його й кинулась його обіймати; тут мати вважає своїх синів своїми смертельними ворогами.

Поема про Вільгельма англійського являєть ся одною з кращих пам'яток старофранцузької літератури; її авторови треба признати не малий дар композиції та значну пайку оригінальності. Про те його поема не здобула собі в тім часі більшої популярности, тай новішими часами якось мало звернено на неї уваги (див. зрештою *Romania III*, 507; *VI*, 27; *VIII*, 315; *VIII*, 442); про неї нема згадки нпр. у *Всеобщей истории литературы Корша-Кирпичникова*, ані навіть у найновішій, 7-томовій історії французької літератури, обробленій цілим рядом спеціалістів і виданій під редакцією Пті де Жіллевіля. Оттим то й питає про безпосередні жерела поеми, тоб-то — чи її автор мав перед собою вже готову якусь традицію про пригоди короля Вільгельма і тільки переробив її, чи сам уложив тему, користуючись лише легендою про сьв. Евстахія, Псевдо-Климентинами та може ще деякими усними чи писаними традиціями, що могли піддати йому поодинокі мотиви його епізодів (ріг Вільгельма, історія калитки вхопленої орлом і т. и.) мусимо поки що лишити без відповіді. На скільки знаємо, поема не була в середніх

¹⁾ Подана нам між паралелями вказівка на старофранцузький *Dit de l' empereur Constant* не вірна, має бути *Guillaume de l' Angleterre*.

віках перероблювана ані на прозу ані на иньші мови; її мабуть швидко притьмили иньші твори аналогічного змісту.

2. Берта-Геновефа. Легенда, дуже близька до тзв. італіянської версії про Єлену й Константина, вчасно, бо мабуть іще в XII в. пристала й до імени другого великого християнського володаря, Карла Великого. Традиція робить його так само як Константина незаконним сином, вельть його матери довгі літа жити в пониженю й бідности і робить її взірцем терпливости, покори та лагідности. Маємо кілька версій сеї історії. Первісний французький *chanson de geste* не дійшов до нас, але зміст його передає німецьке прозове оповідане, в р. 1803 опублікуване Аретіном і знайдене ним у однім рукописі з XIV або XV в.¹⁾ Ось зміст сього оповіданя.

Король Піпін пробуває в Баварії. Тут приходить до нього посольство „*von Brittaia oder Kärling*“ (з Британії або Франції) того змісту, що тамошній король рад би дати Піпінови свою доньку за жінку. Піпін просить прислати йому насамперед портрет панни. Портрет подобає ся Піпінови, та він засягає ще ради свого майордома. Сей радить Піпінови сватати королівну і бере ся сам зі своїми синами та приятелями їхати до Англії та привезти королівну. Тимчасом він надумав зраду. З портрета він переконав ся, що англійська королівна подібна троха до його дочки і забажав зробити свою дочку королевою. Він їде до Англії, сватає для Піпіна королівну Берту; з поворотом англійський король і його барони проводять молоду й сватів до пів дороги, потім вертають домів. Майордом їде далі сам з Бертою. Вїхавши в ліс він в часі одного нічлігу дає наказ двом слугам іти рано до намету, де спала королівна, забрати її одежу, а натомісь дати їй одежу майордомової дочки, потім завести королівну в ліс і там убити її і принести йому на знак її язик і криваву сорочку. Слуги милосердять ся над нещасною дівчиною, вбивають її песька й вирізують йому язик, кровавлять її сорочку, а її пускають у ліс і беруть від неї присягу, що не верне до міста. Берта знаходить захист у вугляря, якого збогачує своїми майстерними вишивками. Тимчасом Піпін женить ся з дочкою майордома і має з нею двох синів, із яких один, Лев, робить ся потім папою римським. Та раз полюючи Піпін зі своїм астрольоом заходить до хати вугляря й ночеє тут. Астрольоо вичитує зі зьвізд, що

¹⁾ J. Christ. Freiherr v. Aretin, Aelteste Sage über die Geburt und Jugend Karls des Grossen. München 1803.

в отсій хаті живе королева жінка, з якою король сеї ночі має сплодити славного рицаря й володаря. Завідомлений про се Піпін питає вугляря, що се за жінка в нього? Вуглярь показує йому своїх дочок, але астрольої заявляє, що жадна з них не та, на яку вказують зьвізди. Тоді вуглярь відкриває, що у нього отсе вже сім літ живе гарна панна незвісного походження. Піпін входить до її комірки і вона оповідає йому, хто вона, та zarazом просить короля лишити її тут і не піднимати задля неї ніякого слідства против майордома й його дочки, теперішньої королеви. Піпін ночує з Бертою і з сього родить ся Карло; він виростає з разу в лісі з селянськими дітьми, дістає ся потім на двір одного рицаря, де визначає ся своїми мудрими судами як другий Соломон, а се доводить до прилюдного відкриття його походження. Майордома карають смертю, його дочку (фальшиву Берту) замурують, а правдива Берта робить ся королевою.

Нема сумніву, що автор сього оповідання не користував ся безпосередно Рекоініціями, але мав під рукою легенду про вроджене Константина і то якийсь її варіант подібний більше до версії Нікіфора Калліста (віщий сон, що пророкує будучу славу ще не вродженої дитини), ніж до оповідання Гайденрайхового аноніма. Псевдо-Климентову повість нагадує лише довголітня розлука мужа й жінки, її жите в пониженю та непривичній для неї праці. Розлуки матери від сина нема; при кінці введено мотиви з легенд про Соломона та суд злочинця над самим собою (тут сей суд вирікають діти чи внуки того злочинця, а потверджує він сам). Сю повість переробив у XIII в. якийсь невідомий трувер на поему пз. *L'histoire de Pepin et de Berthe sa femme, en rithme*, де пороблено значні зміни в деталях. Піпін хоче женити ся в друге і йому радять узяти Берту, дочку короля угорського. По шлюбі (заочнім) якийсь Тиберт і його жінка підсувають королеви свою дочку, а Берту велять слугам відвести в ліс і вбити. Слуги пускають її, вона вертає до Угорщини до своєї матери; ся висилає посольство до Піпіна й відкриває йому злочин, по чім винуватих карають. (*Agelin*, op. cit. 125—126). Як бачимо, з первісної основи лишив ся ледво слід. Далеко близша до первовзору перерібка трувера XIII в. Адене (*Adenez li Roy*). Тут Берта також дочка угорського короля, але не вертає до дому, а живе в лісі у мельника; епізоду з астрольоїдм нема; Піпін, ночуючи у мельника жадає, щоб той прислав йому на ніч одну зі своїх дочок, а сей посилає Берту; вони ночують обоє на драбинястім возі накритім гиляками і відси син,

уроджений потім, називає ся „великий віз“ (charro magno)¹⁾. Мабуть на основі Аденетової версії зроблена була в XIV в. містерія „Berte, femme du roi Perin“, де Берта являєть ся також дочкою угорського короля (зміст її див. L. Petit de Julleville, *Lès Mysteres I*, 143—149).

Найближше споріднене з оповіданєм про Берту являєть ся оповіданє про Гірлянду бретонську, жінку бретонського князя Артуса. Брат сього князя Жерард пробуває на дворі англійського короля, хорого на проказу. Лікарі сказали йому, що він може подужати лише тоді, коли з'їсть серце нехрещеної ще дитини князівського роду. Жерард знає, що його братова Гірлянда в тяжи. Бажаючи унаслідити по браті князівство, отже позбавити його наступника, він їде до Бретані, підкупує повитуху, що приймає дитину в княгині в неприсутности князя. Повитуха втікає з дитиною, щоб удати ся на двір англійського короля, але її в дорозі переймає один сьвященник, який і виховує дитину. Тимчасом Жерард оскаржує Гірлянду перед братом, що вона вбила сама дитину і заходить собі з якимось сусіднім шляхтичем. Рівночасно він підкупує служницю, щоб ся ніби то зрадила княгині секрет, що її муж дуже сердить ся на неї і велів Жерардови вбити її. Гірлянда втікає з замку, блудить по лісах, заходить аж до Нормандії і стає в однім замку за служницю, де й пробуває 7 літ. Тут її пізнає бретонський рицарь д' Олів і привозить назад до князя. По якимсь часі Гірлянда має з князем дочку, але Жерард ще раз обмовляє братову в чужолозстві з Олівом. Її засуджують на смерть: вона має бути спалена на стосі, коли до певного реченця якийсь рицарь не стане в її обороні. Вже уставлено стос і виведено звязану Гірлянду, коли до замку над'їжджає молодий рицарь, щоб стати в обороні княгині. Він у поединку смертельно ранить Жерарда, і сей перед смертю признає невинність Гірлянди; рицарь показуєт ся її сином, що був вихований у монастирі. Його опікуновн Бог у сні велів уоружити хлопця й вислати на ратунок матери²⁾. Се оповіданє обробив прозою французький єзуїт Серізіє, той сам, що був автором книжки про Геневефу. Але в 60-их роках XIX в. від-

¹⁾ Ferd. Wolf, *Über die neuesten Leistungen der Franzosen für die Herausgabe ihrer National-Heldengedichte* Wien 1833, стор. 60; пор. Г. Н. Потанинъ, *Восточные мотивы въ средневѣковомъ европейскомъ эпосѣ*, Москва 1899, стор. 6.

²⁾ K. Simrock, *Die deutschen Volksbücher*. Frankfurt 1865, т. XII, стор. 27—82.

найдено бретонську містерію про сьв. Трифіну, в якій маємо ту саму легенду¹⁾ тільки з переміною імен та місцевостей. Відгуки оповідання про БERTУ бачимо лише в першій частині: мотив інтриги — не погорджена любов, а жадоба панованя; княгиня під загрозою смерті робить ся служницею й живе довгі літа в пониженю; син являєть ся її спасителем так як в оповіданю про БERTУ Карло стає причиною реабілітації матери, а в оповіданю про Елену й Константина Константин звертає на себе увагу цісаря і стає приводом до викриття всеї правди.

У славного енциклопедиста XIII в. Вінкентія з Бове знаходимо анальоґічне оповіданє, що своїм початком навіязує безпосередно до Псевдо-Климентин. У царя є жінка Гільдегарда. В неприсутности царя до неї залицяєть ся його брат; щоб спекатись його Гільдегарда замикає його в вежи. Коли Карло вернув, брат оклеветує перед ним Гільдегарду; їй вирвали очи і покинули її в лісі, та вона заходить до Риму, де робить ся монахинєю, а пізнійше сьвятою. Швидко се оповіданє привязано до особи Карла Великого і злучено з иньшими романічними мотивами. В романі „Макаїге“ з Гільдегарди зроблено Сибілю, жінку Карла Великого. Вона — дочка грецького імператора Рішіера. Її очорнює перед Карлом Магер, батько того самого Іанельона, що пізнійше зрадив Ролянда. Чого він сердить ся на королеву — не сказано. Карло велить рицареві Обрі відвести її в ліс. Вона в лісі родить сина так само як жінка короля Вільгельма; по ріжних пригодах доходить до Константинополя до своїх родичів, як в одній версії Берта на Угорщину. Як батько Берти, так тут грецький імператор іде війною на Карла. Хоча Греки мають перевагу, то все таки його жінка виряджає посольство, щоб просити у нього мира; всі йдуть у самих сорочках, жінки, а на їх чолі королева, до пояса голі. Карло зворушений сею покорою накидає свій пурпуровий плащ на королеву, щоб прикрити її наготу. Річ кінчить ся їх помирением. Син, уроджений у лісі, не грає тут ніякої ролі²⁾.

¹⁾ Sainte Tryphine et le roi Arthur, mystère Breton... publié et précédé d'une introduction par F. M. Luzel. Paris, 1863. Пор. статью R. Köhler, Sainte Tryphine et Hirlande в Revue celtique 1871, т. I, стор. 222—225 і його-ж Kleinere Schriften II, 657—662.

²⁾ Див. Gaston Paris, Histoire poetique de Charlemagne, Paris, 395 і д. Не маючи в руках сеї книги цитую з Потаніна, op. cit. 14, 253—254.

Та найбільшу популярність у цілій Європі здобув собі сей тип оповідання в житію свв. Жанвієви або Геновефи Брабантської. Ся Жанвієва, була, здаєть ся, історичною фігурою. Коли і з якої причини до неї притулило ся оповідане про невинно переслідувану жінку, не знаємо. Латинські тексти легенди маємо в Acta Sanctorum (Aprilis t. I), у Броверових Antiquitates annalium treviriensium, у Радеровій Bavaria sancta, в Молянових Natales sanctorum Belgiae, в Фредерових Origines Palatinae. Французьке людове оповідане, що було взірцем німецького й иньших європейських, написав єзуїт Серізіє; перше видане вийшло в Парижі 1647 р. (Ch. Nisard, op. cit. II, 424—455) пз. L'innocence gessoigne; майже рівночасно иньшим автором була зложена духовна вірша про сю сьвяту (тамже II, 146—155).

Зміст сеї загально звісної легенди коротко такий. Геновефа, дочка князя Брабанту, виходить за муж коло р. 710 (за часів Карла Мартеля) за Зіффіда, каштеляна з Гогензіммерен коло Тревіру. Зіффід іде на війну. Комендант його замка Гольо закохав ся в жінку свого пана, та вона відкидає його залицяня. Тоді він очорнює її перед неприсутнім мужем і сей велить стратити її. Геновефа в вязниці родить сина. Убійники виводять її з дитиною в ліс, та тут зворушені її просьбами пускають її. Ланя, яку вони зустріли в лісі, кормить дитину. Геновефа з дитиною й ланею живе в лісі шість літ. Зіффід підчас одного полювання гонить сю ланю і вона заводить його до печери, де живе Геновефа. Наступає пізнане супругів і кара зрадникови.

Не вдаючи ся в бібліографію сеї легенди, дуже розповсюдженої по всій Європі¹⁾, зазначу лише ту новість, яку впроваджує ся версія в розібраний доси цикл оповідань, а власне вмішане добродчинного звіря в пригоди героїв. Ми бачили вже вмішане звірів як ворожого, хоч божим допустом для певної ролі при-

¹⁾ Цікавих відсилаю до монографійки Цахера (Julius Zacher, Die Historie von der Pfalzgräfin Genovefa. Ein Beitrag zur deutschen Literaturgeschichte und Mythologie Königsberg 1860, хоча подане ним мітологічне толковане легенди не має ніякої вартости. Див. також R. Köhler, Die deutschen Volksbücher von Genovefa und Hirlanda (Zeitschrift für deutsche Philologie 1874, V, 69—73), передруковано в Kleinere Schriften II, 662—668. Про старофранцузьку поетичну перерібку сеї легенди Ренода див. Romania XII, 331. Французьку містерію про сю сьвяту див. Jubinal, Mystères inédits du XV siècle t. I, 169—303; зміст її див. L. Petit de Julleville, Les Mystères II, 515—620.

значеного елемента в легенді про сьв. Евстахія та в романі про Вільгельма англійського. В легенді про сьв. Евстахія нам стрічає ся й олень, хоч не в ролі звіря, а радше як чудесна поява. В оповіданю про Геновефу ми бачимо дикого звіря, що неначе перемінює свою натуру і в докір злим людям робить ся поратівником переслідуваної невинности. Відси в цілім ряді романтичних оповідань підуть герої, що являють ся в супроводі чудесно присвоєних диких звірів (рицарь зі львом, рицарь з леопардом, рицарь з грифом, з медведем і т. и.). Та й зього мотиву не треба вважати, як се чинить Цахер у цитованій низше праці про Геновефу, відгуком германської мітології, ані високим галлійської фантазії. Се відгомін старших азійських традицій, що йшли з прастарих вавилонських та єгипетських жерел, а потім знайшли собі яркий і для пізнійших перерібок взірцевий вираз у новозавітних іностичних та загалом еретицьких апокріфах та в пізнійших житиях сьвятих пустинників. І так у легенді про сьв. Теклю львиця замість роздерти сю сьвяту в цирку лиже їй ноги і боронить її перед иньшими лютими звірями і навіть гине в її обороні; з деяких натяків можемо догадуватись, що Текля навіть охрестила сю львицю, але сей уступ у пізнійших католицьких перерібках легенди вичеркнено. В апокріфічнім евангелію про дїтство Ісусово звірі приходять кланяти ся Ісусови, коли сей з матірю втікає до Єгипту. В іностичних діянях сьв. Петра Ісус ловить на вудку много тисяч риб, які потім по сусї ходять за ним по вулицях Риму і за його наказом назад вертають у море. Сьвятого Макарія коло раю годують льви; сьвятий Власій у Себастії визначає ся спеціяльно любовю до звірів і здібністю — притягати їх до себе. Марію Єгипетську, Онуфрія й иньших ховає лев. Цілий ряд пізнійших легенд, де виступають добродійні звірі, особливо-ж олені й лані, зібрав А. Морі¹⁾.

Легенда про Геновефу була ще в XIII в. вплетена в романтичну поему *Le chevalier au Cygne* (Рицарь з лебедем), де героїня Беатрікс, очорнена Матабрюном, терпить те саме, що й Геновефа (Nisard, op. cit. II, 427). Та тут ся тема виступає лиш епізодично і сплетена з иньшою, мітологічною темою: герой поеми увільнює жінку короля Артура з „краю, відки ніхто не вертає“, себ-то з мітологічного царства смерти. (Див. G. Paris,

¹⁾ A. Maury, *Essai sur les légendes pieuses du Moyen Age*. Paris 1843, стр. 170—171.

op. cit. 49, 101; Alessandro d' Ancona, La rappresentazione di Sancta Uliva, riprodotta sulle antiche stampe. Pisa 1863, стор. XVII, нота 1). До сеї групи оповідань можна би зачислити й ті, де героїня терпить переслідуванє очорнена не відіпхнутим любовником (братом або повірником мужа), але жінкою заздрісною на любов мужа до неї, отже мужовою матір'ю або мачухою. Найбільше популярним репрезентантом сеї групи оповідань був роман про цїсаря Октавіана¹⁾. Та що сей роман комплікуєть ся мотивами дальшої групи, то ми поговоримо про нього та його літературних свояків далі.

3. Гелена константинопольська. Може найбільше скомплікованє з усіх розібраних доси оповідань, се оповіданє про многострадальну Гелену. Початок його навязує до Псевдо-Климентин, хоч досить глухо. В Римі живе папа Климент, а в Константинополі цїсарь Антоній. Повдовівши він закохав ся в своїй доньці Гелені і хоче женити ся з нею. Папа противить ся тому; Антоній ратує його від нападу Сараценів і повновлює свою просьбу. Папа й сим разом не хоче дозволити на кровосумішний шлюб, та ангел велить йому вволити волю цїсаря, бо сам Бог заопікує ся дівчиною. Антоній узискавши папський дозвіл вертає до Константинополя і заповідає доньці близький шлюб; вона в ночи тікає з батьківського дому, находить притулок у однім монастирі в Фляндрії, відти мусить тікати далі до Англії, де робить ся жінкою англійського короля Генріха. Генріхова мати ненавидить прибуду. Генріх від'їжджає до Риму боронити папу перед новим нападом Сараценів, тимчасом Гелена родить двох хлопців. Свекруха доносить королеви, що його жінка вродила двоє щенят. Король одержавши лист попадає в смуток, але велить берегти жінку й її плід до його повороту. Свекруха передовлює той лист і підсуває инший, де управителеви королівства Їльостерови велить спалити Гелену й її дітей. З любови до Гелени сестрінка Їльостера жертвує себе сама: одягає ся в Геленину одіж і її з двома ляльками палять на стосі. Їльостер знає про се і дозволяє Гелені втекти з дітьми, але перед тим не знати по що втинає їй одну руку. Гелену з дітьми всаджено в човен і пущено на море. Вітер заносить їх до Бретані. Гелена ночує з дітьми в лісі, та коли заснула, надбігає з одного боку лев, а з другого вовк і забирають обоє дітей. Пустинник відбиває

¹⁾ K. Simrock, Die deutschen Volksbücher, Frankfurt a. M. 1895, т. II, стор. 241—424.

їх у зьвірів і називає одного Ліон (лев), а другого Бра (рука, бо в його пелюшках була відрубана рука його матери). Тимчасом король Генріх вернув з війни, відкрив злочин поповнений на його жінці і покарав смертю свою матір. Швидко потім до нього прибуває цісарь Антоній із Константинополя, що їздить шукати своєї доньки. З його оповіданя й опису Генріх переконує ся, що ся донька, то була власне його жінка. Від Ільостера він довідує ся, що її не спалено. Тепер Генріх і Антоній вибирають ся шукати Гелени. Вони заходять до міста Тур у Франції. Тут архієпископ показує їм двох молодих хлопців, що вирости в пустині, а тепер виховують ся при ньому. Один із них має на шій замкнену пушку. Відмикають її і Генріх пізнає руку своєї жінки. Так він віднайшов синів. Віднайдене Гелени проволікає ся ще довго, бо вона думаючи, що батько й муж бажать її смерти, втікає перед ними з міста до міста. Вона живе весь час у бідности, як жебрачка. В кінці в Римі сходять ся всі члени родини; за посередництвом папи Климента наступає пізнанє й поєднанє. Папа прикладає відтату руку до киктя Гелени, і рука зараз приростає до тіла, мов і не була відрубана. (Ch. Nisard, op. cit. II, 415—425; Симрок, op. cit. X, 501—547). Її сини, що пізнійше прозвали ся один Мартином, а другий Брісом, стали сьвятими.

Хоча одним із вихідних пунктів сього оповіданя послужило життє сьв. Мартина Турського, ще в V віці написане Сульпіциєм Севером (звісний епізод з демоном, що в зимі являє ся сьв. Мартинови голий, а сей розрубує свій плащ на двоє й дає йому одну половину) війшов і в оповіданє про Гелену, то про те нема сумніву, що Паян Гастінель, турський трувер XIII в., який скомпонував віршовану поему про Гелену¹), користував ся й иньшими жерелами, а власне повістю про Вільгельма англійського, і може з наслуху знав щось про Псевдо-Климентові Рекогніції. Не даром виведено тут папу Климента як сучасника і по троха й свояка Гелени. Російський учений Потанін, на скільки знаю, перший підніс аналогію між паралізованими руками Маттідії та відрубаною не знати по що рукою Гелени; кінцеве зціленє сеї руки Климентом, то переборщена копія рук Маттідії уздоровлених ап. Петром. Сей мотив повторено в иньшій французькій поемі з XIII в. пз. *La Manekine*. Гастон Парі догадуєть ся, що же-

¹) Gaston Paris, *La littérature française au Moyen age*, стор. 210.

релом сих оповідань був якийсь візантійський твір, а до Франції вони дійшли з Англії (G. Paris, op. cit. 84). Мені здаєть ся ота догадка зайвою, тим більше, що ніякого візантійського оповідання, яке-б можна було вважати більше безпосереднім взірцем, ніж Псевдо-Климентини та звязані з ними пізнійші легенди про свв. Евстахія та молодість Константина, доси не знайдено.

Дальші паристі сього оповідання, се згаданий уже „Цісарь Октавіян“, де свекруха велить одному слугі покласти ся в ліжку, в якому спить знеможена після породу близнюків цариця, а потім показує се цареві і всім дворакам на доказ царициної зради. Царь убиває слугу, а царицю з дітьми велить спалити, та в кінці змилювавши ся над нею велить завести її в глибокий ліс і там покинути. Одну дитину хапає малпа; малпу вбиває рицарь, рицаря розбійники; побожний паломник Климент одержує від них хлопчика й виховує його. Другого хлопця хапає левця; левцю з дитиною хапає гриф і заносить на другий беріг моря на острів; сюди припливає цариця і віднаходить свого сина, а левця йде за нею, служить їй, а потім її синові, і боронить царицю від моряка, що хотів знасилувати її. Дальші пригоди сих персонажів лишаємо на боці; досить, що оба сини роблять ся славними рицарями і увільнюють свого батька з великої біди, по чім наступає загальне пізнане й поєднане (текст повісти див. K. Simrock, Die deutschen Volksbücher, II, 241—424). Для нас важна тут завязка, а спеціально ті її мотиви, що вяжуть се оповідане з розібраними доси, отже розлука жінки з мужем наслідком ворожої пристрасти, довголітне блукане й страждане жінки, її розлука з дітьми і роль при тім диких звірів і в кінці добродійна роль паломника Климента — відгук найстаршого первозору цілого сього типу.

Сюди належить також італіянська поемка „Historia della Regina Stella e Mattabruna“. І тут королева Стелля обрехана свекрухою терпить разом з дітьми (див. A. d' Ancona, op. cit. XVII—XVIII). В драматичній перерібці сеї історії Стеллю обрїхує мачуха (ibid. XVIII).

Сей остатній мотив: свекруха або мачуха набрїхує перед сином на невістку, завидуючи їй любови сина і бачучи в тім небезпеку для своєї власти над сином, у звязку з історією невинного терпіння розлученої з мужем, а властиво переслідованої ним жінки й її дітей звисний також на сході. Ми стрічаємо його в найстаршій європейській версії орієнтальної „Книги сімох мудреців“, у так званім „Дольопатосі“ в формі, що стала

взірцем для згаданої вже романтичної поеми „Le chevalier au Cygne“¹⁾). Та автор „Дольопатоса“ писав, як доказує Естерляй, коло р. 1179, переважно з усної традиції в околиці Мецу, значить, можна би ще сумнівати ся про східне походжене сеї повісти, як би ми не здибали її в иньших, без сумніву орієнтальних збірках, як ось у „Тисяча й одній ночі“ (вrocławське вид. 1834, т. XIII, 367 і иньше паралельне оповіданє тамже т. XI, 79). Безперечно зі сходу воно прийшло до Європи з тою редакцією книги про сімох мудрців, що має замість Дольопатоса й Люсцінія імена Понтіяна та Діокленціяна²⁾). В Дольопатосі королевич на полюваню стрічає німфу, що купає ся в жерелі, закравши ся відбирає їй золотий ланцюх, і тим дістає над нею власть. Він женить ся з нею і вона родить йому сім хлопців і осьму дівчину. Свекруха викрадає дитий і дає їх слугі, щоб їх повбивав у лісі, а невістці підкидає котят. Слуга передає діти пустинникови, а сей годує їх сім літ молоком лані. Свекруха показує синові котят при жінці; сей велить котят потопити, а жінку серед подвіря закопати аж по груди, а всім слугам та воякам велить над її головою мити руки а її волосем витирати; годують її лише тим, що їдять пси. Так вона на слоті й спеці мучить ся сім літ. По сімох літах король стрічає в лісі своїх дитий, а в кожного золотий ланцюх на шії. Вони тікають від батька. Свекруха довідавшись про се посилає слугу віднайти їх та повбивати. Сей по трьох днях бачить 7 хлопців перемінених у лебеді, тільки дівчинка на березі пильнує їх золотих ланцюхів, що лежали на березі і давали їм можливість знов поробити ся людьми. Слуга викрадає ланцюхи і вони лишають ся лебедами і летять до стайні, що була при замку їх батька. Король дуже полюбив їх, вони за пару день освоюють ся; їх сестра в людській подобі приходить також до замку як жебруча сирота і випрошує для лебедів поживу в королівській кухні, а часть її віддає своїй матери, що стояла закопана на подвірю, не знаючи,

¹⁾ *Johannis de Alta Silva Dolopathos sive de rege et septem sapientibus*, herausg. von Hermann Oersterley. Strassburg 1897, стор. 73—79. Латинське оповіданє про Дольопатоса переробив коло р. 1225 трувер Herbers на французьку поему, що була опублікована 1856 (Ch. Brunet et A. de Montaignon, *Le romans de Dolopathos*. Paris 1856).

²⁾ Adelbert Keller, *Dyocletianus Leben von Hans von Büchel*. Quedlinburg und Leipzig 1841, стор. 48, нота до іменн Agua. Літературу про Книгу сімох мудрців див. Л. А. Клоустон, *Народні казки та вигадки*. Львів, 1896, стор. 150—151.

що се її мати. Король побачивши її з вікна кличе її до себе й розпитує, хто вона та дізнає ся лише, що лебеді — її брати, що всі вони були виховані пустинником і що хтось покрав їм золоті ланцюшки і через те вони не можуть знов поробити ся людьми. Сю розмову підслухала стара королева і велить служі вбити дівчину. Коли сей у стайні вже підняв на неї меч, надійшов король і вхопив його за руку. Тоді все викрило ся; у старої в скрині знайдено ланцюшки, які сестра знов віддала братам і перемінила їх на людей — крім одного, якого ланцюшок був зломаний і який через те до віку лишив ся лебедем і нерозлучно ходив за одним братом (се був славний Льюгенірін, рицарь з лебедем). Німфу виймають із ями, а свекруху закопують на її місце.

Чи всі оті переміни демонічних істот на людей, на лебедів і навпаки схочемо вважати витвором орієнтальної, чи кельтської фантазії (за сим остатнім промовляє те, що оповідання в „Тисячі й одній ночі“ обертають ся в сфері чисто людській, без примішки демонічного елемента), се можемо лишити на боці. Для нас важний відгук тих конфліктів, які ми бачили в Псевдо-Климентинах та їх протенітурі, відгук без сумніву дуже слабкий, але в арабських оповіданнях значно виразніший, ніж у Дольопатосі. І се можемо вияснити собі тим, що Псевдо-Климентини повстали в Сирії, вже в IV в. були перекладені на сирийське і вчасно мусіли зробити ся звисні й Арабам.

4. Св'ята Ул'ва. Оповіданє про св'яту Ул'ву, звисне в кількох прозових, віршованих і драматичних перерібках в Італії, являєть ся радше міщаниною ріжних епізодів із показаних доси типів, ніж якимсь новим окремим типом. І тут являєть ся батько закоханий у свою дочку, як у повісти про Гелену; і тут переслідувана дівчина находить захист у далекім краю, збуджує против себе зависть свекрухи, їй відтинають обі руки, які потім чудесно гоять ся; і тут інтрига ведеть ся при помочи підміняних листів, а по довгих літах наступає пізнанє й поєднанє дочки з батьком, вірної жінки з мужем¹⁾. Проф. Веселовский у своїй передмові до італіянської поеми „Novella della figlia del re di Dacia“ (Pisa 1866) розширив рами досліду над сею повістю, втягнувши сюди цілий цикль оповідань про „переслідувану дівчину“, отже крім Геновефи та Гірлянди ще й Кресценцію, св. Дімину Фльоренцію і св'яту Вільгельму, дочку короля Дації,

¹⁾ Див. А. d' Ансона, op. cit. XIII.

королеву Польщі, Попелюшку (Cenerentola) і Марійку де Бош піємонтської казки, та уживши до порівняння крім старих текстів також багатий фольклорний матеріал, в тім числі й славянський¹⁾. Відсилаючи цікавих до сих праць, до яких слід ще додати гарну статтю Драгоманова „Корделія-Замурза“ (Розвідки, вид. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. I, 156—173) я закінчую сей огляд. Сліджене майже безмежної літератури сього предмету, новітніх перерібок та відгуків сих тем і їх різнородних комбінацій та впливів їх на вироблене літературного типу жінки в різних краях і у різних народів не входить у плян отсього огляду тай перевишає мої сили. При тім думаю, що й сказаного доси буде досить, щоб показати, яке богате літературне наслідє мали типи й мотиви виведені у-перве більш або менше виразно в Псевдо-Климентинах.

Та сим ми ще не вичерпали свою тему. Нам лишила ся ще одна, доси не тикана парість мотивів, що знов через ряд пізнітших церковних легенд перейшла до новітшої літератури і породила ряд безсмертних типів і творів.

В Псевдо-Климентинах, а спеціяльно в Гоміліях, маємо ось який характерний епізод. Климент, ще не хрещений, але пізнавши вже Петра, хоче пізнати також його противника Симона волхва і випробувати його науку. Він зустрічає ся з Симоновим учеником Апіоном і виявляє йому, що він хорий, що його мучить пристрасть і бажанє. Апіон розпитує, що се за бажанє, і Климент говорить, що він закоханий, але не має надії дійти до посіданя своєї любки. Апіон радить йому вдати ся до підмоги магії, та Климент не хоче. Тоді Апіон бере ся сам ніби то його іменем написати лист до його любки, наповнений такими похвалами розпусти (*μοιχείας ἐγκώμιον*), що вона ніяк не встоїть і піддасть ся йому. І справді Апіон пише лист, якого текст наводить ся в повні (Гом. V, гл. X—XIX); Климент удає, що вислав лист на адрес, а по якімсь часі показує Апіонові ніби то відповідь адресатки, по правді написану ним самим, де пункт за пунктом збито всі арґументи софіста і показано їх нестійність (Гом. V, гл. XXI—XXVI). Отсей мотив, що магія і поганська софістика дають силу здобувати жіночі серця та розпалювати любовні бажаня, але супроти християнської науки й етики ті способи являють ся безсильними; далі, що закоханий уживає помочи маґа,

¹⁾ Alessandro Wesselofsky, Novella della figlia del re di Dacia. Pisa 1866. Передмова обіймає стор. VIII—XCIII.

щоб дійти своєї мети, — мотив зазначений у Псевдо-Климентинах у отьому епізоді лиш як можливість, як теоретична дискусія, — робить ся швидко улюбленим мотивом християнської легенди і розвиває ся на різні лади. Апіон зливає ся з Симоном волхвом у тип маґа, не того, якого знають Апостольські Діяння, що хотів за гроші від апостолів купити дар св. Духа, а радше того, яким малюють його Псевдо-Климентини, що чарами перемінює обличчє старого Фавста, що свідомо служить демонській, злій силі і воює з Христовою наукою брехнями та софістикою. Тип такого чарівника-злочинця був, як ми бачили, далеко старший від Псевдо-Климентин; його знає вже найдавніший софістичний роман в особі єгипетського жерця Паапса. Чародійські книги, заклинання, привороти, насилання демонів, хороб, смерти і т. и. — все се старі машини поганської мітології та софістики. Автор Псевдо-Климентин користуєть ся тими машинами дуже обережно, але все таки вводить їх; раз знайшовши ся тут, вони, так сказати, вікнами й дверима налазять у пізнійші твори, піддержувані духом загальної забобонности та віри в чудеса. Християнство навіть у тім не було ориґінальне, що надало тим поганам, маґічним практикам тавро лиходійства, зробило не лише маґію, але й загалом усю поганську реліґію та мітологію культом злого духа та його демонів, — бо й сей контраст, хоч не яєно зарисований, був уже давніше. В християнській легенді він без сумніву далеко виразніший, але зовсім не такий, як би ми надіяли ся. Християнство підносячи віру в одного Бога зовсім не заперечує істнованя грецьких і загалом поганських богів, не заперечує можности їх появ, пророковань, навіть чудес. Вони є справді, вони реальні єства, демони, — вони лише злі, згубні для людий, а їх чуда — то ошука, їх пророкованя лишє дурять та зводять людий. Супроти християн, супроти молитви й знаку хреста вони безсилні — ось і все.

Найплястичніше виявляє сей контраст легенда про маґа Кипріяна, зложена в первісній, лиш уривково звісній нам формі без сумніву під впливом відповідних уступів Псевдо-Климентин. Климент іде до Апіона за порадою, бажаючи ніби то привернути до себе кохану дівчину, а сей радить йому вдатись до помочи маґії. Волхв Кипріян говорить про себе: „Живучи в Антіохії творив я чуда як який давній (чудотворець) і подавав проби моєї чародійської штуки. І був я славним волхвом (та) філософом, маючи велике знанє невидимого світа. Богатьом робив я ніби то добродійства, а на мої чародійські представленя схо-

дило ся людий без ліку: одні задля вчености, иньші щоб пізнати безбожну штуку, ще инші задля своїх поганих пристрастей, попихані завистю, заздрістю та злобою. І всім був я приступний: одним робив вигідний доступ до роскоші, иньшим відбрав заздрість“ і т. н.¹⁾ Між иньшими до нього приходять Атіяїдас, парубок високого роду, і оповідає йому про свою любов до молодой християнки Юстини, яку він що дня бачить, як іде до церкви. Атіяїдас просить підмоги в Кипріяна і сей починає пробувати на Юстині сил своєї маїї. Але ані один демон, яких він насилає на дівчину, не може зробити їй нічого. Сімдесять день штурмують демони на дармо її дім, але не можуть доступити далі, як до її кухні. Нарешті Кипріян і сам закохав ся в Юстині і кличе на поміч найстаршого демона, та і сей утікає перед самим іменем Христовим. Кипріян велить йому бодай угасти в грудях у Атіяїдаса та в його власній горячу любов до Юстини — демон і сього не може зробити. Він може наслати на Юстину, її родичів та сусід хоробу, пошесть, ріжні нещастя, але помогти, змінити її серце або серце своїх прихильників не може. Пізнавши слабість демона Кипріян вирікаєть ся його, робить ся християнином, налить свої чародійські книги й щирою покутою добуває собі прощєне всіх гріхів. Пізнійша легенда, змішавши — як доказав ще Тільмон — сього Кипріяна, антіохійського волхва, з Кипріяном картагінським, єпископом і мучеником, зробила й його єпископом і веліла йому потерпіти мученицьку смерть разом з Юстиною (Zahn, op. cit. 41—72).

В своїй зрештою дуже цінній розвідці про сю легенду Цан не добачив спорідненя її з Гоміліями, а власне того, що епізод Атіяїдас-Кипріян — се тільки перенесене епізоду Климент-Апіон із фікційного сватаня на фактичне. На жаль, власне сей епізод до нас дійшов радше в відірваних натаках, у тзв. *Confessio Surliani*, ніж у детальнім епічнім представленю; він належав до первісного складу легенди, який пізнійша перерібка теперішня кн. I) змінила значно, пропустивши власне фігуру Атіяїдаса й величи самому Кипріянові добивати ся любови Юстини.

Троха пізнійшою копією історії Кипріяна й Юстини являєть ся легенда про Марію й Антемія, знов такп звязана з Антіохією. Антемія, як Атіяїдас, закохавши ся в Марії, надармо послєда до неї сватів, добиває ся її любови — вона хоче належати тільки

¹⁾ Див. Theodor Zahn, *Cyprian von Antiochien und die deutsche Faustsage*. Erlangen, 1882, стор. 40—41.

до Христа. Тоді нарубок удасть ся до волхва Меґаса. Сей послає на Марію своїх демонів, але вони не можуть осягнути нічого. Антемії хоче сам зробити ся волхвом, але Меґас не хоче прийняти його, бо він християнин. Антемії готов відректи ся християнства; тоді Меґас відсилає його на певне місце о півночі, щоб порозумів ся з самим чортом. І чорт не потягає за тим, щоб заходити собі в діло з християнином, поки сей не дає йому на письмі і не стверджує страшною присягою свого відреченя від Христа. Чорт тріумфує, що відібрав Христови одну душу, та в тій хвилі Антемії, зворушений докором сумління, кричить: „Ні, ні, я християнин“. Та чорт не хоче віддати йому його запису. Антемії іде до єпископа, оповідає йому, що сталось, і хоче в друге охрестити ся. Та єпископ заявляє йому, що церков не знає другого хрещеня, тільки „хрещене сліз“. Антемії кає ся свого гріха, весь вік проводить на пустині, і тим на кінці й добиває ся божого помилуваня (Zahn, op. cit. 129—131).

Ще крок далі йде звісна легенда про Евладія й Керасію, вставлена в Псевдо-Амфілохієве житіє св. Василя Великого. Ся легенда звісна у нас в численних відписах, у лірницькій ніснї і в народніх устних оповіданях (див. Житє і Слово II, 307—312; Етногр. Збірник III, 80—82). Евладій бажаючи повернути до себе любов Керасії, записуєсь чортови (посередництва водхва тут нема); сей допомагає йому до осягненя ціли (отже має вже силу над серцем дівчини!); під впливом жінки Евладій кає ся, признає ся в усьому перед св. Василем, сей завдає йому піст і сам молить ся з ним день і ніч, поки не випрошує йому божого прощення, а демон мусить вкинути Евладієви в церкву його запису, який св. Василій роздирає (пор. Zahn, op. cit. 131—132).

Найменше ясна і найбільше плитка з ідейного боку парість сього циклю — се легенда про Теофілія, економа одної церкви в Кілікії, що мав жити в VI в. і буцім то записав ся чортови лише для відисканя свого втраченого уряду. І тут наступає покута і головно за причиною Матери Божої чорт звертає остаточно Теофільови його запис (Zahn, op. cit. 13—14). В середніх віках і пізнійше, коли на заході запанував культ Марії — ся легенда знайшла собі велику популярність, бувала багато разів перероблювана прозою, віршами і в драматичних виставах¹⁾.

¹⁾ Літературу див. Н. Düntzer, Göthes Faust, erster und zweiter Theil, zum ersten Mal vollständig erläutert, Bd. I. 1850.

Сей цикл легенд, де головними моментами являють ся: змагане до надлюдського знання й надлюдської сили, союз із демоном, пізнане його безспільности і поворот до Бога, сплотив у середніх віках купу легенд про чарівників та чорнокнижників, що запродували свою душу чортові (огляд тих легенд див. Kiese-wetter, *Faust in der Geschichte und Tradition*, Leipzig 1893, стор. 107—150), а також кілька творів високої поетичної стійности, що зробились тривким набутком світової літератури. Один із сих творів, се драма Іспанця Кальдерона *El Mago prodigioso* (Волхв-чудотворець), що була майстерною драматичною перерібною легенди про Кипріяна; дві інші драми мають своїм героєм Фавста (говорю про драму Англічана Марльо, сучасного Шекспірови, і звісний архитвір Гете), німецького чорнокнижника, в яким зійшлись риси Симона волхва, Кипріяна та німецького мислителя з часів реформації. З оповіданя Псевдо-Климентин про Симона взято прим. епізод про Єлену, жінку Меленя, викликану з того світа і зроблену жінкою волхва (Гомілії II, 23, 25; Рекогн. II, 8, 12); відси пішов епізод про Гомункули (Гом. II, 26; Рекогн. II, 13, 15); нема сумніву, що й сама назва героя, Фавст, має свій початок у тім давнім творі. Навіть демон Мефістофель не був оригінальним витвором середніх віків, але являєть ся в легенді про Теофіля, правда — в формі троха відмінній: „Мефостофіль“ (по варварськи зложене грецьке слово з значінем: той, що не любить світла).

Як бачимо, перший християнський роман більшого стилю, хоч і як не високо ми би ставили його з артистичного погляду, має для розвою дальшої літератури величезне значіне. Являючись безпосереднім спадкоємцем літературних форм і шаблонів грецького софістичного романа він поглибив ідейний зміст романа, даючи йому те, чого він не мав у руках поганських письменників — серйозність і глибину ідей і той лагідний блиск, який ширила нова віра, нова етика. Засоби грецької мудрости часу Цезарів нагромаджені тут не для самохвальби автора, не для пустого блиску, але на службу висшій ідеї. Як виглядала та ідея в деталях, що вона в многому йшла в розріз із тодішнім правовірним християнством, мала обік широких, загально-людських також вузкі сектярські ціли, се для нас байдуже. Широке, загально-людське переважило і лишилось живим навіть тоді, коли вузкі сектярські ціли щезли з горизонту і зробились хіба для спеціялістів предметом зацікавленя. Великі проблеми: відносин чоловіка до висшого етичного ладу, мужа до жінки, дітий до

родичів, знання до уживання, хоч не вперве тут порушені, все таки були тут у-перве втілені в ряді людських фігур, типів та ситуацій, що довгі віки лишилися в людській пам'яті, занодноючи уяву незлічимої покоління, які в різних переходах та духовних кризах не переставали уявляти собі ставлене й розв'язуване тих проблемів як раз у таких формах, типах і ситуаціях.

VI. Климент папою. Легенда про Теодору й Сісінія.

Ми показали в II розділі нашої розвідки, що про дійсного Климента, папу римського в I віці, історія не знає нічого, і що з різних дійсних Климентів I й II віку в другій половині II в. почала витворюватися в Римі легенда про Климента папу, безпосередного чи посередного наступника св. Петра. Про діяльність того папи в II віці ми не знаходимо ще ніяких традицій; тільки в III в., на основі зложеного первісно в Сирії романа, так званої Псевдо-Климентової повісти, робить ся популярною не лише фігура Климента, ученика Петрового, але також історія його навернення та родинних відносин. Ми вказали одно історичне ядро тої романічної історії — родинну катастрофу римського конзуля Т. Флявія Клеменса в р. 95 по Хр. Годить ся піднести тут іще одно жерело, на яке доси не звертано уваги, а яке, по моїй думці, лягло в основу концепції фігури самого Климента, як її рисують перші глави Псевдо-Климентин. Се жерело, то фігура й жите другого широкозвісного Климента, одного з перших християнських письменників більшого стилю, тзв. Климента Александрійського, що жив при кінці II в. в Александрії в Єгипті і вмер коло р. 212 десь у Сирії або в Каппадокії. Хоч і яке високе місце займає Климент Александрійський у старій християнській літературі, то про те про його жите ми знаємо дуже мало. Вже Евзевій не знав, відки він був родом: „одні кажуть, що Александрієць, а другі, що Атенець“ (Eusebius, *Adversus haereses* XXXII, 6); сам він оповідає про себе, що його вчителі були Атенці, Єгиптяне, Асирийці; Атени, центр грецької науки в II віці, були вихідною точкою його вандрівок; об'їхавши долішню Італію та Палестину, він осів у Єгипті, де в часі Коммода (180—192) заняв видне місце при християнській школі катехуменів, а в кінці був її директором і головним учителем до 203 р. Який був його рід? — також не звісно, але його родове

імя „Тит Флявій“, ідентичне з іменем звісного конзуля з 95 р., могло дати привід до виводження його з Риму. Правда, він не вмів по латині — відси просте заключене, що міг бути потомком якого римського вигнанця або покинути Рим ще дитиною. І він, так як Климент Псевдо-Климентин, виростає під впливом поганської науки; і він у дорослім віці їде в світ шукати правди, об'їздить Сирію; і для нього навернене на християнство було актом болючої особистої перемінні: „серед сліз я увірив у нього“ — каже він у однім місці (*δάκρυα ἔσμεν... οἱ ἐν αὐτὸν πεπιστευότες*); і він в кінці так як Климент у повісти повертає своє поганське знанє на службу християнської віри. „Писаня Климента Александрійського — каже один із новочасних учених — були може насмілійшим замислом у історії християнської церкви; Климент попробував у-перве представити християнство в формах світської літератури для самої християнської громади, дав початок християнській світській літературі, що основувала своє істнованє на власних, внутрішніх, тривких потребах самої церкви“¹⁾. А що імя сього Климента власне в Єгипті й Сирії було загально звісне, а може й істнувала яка глуха традиція про його рід і пригоди, то дуже легко по його смерті все се могло знайти відгук у оповіданю про нього, давнійшого Климента.

Та, як сказано, про діяльність Климента на папським престолі ще і в III і в IV віці не знали нічого певного не лише в Сирії, але і в самім Римі. Так званий Ліберіянський реєстр наш знає лише, як довго він сидів на папському престолі (див. висше розд. II), але-ж нема сумніву, що сей рахунок — довільна хронологічна комбінація, а не відгук якогось дійсного, документального знаня. Псевдо-Климентини про діяльність Климентову по смерті Петра не знали нічого. Нічогоїнько не знає про сю діяльність і Єронім; у своїй книзі „De viris illustribus“ він вчислює лише писаня, які в його часі присуджувано Климентови та згадує про дату його смерті — ось і все²⁾. Що

¹⁾ Див. N. Bonwetsch, Clemens von Alexandria (Hauack, Realencyklopädie IV, 156, цитат із Овербека).

²⁾ Подаю тут найважніше з сього уступу дословно: Clemens, de quo Paulus meminit, quartus episcopus Romanus, scripsit ex persona Romanae ecclesiae ad ecclesiam Corinthiorum... etiam Pauli epistolam ad Hebraeos... haec secunda epistola a veteribus reprobatatur... hujus est et disputatio Petri cum Appione, longo sermone conscripta, quam Eusebius in tertio Historiae Ecclesiasticae volumine coarguit. Obiit tertio Trajani anno, et nominis ejus memoriam usque hodie Romae exstructa

найбільше, можна би з Єронімового текету виснувати догадку, що Климент вбудував у Римі церков, у якій за часів Єроніма сьвятковано його пам'ять, але й на се виразного сьвідоцтва Єронім не дає; він твердить лише, що в його часі, при кінці IV в., була в Римі церков, присвячена пам'яті Климента. Можливо, що ся церков була та сама Климентова базиліка, в якій між роками 590—604 папа Григорій Великий говорив свої славні Гомілії і яка, по новітнім дослідам, була збудована на місці дому римської сім'ї Флявіїв¹⁾. І знов треба сказати, що се лише можливість, що й тут Єронім не говорить виразно; та коли навіть так було справді і тодішня церков сьв. Климента стояла на тім самім місці, що й у початку VII в. і тепер, то се ще не доказ історичної правди про своацтво Климента папи з сім'єю Флявіїв і про правдивість пізньої легенди, про яку безпосередні сьвідки, ані їх пізнійші наступники в II і III віках не знали нічого.

Аж від V віку, без сумніву в звязку з культом пам'яті Климента в Римі, про який у-перве сьвідчить Єронім, починає ся дальший розвій Климентової легенди, в иньшій дусі і в иньшій наурямі, ніж ми бачили досі. Християнська церков пережила часи тяжкого досьвіду — переслідувань, і осягнула нарешті пановане в римській державі. Не філософи проповідники, а мученики роблять ся тепер її героями. Стояти без страху на своїм становищі, визнавати сьміло Христове імя серед небезпек і погроз, додавати духа слабосилим і остаточно кровю й житєм запечатати свою віру, се робить ся найвисшою задачею християнина, головно християнського єрарха. Навертане „нищих духом“, убогих, невольників тепер зробило ся чимось буденним; для таких людий тепер були едикти та накази; головна, найвисша залача християнських проповідників — наvertати імператорів та верховодів держави. Отсе були ті головні витичні лінії, по яких ішов дальший розвій Климентової легенди — тай не її одної. Климент, що наvertає на християнство римську аристократію, і Климент —

ecclesia custodit. (Hieronimus, De viris illustribus, ed. Ernest Richardson у серії Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Litteratur, herausgegeben von Oscar v. Gebhardt und A. Harnack, Leipzig 1896, Bd. XIV, Heft I, стр. 16—17).

¹⁾ Нop. Fr. Xaver Kraus, Geschichte der christlichen Kunst, Bd. I, Freiburg in Breisgau 1895, стр. 320; його-ж Real-Encyclopädie der christlichen Alterthümer, тамже II, 132; Dr. B. Dudik, Neuentdeckte Fresken aus dem Leben der heil. Apostel Cyrill und Method. Wien 1869, стр. 4.

пастир церкви в часі переслідувань, а в кінці й сам мученик, отсе ті неві фази, в яких виступає наша легенда в V—VI віках. Чи було яке хронологічне степенування у тих двох фазах, чи розвій обох ішов рівнобіжно та рівночасно — не знати. В усякім разі ми розберемо кожду з тих фаз окремо, виділюючи те, що можна вважати римською локальною традицією про папську діяльність Климента, а обговорюючи в дальшій розділі ті легенди, що вяжуть ся з його мучеництвом, уже хоч би для того, що ті легенди — майже на певно можемо се сказати — повстали не в Римі.

Може перший крок у тім розвою Климентової легенди бачимо в згаданих уже „Актах Нерей й Ахілея“. Ті акти, по думці найновішого дослідника, Ганса Ахеліса, писані десь у V—VI в. Се також свого рода роман, хоч досить недоладний¹⁾. З історичними ремінісценціями й усною традицією автор поводить ся дуже свobodно. Ми вже бачили (пор. висше стор. 23—25), як він із історичної Домітіллі, жінки Тита Флявія Клеменса, робить дівчину, братаницю напй Климента, а з Нерей й Ахілея, Неронових преторіян та дезертерів, робить Домітілліних евнухів та мучеників. Додаймо до того, що Домітілля „актив“ — тиха й покiрна мучениця, а історична Домітілля, хоч вигнана з Риму, зуміла підплатити чоловічка, що вбив Доміціяна. Отже Климент у тих актах — папа: він посв'ячує Домітіллю в черницї, хоч знає наперед, що се потягне за собою його мучеництво. Автор актив швидко мабуть забув про те Климентове прочутє; він не згадує в своїому оповіданю далі ані про Климента, ані про його мучеництво.

Так само принагідно згадано про Климента й його папське урядованє в иньшiм, ще пізнійшiм апокріфічнiм творі, а власне в житю сьв. Діонізія Ареопагіта²⁾. Говорить ся там, що сьв. Діонізий, поставлений ап. Павлом єпископом у Атенах, утвердивши там християнську церков, по смерті апостолів Петра й Павла забажав наслідувати їх і пустити ся також на аностольство. Для того лишивши замісь себе иньшого єпископа в Атенах він подав ся до Риму, „де його радісно приняв сьв.

¹⁾ Hans Achelis. Acta SS. Nerei et Achillei, Text und Untersuchung, Leipzig 1893, стор. 61 (Texte und Untersuchungen von O. v. Gebhardt und A. Harnack, Bd. XI, Heft 3).

²⁾ Церковно-руські тексти сеї легенди див. мої Пам'ятки укр.-руської мови і літератури, т. III, (1902), стор. 224—230, тамже й література.

Климент, ученик і наступник св. Петра. І там відпочив якийсь час і від того самого Климента був посланий до Франції, і дав йому Климент двох товаришів, Рустіка священника та Елевтерія діякона“. Історичну неадаптованість та хронологічну неможливість цього оповідання вказано давно¹⁾; розуміть ся, що й для удokumentованя якоїсь певної традиції про Климента ся легенда не дає нічого.

На V або VI вік вказує також звістка, подана у-перше в найстаршій редакції Liber Pontificalis і повторювана в пізніших західних життях св. Климента (її нема ані в грецькій Passio S. Clementis Симеона Метафраста, ані в Legenda Aurea Якова de Voragine), що Климент по своїм вступленю на папську столицю поперед усього подбав про те, „ut res gestae martyrum... conscriberentur, atque huic operi assignavit notarios omnino septem, singulos in singulis urbis regionibus distributos, qui diligenter indagarent et subornarent gloriosa martyrum certamina et tropaea“ (P. Ribadineira, Flos Sanctorum I, 605, пор. Liber Pontificalis, ed. Duchesne, t. I, стор. XCV і 147). Із Lib. Pont. ся звістка майже дословно перейшла в Мартірологій Беди (див. Migne, Patrol. lat. t. XCIV, стор. 1110—1111).

Інтересно, що ся звістка, про яку нічого не знають грецькі та церковно-славянські легенди про Климента, і якої не акцентував також наш Дмитрій у своїх Минеях, черпаних у значній мірі з латинських жерел, знайшла ся аж у пізній карпато-руській компіляції, поміщеній у рукописній збірці о. Іллі Яремецького-Білашевича²⁾ пз. *Исторія ѿ патриарсехъ иерусалимскихъ и ѿ папъжехъ римскихъ*, де про Климента читаємо ось що: *ѿ. Папъжъ насталъ Климентій, которій оустаккъ много церковнихъ постановилъ, авторгю стѣю принѣлъ, которю Іаков вратъ Господень списалъ. Тотже Климентій послалъ писарокъ проповѣданнихъ, аки житіе мѣчениковъ списовали, ѿкъ гдѣ которій мѣкъ принѣлъ і ѿколь которій вилъ родом мѣникъ. Автор сеі статі вважає Климента другим папою по Лінї, а третім по Петрі, отже стоїть на основі найстаршої традиції, якої слід маємо у Іренея. Наступником Климентовим він називає Анеклета, про*

¹⁾ Пор. Joseph Hirst Lupton, Dionysius Pseudo-Areopagita, статья в Smith and Wace, A Dictionary of christian biography, t. I, 841—842.

²⁾ Опис рукопису див. Ів. Франко, Карпаторуське письменство.

Клета не знає нічого. Не менше цікаво, що приписуючи Климентови прийняте східної служби божої він немов причисляє його до репрезентантів єдності обох церков, коли натомість Анеклет уже являє ся репрезентантом розділу, постановляючи буцім то, „*аби хїяндрз вкредн і вси голнли*“. З Климентом, як бачимо, повторяє ся на православнім ґрунті те саме, що було перед тим на аріяньскім, бо аріяньські теолоґи та історики на основі Псевдо-Климентин уважали його своїм і вживали його як доказу, що пізнійша наука Арія була властиво первісною традицією церкви, а бодай її найрозумнійших людей¹⁾.

Взагалі треба сказати, що культ мучеників і списуване їх житий у християньській церкві не сягають так далеко в давнину. Певна річ, тіла мучеників хоронено з честю, на їх гробах кладено плити з написами вже від першого віку церкви, але се був звичайний спосіб пошани пам'яті покійників, спільний християнам з Жидами й поганами. Певна річ, загальна забобонність часів і звичай обожаня покійників, який християне бачили у поган (*diis manibus* — так звичайно починали ся надгробні написи пам'яті покійників) впливали заразливо й на християн. Уже в II віці деякі противники християнства виступали з закидом, що християне, хоч проголошують себе поклонниками одного Бога, роблять собі богів із мерців і складають їм жертви. Тертуліян (*De oratione* XII) не перечить сьому, але уминає своїх одно-вірців закинути сей звичай, бо таким робом люди доходять до ідолослуженя: „*coercenda ea* — каже він, — *nam gentilibus adaequent*“ — вистерігаймо ся того, бо се рівняє нас із поганами. Але ті остороги Тертуліянові й иньших пізнійших'отців церкви не багато помогли; манія мучеництва обіймала чим раз більші маси народа; людей засуджених на мучеництво вже за життя вважали сьвятими, віддавали їм по честь; їх листи відчитували в церквах, останки їх тіла окружали чим раз більшою пошаною²⁾. Тертуліян докоряє своїм сучасним за те, вказуючи приклади ріжних людей непевної кондуїти, що тиснуть ся до мучеництва, описуючи якогось Рутілія, що довго втікав від переслідувань, підкупував сторожів та нарешті таки був зловлений і насамперед покараний за втеку, а потім спалений (*De fuga*

¹⁾ Див. Chr. Sandii Nucleus historiae ecclesiasticae exhibitus in historia Arianorum, editio secunda. Coloniae 1676, стр. 66—70.

²⁾ Див. прим. Cl. Auzière, Essai historique sur le culte des martyrs. Strasbourg 1863, стр. 15—16.

in persecutionibus V), або й такого мученика, що маючи йти перед трибунал упив ся так, що на суді запитаний, якого Бога визнає, не міг сказати навіть імени Христового, а тільки хлипав та хитав головою (*cum singultus et ructus solos haberet, in ipsa negatione discessit* — *De jejunio XII*). Та про те вже в III в. входить у звичай святковане роковин смерті мучеників, тзв. *Natalitia* (вродини), при чім рясно осьвічувано їх гроби і відчитувано оповідання про їх смерть (*Auzière, op. cit. 15* кладе початок сього звичаю вже на II в., не подаючи, на якій основі). Звістки про списуване таких оповідань про мучеників не сягають вище III в., тай то жерелом тих найстарших звісток служить той сам *Liber Pontificalis*, якого звістка про Климента явно позбавлена всякої історичної підстави і так про папу Антера (ум. 235 р.) читаємо там: „*Hic gestas martyrum diligenter a notariis exquisivit et ecclesia recondit propter quodam Maximino presbytero, qui martyr effectus est*“ (*Duchesne, Lib. Pont. t. I, 137*). Можливо, що ся звістка має в собі історичне зерно; папа Антер міг дбати про заховане пам'яті сучасних йому або давніших мучеників через уміщене на їх гробах написи з датою їх замучення. Певних документів на се не маємо, але маємо з кінця IV віку аналогічну появу папи Дамаза, який багато праці вкладає в упорядковане та прикрашене християнських катакомб, а на деяких уміщує свої вірші зі скупими датами прожите та стражданє похованих там мучеників. Мета сього папи — не компонувати житія, не збирати акти процесів християнських мучеників, а „*venerare sepulchrum*“ та короткими словами „*exprimere meritum*“ сьвятого. І хоча всіх тих Дамазових написів на мученицьких гробах заховало ся не цілих 20, то про те й тут традиція, якою користуєть ся папа при укладаню віршів, являєть ся нераз дуже хитка та непевна; „*Дамаз уложив се в вірші, а всю правду знає Христос*“ (*Versibus haec Damasus posuit, probat omnia Christus*) — простодушно признаєть ся папа¹). Можемо отже папу Антера, що зрештою займав папську столицю дуже коротко, всього щось три місяці, вважати до якоїсь міри попередником Дамазовим у дбаню про християнські кладовища. А в такім разі дуже правдоподібним буде згодат,

¹) Пор. про нього Jhm, *Die Epigramme des Damasus* (*Rheinisches Museum für Philologie, Neue Folge Bd. 50*), а також Ebert, *Geschichte der christlichen lateinischen Litteratur Bd. I, 2 Ausg., 128* і далі; епіграми див. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series latina, t. XIII*.

що notarii, про яких згадує Lib. Pont., були урядові протоколянти, присутні при переслухованю обвинувачених.

В пізнійших записках тої самої книги, отже в згаданій уже записці про Климента, з них зроблено вже „notarios fideles“, отже якихось церковних урядників, що будім то мали задачу списувати життя мучеників. Підозреним являеть ся й друге свідощтво Liber Pontificalis про Антерового наступника Фабіяна (ум. 250 р.), який будім то „fecit septem subdiaconos, qui septem notariis imminerent, ut gestas martyrum in integro fideliter colligerent“ (Duchesne, op. cit. I, 149) — підозрене тому, що в старшій жерелі, в згаданім уже Ліберіянськїм реєстрі з IV в. про сього папу сказано лише, що поділив Рим по кварталам між поодиноких діяконів і пильно дбав про впорядковане християнських кладовищ (див. Smith and Wace, A Dictionary of chr. Biography II, 430), а про списуване житий мучеників не згадано нічого. Тай яка властиво була задача тих субдіяконів? яке значіне мало би те „imminerent“ і про яких нотаріів тут мова? Щоб у Римі існувала тай то ще в III в. така формальна фабрика мученицьких актів, де працювало би сім протоколянтів під проводом сімох субдіяконів, про се в часі переслідувань не могло бути ані думки. Ще при кінці IV в. в Гелазієвім декреті „De recipiendis et non recipiendis libris“ читаємо про мученицькі акти, що вони „secundum antiquam consuetudinem, singulari cautela, in s. Romana ecclesia non leguntur, quia et eorum qui conscribere nomina penitus ignorantur, et ab infidelibus et idiotis superflua aut minus apta quam rei ordo fuerit esse putantur“. У-перве, на скілько знаємо, допущено мученицькі акти до відчитуваня в церквах у Африці, де постанова синода Гіппонського з р. 393 говорить: „Liceat etiam legi passiones martyrum, cum anniversarii dies eorum celebrantur“. Про церковних нотаріів, що мали списувати мученицькі акти, говорить ще один документ, зложений ніби то в IV віці, але на ділі апокріфічний, так звані Constitutiones Silvestri, ніби то постанови римського синода, скликаного перед першим вселенським собором у Нікеї; тут замість сімох нотарів маємо вже „notarii ecclesiae XIV, qui gesta diversorum martyrum suscipientes ordine renarrabant“. Сей фальзіфікат, зложений не швидше, як у VI віці, війшов також у склад Liber Pontificalis, що мав на ціли ніби то архівними документами уґрунтувати та зміцнити авторітет римських єпископів. Як мало історичної основи мають усі оті оповіданя, доказує найліпше лист папи Григорія Вел.

до александрійського патріарха Евльогія з р. 598, де сей папа ось як пише про мученицькі акти, які за його часу були в римським архіві: „*Praeter illa enim, quae in Eusebii libris de gestis ss. martyrum continentur, nulla in archivo huius ecclesiae vel in Romanae ubris bibliothecis esse cognovi, nisi pauca quaedam in unius codicis volumine collecta. Nos autem paene omnium martyrum, distinctis per dies singulos passionibus collecta in uno codice habemus, atque quotidianis diebus in eorum veneratione missarum solemnia agimus; non tamen in eodem volumine, quis qualiter sit passus, indicatur, sed tantummodo nomen, locus et dies passionis ponitur*¹⁾. Сі слова папи Григорія — найліпша критика ніби то історичних записок *Libri Pontificalis*.

До таких самих фантастичних деталів, утворених через перенесенє пізнійшої римської практики в давнину, належить і те, що читаємо в латинських бревіаріях (*Festa Novembris, die XXIII, lectio VI*), буцім то Климент підчас свого папського уряду „*fecit ordinationes duas mense Decembri, quibus creavit presbyteros decem, diaconos duas (sic!), episcopos per diversa loca quindecim*“²⁾. Троха иньший характер мають ті загальні характеристики, які знаходимо на вступі грецької *Passio Clementis*, що входить у склад *Метафрастового* летендарія разом з *Епітоме з Псевдо-Климентин*, а часто знаходить ся й окремо без *Епітоме*. Читаємо там, що Климент, у чеснотах ідучи за своїм учителем і проповідуючи особисто апостольську науку, „любий був не лише християнам, але також поганам і Жидам“. І далі виясняєть ся, за що любили його ті три партії. „Поганам для того був шановний і за те вони радо слухали його, що не лаючи анї не сварячись на них неначе признавав їм рацію і з їх власних книг та писань наводив їм сьвідоцтва та докази, відки походили їх ніби то боги, де родились, що робили, як умирали і як нужденно тратили жите. А вказуючи їм незапертий шлях

¹⁾ Цитати див. *Adolf Harnack, Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius, Leipzig 1893, erster Theil, 2 Hälfte* стор. 813—814; про *Liber Pontificalis* крім цитованого виданя *Дюшеня* див. його-ж книгу *Etude sur le Liber Pontificalis, Paris 1877*; *Smith and Wace, A dictionary of christ. biography t. III, 713—716*, статя *Джорджа Стокса*, та *J. I. J. Döllinger, Die Papstfabeln des Mittelalters, München 1863*.

²⁾ Див. *Breviarium Romanum ex decreto sacrosancti concilii Tridentini restitutum, S. Pii V Pont. Max. jussu editum, Ratisbonae 1840*, стор. 1215.

покути він приєднував многих для царства небесного. Жидам за те був милий, бо доказував, що їх батьки були друзями божими, що їх закон святий і божий і не пропаде, і народ їх не буде вигнаний і матиме в вічнім дідицтві Палестину, коли тільки будуть в новні поступати по закону і зрозуміють уміщені в ньому пророцтва, словнені на особі Христа. А християне любили його за те, що завсїгди навчав їх, дбав про вбогих, яких імена мав на таблицях пописувані з кожної дільниці окремо, і що дня запомігав їх, а також упоминав богатших, щоб запомігали своїх біднійших братів і щоб не дозволяли тим біднійшим годуватись у Жидів¹⁾. Печать глибокої давности має на собі тут властиво лиш один остатній деталь, із якого видно, що в перших віках християнства, коли погане вважали християн лише сектою Жидів і коли християнство справді ширило ся головно серед Жидів у діяспорі, довгі часи біднійші християне користували ся гуманітарними організаціями жидівських громад і одержували від них щоденну страву або иньші відповідні запоміги. Підкреслюю тут сей інтересний деталь, не вдаючи ся в його докладнійше пояснюване ані в доходжене, відки міг його взяти автор нашої легенди; що ані Метафраст, ані той давнійший візирець, із якого він узяв свій текст чи то живцем чи в перерібці, не видумав його, се певне; та не менше певне й те, що пишучи в V—VI в., коли християнство було пануючою релігією і не потребувало дусити ся разом з Жидами по жидівських дільницях, він не переніс явищ свого часу в давнину, але мусів мати для сього якесь писане жерело або старшу устну традицію.

Зовсім не те треба сказати про иньші деталі сього вступу. Малюючи Климента щедрим та добротинцем бідних християн цілого Риму автор легенди мав перед очима мабуть якогось папу з V або VI в., в роді Григорія Великого, а не тих первісних римських єпископів з II—III в., люднй переважно вбогих, низького роду, часом навіть невольників (як Калліст). Певно, роль, надана тут Климентови, достроювала ся добре до того, що про його високий рід і багатство було писано в Псевдо-Климентинах, але не до історичної дійсности. Ремінісценцією з Псевдо-Климентин являєть ся також те, що говорить ся про поведжене Климента з поганами, властиво з Греками (*τοις Ἑλλησι*, як каже грецький текст). Оті „вірні притчі“ про грецьких богів і з тим

¹⁾ *Clementinorum Epitome duo*, cura Alb. Rud. Max. Dressel. Lipsiae, 1859, стр. 102—103.

самим евгемеристичним толкованем грецької мітольоґії ми знаходимо і в Псевдо-Климентинах, а власне в тій Климентовій промові про реліґії різних народів, вставленій в Рекоґніції (гл. 19—28), що правдоподібно була переріркою іґностичного діяльоґа *Περὶ εἰσαρκμένης* (див. више розд. III). Зрештою сей уступ у вступі леґенди лихо вяже ся з дальшим, де сказано, що власне задля Климентових пояснень греко-римської мітольоґії погане підняли бунт, отже видно, ті „вірні притчі“ (сказавши в скобках, тоді дуже популярні і в поганських кругах) не дуже в смак були Римлянам. Так само те, що говорить наша леґенда про поводжене Климента з Жидами і про його похвали відавані жидівському заковни та жидівській минувшині, се не що, як рефлекс Климентового посланія до Коринтян, що, як уже було згадано, стоїть твердо на старім законі. Автор леґенди поступав тут, як бачимо, зовсім в дусі третьої точки канона Морі (пор. више стор. 6): з того, що в його взірцях було теоретичною диспутою, поученем в одній даній хвилі, він робив подію, характеристику історичної діяльности даної особи.

Ще цікавіше з сього погляду инше оповідане про Климента, з яким ми стрічаємось далі в леґенді про його папську діяльність. Ми вже згадували, що від 180 р. існувала традиция, записана вперве Гелезіпом, потім від нього перенята Евзебієм та Іренеем, про причину, яка викликала написане Климентового посланія до Коринтян: сею причиною мав бути розрух серед християнської громади в Коринті (див. више ст. 15—17). Жерелом сеї традиції був сам лист Климентів, який зараз на вступі згадує про „*seditionem impiam ac detestandam, Dei electis peregrinam et alienam, quam pauci homines temerarii et audaces in tantum insolentiae accenderunt, ut honorificum et illustre nomen vestrum et ab omnibus amari dignum vehementer blasphemaretur*“¹⁾. З дальшого тексту довідуємо ся, що сей бунт у Коринті був звернений против священиків. „*Turpia, fratres — з обуренем кличе Климент — turpia valde auditu sunt et christiana vivendi ratione indigna, quae comperimus: firmissimam et antiquam Corinthiorum ecclesiam propter unum aut alterum hominem seditionem movere contra presbyteros*“ (cap. XLVII). І Климент радить далі усунути причину бунту, а властиво радить

¹⁾ Грецький текст і латинський переклад Migne, Patrol. ser. graeca, t. I; цитую тут із виданя Fr. Hav. Funck, Opera patrum apostolicorum, Tubingae 1887, vol. I, 61.

тим, через кого повстав бунт, усунути ся добровільно з громади. „*Quis igitur inter vos generosus, quis misericors, quis caritate plenus? Dicat: Si propter me seditio et discordia et schismata orta sunt, discedo, abeo, quocumque volueritis, et quae multitudo iusserit, facio, dummodo Christi grex in pace degat cum constitutis presbyteris*“ (cap. LIV, див. Функ, op. cit. I, 121, 129). Все отсе, що автор посланія говорить до Коринтян, автор легенди перемилює на історичні події, яких героєм робить самого Климента. В легенді, долученій до Епітоме, гл. CLIX—CLXI, оповідаєть ся, як римський „comes officiorum“, себ-то зверхник над поганськими богослуженнями Публій Тарквіціян, бачучи зріст християнства наслідком Климентового впливу, намовою й підкупством збуджує против нього бунт у Римі, як повстають звади між поганами й християнами, як наслідком того префект міста Мамертін велить покликати до себе Климента, і як Климент остаточно згоджуєть ся йти на вигнанє, щоб не бути причиною роздору в місті (пор. *Clementinorum epitome duo*, ed. Dressel, стор. 109—111). Ми ще вернемо до сього оповіданя з приводу иньших деталів у дальшій розділі, а тут піднесемо лише, що його основа — не історія і не дійсна традиція, а недоладне перелицьованє поучень Климентового посланія до Коринтян на ніби то історичні факти.

А тепер перейдемо до остатнього і найважнійшого епізоду з папської діяльності Климента, про який знає легенда. Ми вже висше навели слова нашого гатіографа Дмитрія Ростовського про те, що Климент у Римі, не вважаючи на тяжкі переслідуваня „множество невѣрныхъ людей не точію отъ простаго народа, но и отъ царскія палаты, великородныхъ и сановитыхъ, ко Христу обрати. Толико трудяшеса во благовѣстїи Христовѣ, яко единою во время насхи четьреста двадесять и четьре лица, все же великородныхъ, въ Тройческоє исповѣданїе крести“ (Житія Святыхъ, київське вид. 1888 р. том за падолїст, часть 2, карта 127—128). Нема сумніву, що сей уступ натякає на оповіданє про Теодору й Сісінію, якого Дмитрій не подає вповні (а може воно лише пропущене в нових виданях його Миней?); та рівночасно дуже правдоподібне й те, що маємо тут відгук старшого оповіданя про діяльність св. Петра в Римі, а власне оповіданя про наверненє Софії й її мужа, уміщеного в тім уривку, що ми вважаємо закінченєм Псевдо-Климентин (див. висше розд. III). Також у грецькій Епітоме, що війшла в склад Метафрастового легендарія, говорить ся (cap. CXLIV):

Deinde ille (Petrus) urbibus peragratis Romam quoque pervenit, multosque per baptismum adduxit ad Christi religionem tam viros quam mulieres adeo, ut et brevi tempore nobilium mulierum clarissimis, quasque solent matronas nuncupare, propemodum universis persuaserit ad sanctum baptismum confugere et Christo credere⁴. Нема сумніву, що старше оповідане про сьв. Петра і навернене Софії було взірцем, по якому пізнійше була скомпонована иньша легенда про навернене римської матрони та її мужа, але героєм тої легенди був уже не Петро, а його ученик і наступник Климент, і ця пізнійша легенда, більше ефектовна, а з догіматичного погляду більше невинна, як оповідане Псевдо-Климентин, витиснула старшу новість і привела її на заході зовсім у забуте. Ця новійша легенда то оповідане про Теодору й Сісінію, вставлене в житіє сьв. Климента. Подаємо його тут у тій формі, як воно виглядає в тексті прийнятій у легендарій С. Метафраста¹).

Сісіній був приятель і навіть свояк цїсаря Нерви, і мав жінку Теодору. Ця Теодора, „Clementis doctrinae amore capta“ навернула ся на християнство і занедбувала — так здавалось її мужови — дім і дітей і мужа, раз-у-раз була занята Климентом, співала псалми і вчачала на всі християнські збори. Сісіній сердитий вибрав ся раз за нею назирцем і з двома слугами тайком війшов у християнську церкву, бажаючи чути й бачити, що там робить ся. Та ледво тільки Климент виголосив вступну молитву, Сісіній чудом божим осліп і оглух. „Возьміть мене і ведіть до дому“ — мовив він своїм слугам, — „бо щось мені не добре, не можу ані бачити ані чути“. Слуги взяли його за руки й повели, але даремно водили його по всій церкві: хоч двері

¹) Грецький текст і латинський переклад див. Migne, Patrologiae ser. graeca t. I в додатку до Епітоме гл. CLII—CLXIII; Clementinorum epitome duo, стор. 103—109. Церковно-славянський текст див. мої Пам'ятки т. III, стор. 239—241; у Климентовім житію Дмитрія Ростовського сю легенду, як я вже згадав, пропущено. Що тзв. перше Епітоме Псевдо-Климентин і долучене до нього оповідане про дальше жите й пасию Климента справді входили в склад Метафрастового легендарія, се доказує Ергард (A. Erhardt, Die Legendensammlung des Symeon Metaphrastes und ihr ursprünglicher Bestand, op. cit. 56). Розуміть ся, що се ще зовсім не рїшає питання про Метафрастове авторство чи то самого Епітоме, чи долученої до нього дальшої легенди, бо з Ергардових дослідів видно, що Метафраст приймав у свій легендарій також чужі, давніші тексти, пор. у тїм же падолистї під д. 17, у січні д. 14, 17, 25 і т. п.

були створені, вони не могли трафити до них, „*praecloserat enim eis redditum vis divina, prudentiorem reddere volens stultum illum*“. Ходячи поміж людьми вони наблизили ся й до Теодори. Ся перелякала ся присутності свого мужа, бо очевидно таїла ся перед ним зі своїм християнством; але бачучи, що слуги водять його по церкві на осліп, прикликала одного слугу і почала розпитувати, що се має значити? Слуга пояснив їй, що пан прийшов сюди за нею назирцем, та тут нараз осліп і оглух, а вони не можуть знайти виходу. Теодора бачучи в тім допуст божий почала молити ся горячо і веліла слугам вести пана до дому, і вони зараз знайшли вихід. Завівши Сісінію до дому вони вернули до неї і сказали їй, що він таки сліпий і глухий. Теодора почала ще щирійше молити ся Богу, щоб змилосердив ся над її мужем, а по літургії оповіла все Климентови і просила в нього поради. Климент почувши її горе велів усій громаді молити ся за Сісінію, а потім пішов з Теодорою до її дому, де Сісінію застав не тільки сліпого й глухого, але й зовсім хорого. Климент помолвив ся над ним — і Сісіній від разу подужав і провидів. Але бачучи Климента, що стояв обік його жінки і не тямлячи, що з ним було доси, подумав, що Климент умисно навів на нього чари, тому велів слугам зловити і звязати Климента, грозячись завдати йому смерть. Слуги кинулись звязати Климента, але тут знов їм перебаламутив ся зір і вони звязали кам'яний стовп. „Ти сліпий серцем — мовив йому Климент, стоячи вільний серед тої метушні, — тож вяжи й карай те каміне та дерево, до якого молиш ся“. Потім поблагословивши Теодору і поручивши їй молити ся за мужа пішов геть. Теодора молити ся, а над вечір їй являєть сьв. Петро, заповідаючи, що задля неї Сісіній буде й зовсім уздоровлений, бо „*secundum fratrem meum Paulum* „через жінку муж зробить ся сьвятим“. І справді по його відході Сісіній прийшов до себе, почав каятись і навернув ся на християнство з цілим своїм родом, що виносив 423 дуні. „*Nos attraxit* — додає легенда — *multos ex illustribus, qui magnis honoribus praepollebant, quibusque imperator Nerva amicis maxime et consiliariis utebatur, atque pio cultui omnes accensi sunt*“.

Коли і де повстала ся легенда? Історичні деталі, поміщені в самім тексті, не дають нам нічого певного. Ми не знаємо нічого певного про Сісінію, свояка Нерви; Сісіній — імя орієнтальне і стрічаєть ся пізно, в Греції й Малій Азії в III, у Римі аж у IV або V віці, і то лише між християнами. Найдавніший

звісний нам Сісіній був ученик Манеса, основника секти Мані-хейців, і його наступник¹). З католицьких діячів цього імени вчислює *A Dict. of. christ. biogr.* IV, 704—705 одного мученика, що потерпів за часів Діоклеціана в Антіної в долішнім Єгипті, другого мученика, апостола Тиролу, родом Грека з Каппадокії, що згинув у Триденті 379 р., трьох монахів, сучасників св. Августина та Ернїма та трьох пізніших, із V—VIII в. Жаден із тих Сісінїїв не має нічого спільного з Римом; так само шестий том *Corpus inscriptionum latinarum*, що в трьох здоровених фолїантах містить написи міста Риму, в часах від Августа до Діоклеціана не виказує імени Сісінія. Одинокі вказівку дають нам християнські катакомби, в яких віднайдено ще в XVI в. віршований епітафій, де згадуєть ся про священника Сісінна або може Сісіннія:

Presbyter hic voluit Sisinnus ponere membra,
Omnibus acceptus populis dignusque sacerdos,
Qui sciret sanctae servare foedera matris,
Blandus amore Dei semper qui vivere nosset
Contentusque suo nesciret divitis aulam²).

Сей епітафій признавали деякі папі Дамазови, але тепер можна прийняти за певне, що він походить із пізнішого часу, мабуть із V віку (див. *Ihm*, *op. cit.* 203). Про якогось Сісеннія згадує також латинський поет VI в. Венандій Фортунат, та сей також не вяже ся з римською легендою. Та й епітафій говорить про чоловіка скромного, що нічим не вяже ся з нашою легендою. Інша річ, чи старий християнський вислов про поганську слїпоту не був приводом до витвореня потім видючого грїшника. Бо-ж погляд на поганство як на духову слїпоту був серед христїян здавна дуже утертий і ще в евангелїю говорить ся про таких, що мають очи і не видять, мають уши і не чують. Найстарший приклад ослїпленого божим допустом грїшника маємо в оповіданю Апостольських Дїяний

¹) Див. про нього *Gustav Flügel, Mani, seine Lehren und seine Schriften.* Leipzig 1862, стор. 14, 97, про імя 316—317.

²) „Тут велїв положить своє тіло священник Сісін, любий усьому наро́дови і гідний єрей, що вмїв берегти заповіти святаї матери (церкви), все вмїв жити ушасливлений божою любовю і вдоволеный своїм не знав богацьких дворів“, див. *Migne, Patrol. latinae t. XIII*, стор. 422.

про осліплене і вздоровлене Савла. Нема сумніву, що се оповідане було головним жерелом нашої легенди. Більше складових елементів віднаходимо в апокріфічному „Мученю апостола Филипа“. Тут бачимо Стахія, що довгі літа був сліпим, а потім повернувшись на християнство був уздоровлений Филипом; бачимо далі жінку „игемона“ Ніконору, що так само як Теодора потай мужа ходить слухати апостольської проповіді; бачимо врешті мужа, що слідом за жінкою йде до дому, де проповідують апостоли Филип і Варфоломей; тільки закінчене тут иньше, бо игемон за волосе волоче жінку до дому, апостолів ведить розпяти на брамі і вкінці сам пропадає за кару своїх злочинів¹). Так оповідаєть ся в церковно-славянським тексті; грецькі тексти не згадують про сліпоту Стахія, але говорять, що Ніконора була недужа та хора на очи, а при самій згадці про апостола Филипа подужала. Надто игемон оповідає тут народови, що його жінка всю ніч молить ся на якійсь чужоземній мові осяяна чудесним сьвітлом і кличе: „Явилось мені правдиве сьвітло — Ісус!“ А коли раз він хотів підслухати її, то заздрівши се сьвітло мало не осліп²). Як бачимо, історія Сісінія й Теодори була вже тут іп писе зовсім готова; лишалось тільки з сих принагідних на-тяків та епізодичних рисів зробити центр оповіданя, розвинути драматично те, що тут було полишено в тіни.

Залежність легенди про Сісінія й Теодору від апокріфічних, первісно іностичних актів ап. Филипа давала би нам деякі вказівки на те, коли й де могла отся легенда витворитись і причепити ся до імени Климента Римського. Ті іностичні акти, написані, як доказують Іутшмід та Ліпсіус (Lipsius, op. cit. II, 2, 15) деєь коло половини III віку (сама подія, про яку говорить ся в актах, мала стати ся в осьмім році володіня Траянового, отже в р. 105), не були звісні католицьким письменникам; перший цитує їх Анастасій Синаїт, що вмер 599 р. (Lipsius, op. cit. II, 2, 22). Не швидше мабуть повстала й легенда про Сісінія, бо прим. Григорій Турський, що вмер у р. 594, хоч писав про Климента і покликував ся на якусь старшу, звісну

¹) Грецький текст сього апокріфа див. С. Tischendorf, Acta apostolorum apocrypha, стор. 75—95, церковно-руський мої Памятки, т. III, 174—179.

²) Див. R. A. Lipsius, Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden, ein Beitrag zur altchristlichen Literaturgeschichte. Braunschweig 1884, Bd. II, zweite Hälfte, стор. 8.

вже в його часах „*passio ejus*“, не знає нічого про сю легенду. Не знає її й Англьосаксонець Альдгелъм, що вмер у р. 709 і в своїй поемі „*De laudibus virginum*“ присвятив Климентови з приводу його (апокріфічного) послання „*De virginibus*“ та з приводу його пригод оповіданих у Рекогніціях, ось які вірші:

Roma sacerdotem Clementem tempore primo
Edidit et merito cui dat clementia nomen.
Quem Deus astrali ditavit gratia gratis,
Dum se virgineo servaret munere mundum.

Згадавши далі, як Петро охрестив його і як він був йому вірним учеником, кінчить автор запевненням, що власне в надгороду за його ціломудріє

Contigit idcirco longaevos forte parentes
Et proprios pariter germanos visere fratres,
Quos Petrus Christi clarus piscator in orbe
Retibus angelicis raptos ex aequore mundi
Secum felices ad coeli sidera vexit¹⁾.

І другий Англьосаксонець, Беда Шановний (*Beda Venerabilis*), що вмер коло р. 735, у своїм Мартірольоїї, хоч пише про мучеництво Климентове, нічого не знає про епізод з Теодорою й Сісінієм (див. *Migne, Patrol. lat. t. XCIV, стор. 1110—1111*). Ще і в IX віці на заході не знали сеї легенди, бодай у секвенції про свв. Климента, написаній Ноткером (родився коло 840, ум. 920) про жите сього святого знаходимо лише такі відомості:

4. *Nic primum philosophiae artibus claruit in hoc mundo atque saeculi studiis erat intentus.*

5. *Et post haec apostolici dogmatis degustavit fluenta, meruerat ecclesiae conjugii sacrae.*

6 *Cui donavit Petrus apostolus hanc potestatem,*

¹⁾ *Migne, Patrologiae Latinae t. LCCCIX, ст. 217—218.* Ось переклад віршів: У старі часи Рим снюдлив священника Климента, і справедливо імя йому дала лагідність (гра слів — *Clemens* значить лагідний). Бог задаром дарував йому небесну ласку за те, що скарбом дівочтва зберіг себе в світі чистям... Тим то пощастилось йому побачити стареньких родичів і також власних рідних братів, яких Петро, славний Христів рибалка у світі вловивши ангельськими сітями з світових хвиль, попровадив зі собою щасливих до небесних звід

7. *Ut illum sequens regat ecclesiam, dimittens culpam* — і потім переходить до мучеництва Климентового¹). Популярною на заході зробила ся та часть Климентової легенди аж від половини XIII в., тоб-то від появи „Золотої легенди“ Льомбардця Якова de Voragine. Тут у житію сьв. Климента, написанім на основі Псевдо-Климентин (спеціально Рекоініцій) читаємо далі: „Давши сьвятий покров діві Домітіллі, братаниці імператора Доміціана, він навернув на віру Теодору, жінку Сісінія, друга імператорового, і ся також дала обіт жити в чистоті. Тоді Сісіній велів вести себе до церкви і ввійшов туди потайно назирцем за своєю жінкою, бажаючи знати, чого вона так ходить до церкви“. І далше оповідаєть ся звісна нам уже історія, тільки коротше, ніж у грецькім тексті (*Légende Dorée*, III, 364—366).

Але-ж Яков de Voragine не був перший, що в Італії латинською мовою списував сю легенду. Ми маємо певні звістки, що вона звісна була тут значно давніше. І так у Римі, в згаданій уже старій базиліці сьв. Климента, що була збудована в IV—V в. на місці давнього *domus Flavianae*, віднайдено при розкопках ведених тут 1859—65 р. фрески, що представляють по части сцени з життя славянських апостолів Кирила й Методія, а по части з легенди про сьв. Климента. В числі тих остатніх бачимо два малюнки, яких теми взяті з легенди про Сісінія. На однім бачимо середину церкви: на вівтарі книга і плоска чаша з двома ушками, коло вівтаря сьв. Климент в єпископськім одязі, по обох боках вірні, мужі й жінки; в групі на ліво Теодора і обіч неї, обернений до виходу Сісіній, ведений за руки двома слугами. На другім Сісіній з піднесеною рукою, а в присінку три слуги тягнуть великий камянний стовп²). Написи уміщені на малюнку показують, що маємо тут відгуки легенди де в чому відмінної від тої, яку ми пізнали доси. І так поперед усього подано назви слуг: *Carvoncel*, *Albertel* і *Cosmaris*, яких не стрічаємо ні в якій иньшій версії сеї легенди і які вказують на якусь поетичну перерібку легенди в дусі старих рицарських епопей з дивачними іменами. Далі подано Климентові слова до Сісінія: „*Ob durtiam cordis vestri saxa trahere meruistis*“

¹) Н. А. Daniel, *Thesaurus hymnologicus, sive hymnorum, canticorum, sequentiarum circa annum MD usitatarum collectio amplissima*. Lipsiae 1844, t. II, 176; пор. K. Bartsch, *Die lateinischen Sequenzen des Mittelalters*, 1868.

²) Опис і репродукцію тих малюнків див. у цитованій уже статі Дудіка (Dr. B. Dudik, *Neuentdeckte Fresken*, стор. 8—9 і рис. II).

і сей цитат лише в часті згоджуєть ся з текстом Якова de Voragine, де відповідне місце говорить: „Quia saxa deos dicis, saxa trahere meruisti“. Нарешті иньший малюнок із циклю Климентових легенд, про який у нас буде мова далі, а який був намальований очевидно рівночасно з попередніми, заховав нам два не цілі рядки з якогось віршованого латинського тексту легенди.

З якого часу походять ті малюнки? З уваги, що теперішня церква S. Clemente була збудована на руїнах тої старої базиліки десь у XII в., а фрески віднайдено власне на найстарших частях тих старих руїн; з уваги далі, що стара базиліка, та сама, де лежали мощі сьв. Климента принесені до Риму славянськими апостолами в р. 867 і де 869 р. був похоронений також сьв. Константин-Кирил, була зруйнована д. 29 мая 1084 р. в часі нападу на Рим Норманів під проводом Роберта Івіскара, виходить ясно, що фрески були мальовані перед тим роком, отже найпізнійше десь у половині XI в. На сей самий час указують і археологічні деталі, спеціально форми церковної посуду та одяг папи Климента, (див. Dudik, op. cit. 8). Докладнійше датоване було-б можливе, як би вдало ся видобути з архівів деякі дати про фундатора тих фресків, що змальований на право від Климента на фреску з спілим Сісінієм і про якого говорять два підписи: „Ego Beno de Rapiza cum Maria uxore mea pro amore Dei et beati Clementis pingere feci“ і другий, під иньшим малюнком: „Ego Benno de Rapiza pro amore beati Clementis et redemptione anime mee pingere feci“. Хто був той Бено де Рапіза чи Рапіца — поки що незвісно. В усякім разі оті дорогоцінні фрески доказують нам, що вже не яких сто літ перед появою „Золотої Легенди“ в Римі, а може й загалом у Італії звісна й популярна була та редакція легенди про сьв. Климента, в якій маєть ся також епізод про Теодору й Сісінія, і то популярна на стілько, що її основа бувала матеріялом і малюнків і поетичних перерібок.

Але відки взяв Яков de Voragine своє оповідане про Климента? Се питанє веде нас ще далі в минувшину, бо в IX вік, в роки 875—879. З того часу маємо важне свідoctво сучасного римського вченого Анастасія Бібліотекаря, в недавно віднайденим його листі до Гаудерика єпископа велетрійського, з якого довідуємо ся, що велетрійська церков (sancta Veliternensis ecclesia) здавда присвячена була сьв. Климентови, що єпископ Гаудерик був особливо відданий сему сьвятому, збирав пильно його реліквії

і навіть у Римі збудував йому церков „mirae pulcritudinis“ і віддав на се весь свій батьківський маєток. І далі читаємо: „Hinc etiam viro peritissimo Johanni, digno Christi levitae, scribenda ejus vitae actus et passionis historiam ex diversorum colligere Latinorum voluminibus instituisti. Ad extremum hinc quoque mihi exiguo, ut si qua de ipso apud Graecos invenissem, Latinae traderem linguae, saepe injungere voluisti. Cujus nimirum cum rerum gestarum monumentum jam Latinus habet stylus“ і т. д.¹⁾ Бачимо з сього листу, що вже в IX в. культ Климента в Італії був значно розширений, що були маючі і впливові аматори його реліквій і його писань, були латинські житєписи сьвятого („diversa volumina“, які треба відіржнити від того „rerum gestarum monumentum“, під яким ураз із проф. Фрідріхом слід розуміти латинську редакцію Псевдо-Климентин, тоб-то Рекогніції), а Гаудерик поручив діяконови Йоанови написати нове, повне житє сьв. Климента, для якого мав Анастасій зібрати та поперекладати грецькі жерела.

Сей твір „Йоана левіта“²⁾ не дійшов до нас; заховала ся лише передмова Гаудерика, адресована до папи Йоана VIII, де сей заявляє, що списане з його порученя житє Климента „non tam strenue, quam devote collegi, in tribus libris conglutinans ordinavi“. В першій книзі оповідано про рід та пригоди сьв. Климента, в другій про його писаня й науку, в третій „miramur prodigia, exultationis angustias, martyrii laureas, reversionis ejus ad propriam sedem miracula“³⁾. Значить, у третій книзі сього житія були якісь „prodigia“, що попередили вигнанє сьв. Климента. А що давнійші жерела, навіть Liber Pontificalis, не знають про такі Климентові чудеса, то мусимо припустити, що мова тут власне про легенду з Сіцилієм.

¹⁾ Див. J. Friedrich, Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius an den Bischof Gaudericus von Velletri über die Abfassung der Vita cum translatione s. Clementis Papae. Eine neue Quelle zur Kyrillus- und Methodius-Frage. München 1892. Передруковано А. Петровъ, Письмо Анастасія Библиотекаря, новый источникъ по Кирилло-Методіевскому вопросу (Журналъ Мин. нар. просв. 1893, т. I, стор. 186 – 193); L. K. Götz, Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Kyrillus) und Methodius, quellenmässig untersucht. Gotha 1897, стор. 243 – 246; Dr. Fr. Pastrnek, Dějiny slovanských apostoľů Cyrilla a Methoda, s rozbořem a otiskem hlavných pramenů. V Praze 1902, стор. 246 – 249.

²⁾ Той сам Йоан мав порученє від папи Йоана VIII написати житє папи Григорія Великого, див. Hauck, Realencyklopädie IX, 258.

³⁾ Ся Гаудерикова передмова надрукована в Acta Sanctorum, Martii tomus II, вид. 1678 під днем 9, стор. 41 й далі.

Як уже було сказано, твір Гаудерика та Йоана діакона не дійшов до нас у цілості; заховали ся лише дві його частини, а власне цитована тут передмова і кінцева частина, звісна в науці пз. *Vita cum translatione s. Clementis*, про яку у нас буде мова далі. Але з просторої праці зробив витяг пізнійший письменник мб. із X віку, Лев єпископ остійський, а сим витягом, також затраченим для нас, покористував ся автор „Золотої Легенди“, що при кінці свого оповідання виразно покликаєть ся на се жерело (*Légende Dorée* III, 370). Таким способом можемо прийняти як певну річ, що вже коло р. 870 чудо Климента з Сісінієм було звісне Гаудерикови в Веллетрі. Відки він узяв його?

Ми бачили, що Гаудерик через посередництво Анастазія Бібліотекаря користував ся для своєї праці також грецькими жерелами. Дуже можливо, що між тими жерелами була також легенда про Сісінія, хоча Анастазій у своїм листі нічого не згадує про неї. Тільки-ж годить ся сказати, що грецьке життя Климента з легендою про Сісінія появляєть ся аж у X віці, в легендарії Симеона Метафраста. Певна річ, і сей користував ся старшими жерелами, питане лише: якими? Ми маємо деякі сліди, що в Греції були иньші легенди про Климента, з епізодами та деталями геть відмінними від тих, які читаємо в Метафрастовій пассії. Згадаю тут про невеличку статейку тзв. Василювого Менольотія (церковно-руський текст її див. мої Памятки III, 245—246), про яку буде у нас мова в дальшій розділі, та про службу свв. Климентови, яка містить ся в наших служебних Минеях, під д. 25 падолиста. Отже в ірмосі 6 сеї відправи знаходимо немов натак на легенду про Сісінія, де говорить ся: „Влачимъ по земли іако камень повалѣмъ, и лестное оутврѣжденіе все съкроуши і си сціен'ниче Клименте, стрѣтотрѣпче Хѣъ довлій“¹⁾. Виходило би з сього, що по звіснім уздоровленю Сісінія Климент справді був звязаний і волочений, а не заставляв Сісінієвих слуг волочити камяного стовпа. Хоч і як усьміхає ся думка — шукати початку оповідання про Сісінія на сході і бачити в латинських текстах лише переклад із грецького, то все таки не слід забувати, що при живій обміні думок між Римом і Константинополем у VII—IX віках перед схізмою, при частих зносінах латинських учених теологів з грецькими можливий був

1) Цитую з рукописної Минеї з XVII в., що переховуєть ся в церкві в Кошарні.

також перехід легенди з Італії на грецький ґрунт. Се не був би зрештою зовсім одинокий факт; византиністи знають цілий цикл повістей та творів, що прийшли до Византії з заходу¹⁾. Та поки що цього питання не можна рішити. Ми маємо ще невидане грецьке життє сьв. Климента в однім рукописі паризької Національної бібліотеки²⁾; судячи по початкових словах можна думати, що сей текст старший від Метафраста, хоча сам рукопис походить із XII в. Можливо, що сей текст, який надіюсь опублікувати в додатку до сеї праці, дасть нам ключ до розвязки деяких цікавих питань, що насуває тепер розвій Климентової легенди.

Ще кілька слів про пізнійші перерібки нашої легенди в західній Європі. З сих перерібок мені звісна одна віршована німецька з XIII в., уміщена в життю сьв. Климента в тзв. „великім Пассіоналі“. Автор держить ся досить вірно Якова de Voragine, переповідає молодість і навернене Климента на основі Рекогніцій (батько Фавстїян, мати Маттїдіяна). Петро в Римі перед смертю висьвячує Климента на єпископа і робить його своїм наступником. Та Климент не хоче прийняти сеї гідности з досить оригінальної причини, про яку не знаходимо звістки в старших жерелах:

idoch so wolde er vurbaz
 eime andern entwichen sin,
 uf daz den erlichien schin
 und daz geistliche leben
 nieman vor tode mochte geben
 sinen vrunde, als ez geschach;
 idoch daz volc in ubersprach,
 daz er daran beklebete³⁾.

¹⁾ Див. про се K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches. Zweite Auflage. München 1897, стр. 844—872.

²⁾ Звістку про сей текст (Cod. graec 1510, fol. 230—239, inc. *Ὁστος ὁ ἀοιδίμος καὶ πάμμακαρ πατὴρ ἡμῶν*) подав August Urbain, Ein Martyrologium der christlichen Gemeinde zu Rom am Anfange des V Jahrh. Quellenstudien zur Geschichte der römischen Märtyrer. Leipzig 1901 (Gebhardt und Harnack, Texte und Untersuchungen, Neue Folge, Bd. VI, Heft. 3, стр. 43). Мої дотеперішні заходи, щоб одержати копію цього тексту, були даремні.

³⁾ Das Passional. Eine Legenden-Sammlung des dreizehnten Jahrhunderts, zum ersten Male herausgegeben von Fr. Karl Köpke. Quedlinburg und Leipzig. 1852, стр. 659. В перекладі значать ті вірші: Але

В давніших писаннях, починаючи від листу Климента до Якова, що служить інтродукцією до Псевдо-Климентин, мотивом, задля якого Климент відрікаєть ся папського престола, була все його скромність. Аж Німець зумів віднайти тут юридичну квестію: папська гідність, мовляв, не повинна переходити від приятеля до приятеля „з теплої руки“, а повинна надавати ся з вольного вибору всеї громади.

В близькій залежності від Золотої Легенди стоїть, хоч не була дословним її перекладом, стара шведська прозова „Sagan om S. Clemens“¹). Всі три ті версії (Leg. aur., німецький Пассіональ і шведську загу) вяже в одну групу тотожність імен Фавстініяна й Маттідіяни — бо так називає Климентову матір Яков de Voragine; в шведській легенді маємо при кінці також поклик на Льва Остійського — коротеньке оповідане про перенесене мощей сьв. Климента в „Tersona“ до Риму „фільзофом“. Сісіній називаєть ся тут першим у цісарській раді. Зрештою оповідане дуже лаконічне й примітивне.

Цікаво, що Бароній у своїх *Annales Ecclesiastici* (т. I і II), хоч користуєть ся иньшими уступами Климентової легенди (крім Псевдо-Климентин), зовсім поминув оповідане про Сісінія так само, як і наш Дмитрій Ростовський. Баронієві коментарії до *Martyrologium Romanum* не були мені приступні.

VII. Климентове мучеництво.

Ані Ірней, ані Евзобій, ані Ернїм, ані жаден иньший християнський письменник до кінця IV в. не знає нічого про мучеництво папи Климента; Евзобій і Ернїм подають згідно лиш те одно, що Климент умер за часів Траяна. Аж Руфін Аквілейський, той сам, що переклав на латинську мову Рекоїніції, згадує глухо про Климентове мучеництво. Руфін умер коло р. 410. Власне пятий вік можна назвати віком зародження легенди про мученицьку смерть Климента. Між мучеників зачислює його

він копче хотїв уступити комусь иньшому, щоб блиск почести і духовне жите (власн. духовні гідности) ніхто не міг надавати перед смертю своєюму приятелеви, як се стало ся тут; але народ прихлиив його до того, що таки лишив ся на тїм стаповищі“.

¹) *Ett Forn-Svenskt Legendarium, inuehållande medeltids Kloster-Sagor om Helgon, Påfvar och Kejsare. Efter gamla Handskrifter of George Stephens, esg. Första Bandet. Stockholm 1847, стр. 346 - 363.*

в однім своїм посланню папа Зосима 417 р.; як мученикови велить віддавати йому честь місцевий синод у Вазіоні в південній Франції, відбутий в р. 442¹⁾). Треба було ще дальших 100 — 200 літ, щоб із сеї глухої згадки на основі ріжних історичних та легендарних матеріялів виробила ся нова легенда — про мучеництво сьв. Климента.

Що ся легенда, хоча в якійсь примітивній ще формі, існувала вже в VI віці, на се маємо сьвідощтво славного письменника того часу Григорія Турського. В своїй книзі „*Liber miraculorum in gloria martyrum*“ у гл. 35 пише він: „*Clemens martyr, ut in passione ejus legitur, anchora collo ejus suspensa in mari praecipitatus est. Nunc autem in die solemnitatis ejus recedit mare per trea milia, siccumque gradientibus iter praebens usque ad sepulchrum martyris pervenitur. Ibiq̄ vota reddentes, orantes populi regrediuntur ad litus*“²⁾). Важні тут для нас дві річи: Григорій Турський мав перед собою вже якусь готову пасю сьв. Климента, де говорило ся про його втоплене в морі з якорем на шпі і про чудо з його гробом на дні моря, — і рівночасно він не знав, де саме був утоплений Климент. Кажу „не знав“; може вірнійше було би сказати, що не знав нічого про Корсунь, де пізнійша легенда уміщує те мучеництво. Скільки можна зрозуміти з дальшого оповідання Григорієвого, він припускав, що той чудесний гріб сьв. Климента і той відплив моря, що що року в день його празника дає вірним доступ аж до його гробу, знаходить ся десь недалеко берегів південної Франції або північно-західної Італії. В 36 главі того самого твору оповідає Григорій ось яке чудо, що стало ся недалеко південно-французького міста Lemoviciuae (теперішній Лімузен). Було там одно жерело, дуже користне для цілої околиці, та нараз воно змінило місце свого впливу і почало випливати в багні, де його благодатна вода пропадала для всеї околиці. На всіх хліборобів пішов острах, бо утрата води зна-

¹⁾ Див. N. Tillemont, *Memoires pour servir à l'histoire ecclesiastique de six premiers siècles*, Paris 1693, t. II, 688; цитовано в книзі R. P. Honoratus a S. Maria, *Animadversiones in regulas et usum critices, spectantes ad historiam ecclesiae*. Venetiis 1669, t. I, 270.

²⁾ *Gregorii Turonensis Opera* ediderunt W. Arndt et Br. Krusch, pars II. *Miracula et opera minora*. Hannoveriae 1885 (*Monumenta Germaniae historica*, ed. in 4°. *Scriptores rerum Merovingicarum*, tomi I pars II, стр. 510.

чила для них руїну. Три роки всі околичні поля та сади висихали. „*Tertio quoque anno — говорить далі автор — accidit, ut quidam iter agens beati Clementis martyris reliquias exhiberet, quas Aridio, ipsius urbis presbytero, viro in omni sanctitate religioso, detulit*“. Арідій уступаючи просьбам селян удає ся на місце, де було се жерело, і каже: „Коли то правда, що се дійсно Климентові реліквії, то зараз покаже ся їх сила“. „*Et dictis psalmis in oratione prosternitur; positisque sanctis reliquiis in ipso fontis aditu petiit, ut qui quondam in deserto damnatis ad secunda marmora flumen inriguum patefecit, in hunc locum aquas, quas prius pia indulserat clementia, Clementis iterum intercessio revocaret*“. І справді, жерело зараз почало випливати на своїм давнім місці.

Із сього уступу бачимо, що Григорій знав також про вигнанє Климента до мармурових домів і про отворене там жерела; але дивно, що й сим разом він не згадує про Корсунь. Навпаки, згадуючи про чоловіка, який був при Климентовім гробі і приніс відтам його мощі, він говорить про се як про річ досить звичайну, нічого не згадує про якусь далеку та небезпечну подорож, якою для тодішніх Французів мусіла-б бути подорож на далекий Крим. А не забуваймо, що се він говорить про факти дуже близькі, що Арідій був його добрий знайомий і певно був би не залишив піднести небезпеки подорожі того чоловіка, коли би справді до Климентового гробу від Лемовіціни було так дуже далеко. Оттим то мені здаєть ся не зовсім вірним твердження видавця Григорієвої книги, д. Арнта, буцім то Григорій мав перед очима ту саму пасию Климента, яку потім опублікував Сурій (*De probatis Sanctorum actis, t. XI, p. 657*) і яка являєть ся по просту перекладом далеко пізнішого грецького оповідання, що ввійшло в склад легендарія Симеона Метафраста. Навпаки, я позволив би собі тут пригадати, що майже рівночасно з Григорієм Туреським латинський перерібник Псевдо-Доротеевого реєстру апостолів і учеників робив Климента єпископом у Сардинці чи Трядиці — певна річ, що латиняне під сею назвою розуміли не що, як Сардинію, остров звісний як місце висилки злочинців *ad tartara* за часів остатніх римських цісарів. Чи не тут маємо шукати й первісного місця висилки (не дійсної, а легендарної) й святого Климента, місця його замученя й його чудесного гробу? До сього питання нам ще треба буде вернути ся.

„Passio“, якою користувався Григорій Турський, була мабуть дуже подібна до тої, яку вмістив у своїм мартірольоїї Беда Шановний. Ось вона дословно: „Jubente Trajano missus in exilium trans pontum maris, in eremo, ubi multis ad fidem vocatis per miracula et doctrinam, praecipitatus est in mare ligata ad collum anchora. Sed recessit mare orantibus discipulis per tria milia, et invenerunt corpus in arca saxea in marmoreo templo et anchoram juxta“¹⁾. Це очевидно скорочене якогось ширшого оповідання; не згадано, які чуда робив Климент у копальні (видобуте жерела), але за те троха ближше означено місцевість. Що-ж це за місцевість? Найстарші рукописи мартірольоїя, а власне рецензия надрукована Боляндистами, так само не подають певної означеної місцевости, як і Григорій Турський: *trans pontum maris* значить по prostu: за море. Та в иньших рукописах мартірольоїя зроблено невеличку зміну в сих словах, і вже читаємо: *trans Pontum mare* — за Чорне море. Для мене не підлягає ніякому сумнівови, що редакція Боляндистів первісна і що Беда так само як Григорій Турський нічого не знав про депортацію Климента за Чорне море. *Trans pontum maris* — за море, з додатком *in eremo*, значило на якийсь пустий острів без ближшого означення місцевости.

Не знає про місцевість, куди депортовано Климента, й Ноткер, який у своїй цитованій уже секвенції на честь Климента каже коротко:

10. Interim dum christiana crevit religio sub ipso,
11. E nutu Dei tulit martyrium pro Christo.
12. Quem manus impia mersit in mare.

Вихідною точкою дальшого розвою легенди були неясні слова „*trans pontum maris*“. Зразу з них зроблено „*trans Pontum mare*“, та тоді почалося шукане певної місцевости, де саме „за Понтом“ був мучений Климент. Найпростіше було помістити події в провінції Понті, що притикала до Чорного моря з північного боку Малої Азії. Там у IV віці, за часів Діоклеціана, був уже звісний один Климент, що вмер мученицькою смертю, тзв. Климент Анкирський, родом із міста Анкири, що лежало над Чорним морем, у провінції Галатії. Маємо дві групи актів сього мученика — канонічні й апокріфічні. Канонічні

¹⁾ Bedae Opera, t. V. Martyrologium, див. Migne, Patrologia latina, t. XCIV, стор. 1110—1111. Сей мартірольоїї передруковано також у Acta Sanctorum Боляндистів.

акти звісні в двох редакціях, старшій і Метафрастовій¹⁾, і апокріфічні, про які згадує церковно-славянський індекс фальшивих книг і писань (див. Памятки I, 5—6) досі, скільки знаю, не друквані. Вже самі канонічні акти мають у собі багато фантастичного, починаючи від того, що заставляють св. Климента терпіти муки цілих 25 літ — більші й страшніші муки, ніж коли будь терпів який иньший мученик. Неісторичне поперед усього те, що св. Климент, у молодім віці зроблений єпископом Анкири, мав бути арештований у р. 284, коли Діоклеціан, інощо вступивши на трон, буцім то наказав переслідувати християн. Тимчасом ми знаємо, що Діоклеціанове переслідуване почало ся аж у р. 300 і тривало всього 3 роки, і що до того часу він визначав ся супроти християн значною толеранцією. Зрештою безпосередного впливу канонічних актів Климентових на оповіданє про мучеництво Климента Римського не видно, з виємком хіба одного уступу, про який згадаємо далі.

Чи на тлі мучеництва Климента Анкирського, чи позичаючи деталів із якої иньшої пасії²⁾, досить, що в Візантії повстала легенда про те, що Климент Римський умер у Анкирі, тамже, де й Климент Анкирський. Відгук тої легенди заховав ся нам у короткій статі, вставленій у тзв. Менольотій Василя, тоб-то збірку коротеньких житий святих, уложену за часів візантійського імператора Василя Порфірогенета, що панував у р. 867—886. „Климент — читаємо в тім Менольотії під д. 24 падолиста — премудрий ученик і наступник св. апостолів, колись виратуваний

¹⁾ Латинський переклад із грецьких рукописів обох канонічних редакцій див. *Acta Sanctorum Januarii*, t. III (ed. 1865), стор. 71—97. Церковно-славянський, сильно скорочений переклад Метафрастової редакції єсть у Львівській рукописі з р. 1601, *Оссол.* ч. 38.

²⁾ Ще в XVII в. французький учений теолог Тільмон твердив категорично, що мучеництво Климента Римського, се приписана до імені сього святаго ні в пять ні в девять новісць про мучеництво Климента Корсунського (*Tillemont, Memoires pour servir à l'histoire ecclesiastique de six premieres siècles*, Paris 1694, t. II, 608). Значить, він приймав, що Климент замучений у Корсуні був справді якийсь мученик окремий від Климента Римського. Правда, слідів існування такого окремого корсунського Климента Тільмон не міг показати і для того зупинив ся на припущеню, що автор Климентової пасії лиш устно чув про мучеництво Климента Корсунського. „*Pessimum opus confinxit ad S. Clementem Romanum referens. quae fando audierat de S. Clemente Chersonsensi, proinde adjuncta non pauca rei subtexit ornandae gratia narrationis suae*“ (цитовано у *Honoratus a S. Maria, Animadversiones in rem et usum critices*, t. I, 270).

із розбиття корабля та з морських хвиль і пострічавши ся з ап. Петром, від нього був навчений правди Христової, пройшовши вже перед тим усю грецьку науку. Зробивши ся проповідником євангелія написав Апостольські Конституції і був наставлений єпископом у Римі. Арештований за часів цісаря Траяна, витерпівши муки (*comprehensus tortusque*, в церковно-славянськїм текстї „Демѣнтїаномъ же затъ бы и мѣчен“) був висланий до Анкири в Італїї і тут замкнений у стїні за дверми заваленими камїнем, де його годували лише зернами, і в тїм брудї та тїснотї віддав Богу духа. Його цїнні моцї, як кажуть, деякі вірні забрали й завезли до Кореуня; тут вони ідолослужниками вкинені в морську глибину аж до нинїшнього дня показують незмірні чуда на славу Христа¹⁾. Церковно-славянськїй переклад сеї статї, що містив ся в Прологах під д. 25 падолиста, має деякі інтересні відмінї від тексту надрукованого у Мїня. Ми цитували вже висше уступ, що Климент був арештований і мучений будїм то не Траяном, а Домїціаном — мабуть безпосереднїй відгук оповїданя про смерть конзуля Тита Флявія Клеменса в 95 р. Далї до слів про годованє замурованого Климента зеренцями славянськїй перекладач або може ще який грецькїй читач додав їльосу, що на ту памятку по покїйниках подасть ся кутя (иже єсть коутїа даати на памат оусопшїм)²⁾. Далї в суперечку з грецькїм текстом сказано, що моцї Климентовї не були викрадені христїянами з муру, але „повелїємъ царя вложьше въ корабль везошъ въ Корснъ и тамо ввержени бышъ въ море ѿ идолослужителъ“. Нарештї до цитованого висше грецького

¹⁾ Грецькїй текст і латинськїй переклад див. Migne, *Patrologiae graecae* t. CXVII, стор. 69—70; церковно-славянськїй див. мої *Памятки* т. III, стор. 245—248.

²⁾ Грецькїй звичай подавати кутю на память по покїйниках без сумнїву має звязок з прастарим звичаєм класти в домовину покїйника зерна пшениці як символ безсмертя душі. Сей звичай знаходимо у Єгїптян на кілька тисяч лїт перед нашою ерою. У Греків і Римлян обрядовий ужиток варених зерен солоджених медом був дуже рїзководний; такими зернами витано прим. царїв та королїв при вїїдї в мїсто; їх приношено в жертву перед цісарськими статуями і т. и. Тї рїзні церемонїї з коливом переняла й грецька церков, і в старих Типиках та Евхольогїях маємо рїзні чини сьвячена колїва: за сьвятих, за живих і за покїйних. Надто сьвячено коливо в першу суботу великого посту на память сьв. Теодора Тїрона. Відки пішов сей звичай, про се оповїдає константинопольськїй патріарх Нектарїї (381—397), цитований М. Властарем та Нікіфором Каллістом: Юліян Апостат велїв константинопольському граефектус урбїс у першїй тїждень великого посту всі хлїби та страви, які

тексту славянський перекладач додав звісні йому з иньшого жерела деталі: „на мѣстѣ, ѿдѣже вѣрженъ въ вѣ море, ѿ по вѣса лѣта растѣпаше са вѣда ѿ пѣт соухъ бываше тогда, моци ж стѣго Климентѣ... ѿ тамо вхѣдѣще хрѣтіане слоужбѣ сътвори хъ въ славу Хоуѣ Боуѣ ѿшема“ (Памятки III, 246). Менольотій Василія, як бачимо, сих деталів не подає, хоча ѿ натякає на безмірні чуда св. Климента в Корсуні.

Варто підчеркнути, що отся леґенда про Климентову смерть була записана в Византії на яких 100 літ перед Метафрастом, ще за життя, а може швидко по смерті св. Константина (Кирила), апостола славянського, в пору, коли вже в Італії і скрізь на заході, а також і в Греції була популярна иньша леґенда, що поміщувала остатню діяльність, смерть і чудесне похоронене св. Климента в Корсуні. Ось як оповідає сю другу леґенду Симеон Метафраст у додаткових розділах до витягу Псевдо-Климентин. Оповівши розібрану в попереднім розділі леґенду про Теодору ѿ Сісінії автор чи компілятор так пише далі (гл. 144—173): „Коли се бачив преноганий у ту пору „зверхник над службами“ (*τὼν ὀφφικίων κόμης*) Публій Туркутіян (в лат. кодексах Тарквіній, Тарквіцій, Торкват, Торкватіян аб Тарквіціян), дуже на те розсердив ся і почав думати, як би спинити зріст християнства. Загадавши поперед усього позбути ся Климента, він скликав начальників поодиноких дільниць міста і підкупив їх грішми, щоб підняли бунт проти Климента і домагали ся його осудження. Начальники почали ширити про нього ріжні погані вісти, закидаючи йому чари, зневагу релігії та богохульство“. Починає ся розрух; християне стають в обороні Климента, погане кричать: „Нехай принесе жертву богам, або зараз йому зробити смерть!“ Тоді начальник міста Мамертін велів покликати до тебе Климента і почав докоряти йому, та Климент відповів йому так розумно, що Мамертін не бажаючи вдавати ся з ним у розмову написав про все реляцію до Траяна з запитанем, що йому робити. Траян відписав коротко: „Нехай або принесе жертву богам, або йде на довічне вигнане „trans Pontum in desertum

продавано на базарі в городі, скроплювати кровю з поганських жертв, аби християне, купуючи ѿ їдяти їх, сквернили ся. Се виявив патріархови Евдокію св. Теодор Тірон, явивши ся йому ві сні, і патріарх остеріг вірних, щоб весь той тиждень не купували нічого для їди на базарі, але годували ся самим коливом. Див. С. Ducange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*. Lugduni 1588, t. I, стор. 686—7 під словом *κόλυβον*.

aliquod oppidum eorum, quae Chersoni adiacent“. Мамертін бажає ошадити Климентови трудів вигнання й надіє ся, що сей принесе жертву богам, але Климент водить іти на вигнанє. Мамертін прощає ся з ним ласкаво, дає йому корабель з усякими вигодами і дозволяє декільком вірним їхати з ним. Прибувши на місце застали там у мармурових каменоломах більше як тисячу християн, засуджених на тяжкі роботи. Дізнавши ся про Климентове вигнанє вони з плачем почали тиснути ся до нього, цілючи його руки й ноги і жалуючись на свою долю та вбожество. Найгірше — мовляли — докучає нам брак води. Напрацювавши ся весь день мусимо йти 45 стадій по воду. Климент потішає їх, молить ся Богу, щоб дарував їм жерело води, і підчас молитви бачить баранчика, що піднімаючи праву ногу показує на одно місце. Сього баранчика не бачив ніхто більше. Климент велить копати в тім місці, а далі сам узявши заступу покопав троха місце, на яке вказував баранчик, і в тій хвилі вибухло богате жерело чистої води. Се чудо зробило велике вражінє на всю околицю; погани почали навертати ся на Христову віру, і не минув рік Климентового вигнання, а в Корсуні було вже 75 християнських церков, усі идольські божниці були поруйновані, сьвяті гаї попалені. Відомість про се донесла ся до Траяна, який вислав до Корсуни свого комісаря Авфідіяна з наказом — спинити зріст християнства, а тих, що приступили до нього, відвести назад. Авфідіан хотів узяти християн муками, але бачучи, що сим нікого не налякає, а навпаки, всі доброхоті тиснуть ся, щоб потерпіти муки, покинув сї заходи і постановив згладити самого Климента. Не бажаючи його мучити він хотів лише усунути його тіло, „щоб християне не мали його за Бога“ і ввізши сьвятого на море велів привязати йому до шиї якірь і вкинути його в море. Християне плачучи дивили ся з берега на смерть свого патріярха. Та Корнелій і Феб, ученики Климента, візвали всіх до молитви, щоб Бог показав їм тіло мученика. І справді, підчас їх молитви море розступило ся на яких 20 стадій і всі християне сухою ногою ввійшли в глубінь; там знайшли камінь у формі церковці, а в ній зложене тіло мученика, обік якого лежав і якірь. Корнелій і Феб мали обяву, щоб не брали відтам тіла, бо що року в пору смерти мученика море так сажо буде розступати ся і давати вірним доступ аж до тіла. І справді — кінчить автор своє оповіданє — се діє ся й доси, і від тіла сьв. Климента йде така сила, що всі ересі й грецька

релігія пропали, бо чуда привели всіх до правої віри, а всі невлічимі хорі находять тут уздоровлене¹⁾.

Де була первісно зложена ся легенда? На се питанє ми не можемо дати безпосередної відповіді. Хиба що до часу її зложеня маємо деякі вказівки. Як уже було згадано, вона знаходиться в легендарії Симеона Метафраста, византийського письменника з другої половини X віку. Але ми можемо сказати майже напевно, що вона майже в тій самій формі була звісна вже в IX віці свв. Константинови - Кирилови, Анастасию Бібліотекареви, єпископови Гаудерикови і тому „левіті“, що з його порученя писав простору біографію свв. Климента. Можемо сказати се тому, бо хоча писанє Гаудерика і його безпосереднього ексцерптора не дійшло до нас, то маємо в руках два тексти основані на тих працях, а власне оповіданє Якова de Voragine з XIII і оповіданє Петра de Natalibus із XIV в. в його *Catalogus martyrum*. Специяльно Яков de Voragine, який певно не черпав із грецького Метафраста, але з давнійшої латинської передачі легенди, важний для нас; у нього маємо всі характерні дрібниці Метафрастового тексту: і *comes sacrogum* (не названий), і Мамертіна та ціле дальше оповіданє, правда, значно скорочене, але з захованєм усіх імен і назв. Є й деякі додатки. Наслідком Климентового чуда коло Корсуня зараз 500 поган приймає хрещенє; протягом року в Корсуні повстає 85 церков. Климент пробуває на вигнаню три роки, а не рік, як у грецькім тексті; цісарський комісарь присланий до Корсуня, не названий. Але деякі деталі сеї легенди ми стрічаємо в західних жерелах ще давнійше. І так у цитованім уже Мартірольоїї Беди († 735 р.) про смерть Климента читаємо, що його втоплено в морі з якорем і що наслідком молитви християн „море уступило на три милі і знайшли його тіло в камяній скрині в мармуровім храмі і якірь обік нього“ (*Migne, Patrol. lat. t. XCIV, стор. 1110—1111*). Навіть ще давнійше можемо сягнути, бо вже в VI в. Григорій Турський знає, що Климент, „*ut in passione eius legitur, anchora collo eius suspensa, in mari praecipitatus est. Nunc autem in die solemnitatis eius recedit mare per trea milia, siccumque gradientibus iter praebens usque ad sepulcrum martyris pervenitur. Itaque vota reddentes, orantes populi*

¹⁾ Грецький і латинський текст див. *Clementinorum epitome duo*, ed. Dressel, стор. 108—115; церковно-славянський див. мої Памятки III, 238—244.

regrediuntur ad litus“ (Mon. Germ. histor. Scriptores rerum Merovingicarum t. I pars II, стор. 510). Коли візьмемо на увагу істнованє в Византії иньшої, зовсім відмінної легенди про мучеництво свв. Климента ще в IX віці, легенди зовсім незвісної на заході, а з другого боку зведемо до купи оті свідощтва про істнованє на заході вже від VI в. легенди про втопленє Климента з якорем і про його чудесний гріб, то дуже правдоподібним явить ся нам здогад, що ся друга версія легенди втворила ся на заході, в Римі або в південній Франції, з разу не була причеплена до ніякої виразної місцевости, а може й була зьлокалізована десь близько, прим. у Сардинії, а тільки з часом, може під впливом грецької версії, а може перейшовши чи то устно, чи в письменній передачі десь у VI або VII віці на грецький ірунт, була зьлокалізована в Корсуні, в найдалше на північний схід висуненім місці греко-римської культури, граничним з тим на-пів мітичним *ultima Thule*, про який говорили давні романи та подорожі. Одержавши на грецькім ірунті літературну форму, оздоблена впривками та ремінісценціями з різних старих писань і традицій, ся легенда в IX в. примандрувала знов до Італії, до Риму й далі на захід і зробила ся улюбленим здобутком середньо-вікової фантазії, розсадницею звісток про чудеса далекого Корсуна та жерелом горячої девоції для свв. Климента.

Може декому отся гіпотеза про таку мандрівку нашої легенди видасть ся занадто смілою. Певна річ, я й не думаю видавати її за зовсім певну. Можливо, що недрукований ще грецький текст перед-Метафрастової пасні свв. Климента кине деяке нове світло на се питанє, але й без того годі заперечити, що деякі досить важні моменти промовляють за таким припущенєм. Ми бачили, що в Римі вже в VI в. або й швидше працювано систематично над розвиванєм побожної легенди про римських пап, з виразною метою — показати римську церков з давендавна головою всіх иньших, провідницею в ділах віри, культу, дисципліни та адміністрації церковної. Се видно на повільнім складаню та доповнюваню *Liber Pontificalis*. Климент, що своєю наукою обіймав схід і захід, повинен був обняти обі ті часті також своїм мучеництвом: розпочате в Римі воно мало кінчити ся десь далеко на краю світа. Перенесена до Греків ся легенда пішла з разу слідом легенди про Климента Анкирського, який також був мучений у Римі, а потім у різних містах Малої Азії. Але швидко, може ще на італійськім ірунті, виринула нова комбінація. Климент вигнаний „*trans pontum maris*“ пригадав

декому з латинян, сьвідущих іще класичної літератури, Овідієві благальні посланія „Ех Ponto“ та його вигнане на північні береги Чорного моря, — і легенда знайшла собі локалізацію „за Понтом“, у Корсуні. Корсунь, грецький Херсонез чи Херронез Таврійський, стародавня кольонія Гераклійців, був здавна, ще від Гомерових часів, країною вигнання й чудес. Туди з Авліди перенесла чудесно Артеміда посьвячену їй Іфітєню; відси черпав Геродот свої відомости про Андрофагів-людодідів, які дивовижною луною відбили ся ще в IV—V в. по Хр. в апокріфічному оповіданю про пригоди сьв. Матвія й Андрія у тих людодержців на північнім березі Чорного моря (див. мої Памятки III, стор. 126—137); тут практиковано колись варварський культ убиваня чужинців на честь богині-Діви, культ, на яким оснував Евріпід одну з своїх найславніших трагедій, а про який писав Овідій:

Sacrifici genus est (sic instituere priores):

Advena virgineo caesus ut ense cadat —

і яким докоряв богів ще Люкїян (див. Юпітер у клопотах). Вигнане Климента в ту страшну та непривітну країну на мешканця полудня віяло вже само якимсь холодом, а в очах римського християнина не могло значити нічого иньшого, як завойоване чудесами та добродійствами папи-вигнанця й сеї страшної країни для Христа, для єдності з Римом.

Та придивім ся ближше тим елементам, із яких зложена та легенда про Климентове мучеництво, яку бачимо в Метафрастовім тексті. Поперед усього візьмім на увагу ті ніби історичні вказівки, які дає текст. Річ діє ся за часів Траяна і то десь швидко по смерти Нерви, в часі, коли Траяна не було в Римі. Верховним судією в Римі виступає Мамертін — особа в історії незвісна. Ані Діон Кассій не згадає про нього нічого, ані в корпусі римських написів в числі вищих достойників за часів цісарства не знаходимо сеї назви. Знаходимо її лише на однім фрагменті надгробної плити, покладеної на гробі якогось воюка чи центуріона, тай то мабуть християнина з IV в., бо фрагмент знайдено в християнській катакомбі Калліста¹⁾. Иньшого Мамертіна, християнського мученика, знає латинська легенда: він був з разу горячим поклонником поганських богів, та раз при складаню

¹⁾ Corpus inscriptionum latinarum, ed. Berolini, t. VI, fasc. I, N. 873.

жертви тим богам йому чудом ухля рука. Тоді він навернув ся на християнство, відзискав здоров'є і потерпів за Христа¹⁾.

Друга вказівка — *comes officiorum* Публій Туркутіян. Сама назва скомпонована неідеально, очевидно Греком, на основі старих книжкових ремінісценцій. А уряд *comes officiorum*, як се вже завважив Котелєр, свідчить про пізний час скомпоновання цього тексту. Сей уряд був заведений аж у IV віці, по смерті Константина, невдалим відновителем поганства Юліяном Апостатом, і тривав дуже недовго. Очевидно оповідане написане було значно пізніше, коли вже забув ся початок того уряду, але не так знов дуже пізно, щоб і пам'ять про його існування загибла, отже десь у V—VI віці.

Відповідь Траяна на запит Мамертіна, се очевидно коротеньке резюме звісної Траянової інструкції, даної Плінієви в часі його завідування Бітинією: „Коли кого обвинуватять у християнстві і переведуть доказ, то його треба покарати, але з тим застереженням, що коли той чоловік заперечить, що він не християнин, і дасть очевидний доказ, приносячи жертву нашим богам, то за своє покаяння він має бути помилуваний. Але на безіменні обвинувачення не слід звертати ніякої уваги“²⁾. Та не забуваймо, що ці слова Траян писав у 110 або 111 році, а Климентів процес автор легенди кладе десь у перший рік Траянового пановання, отже в 98, коли Траян, хоч окликаний цісарем по смерті Нерви, ще був у Германії і коли християне вповні користувались толеранційним едиктом Нерви, який при своїм вступленю на престол виразно заборонив „*ne liceret aut impietatis aut judaicae sectae quempiam dehinc insimulari*“³⁾. І в дальшій оповіданю нашої легенди про поведжене Авфідіяна в Корсуні можна додати вплив оповіданя Плінія про його поведжене з християнами в Бітинії. „Я питав самих обвинувачених, чи вони християне, а коли вони се признавали, я повтаряв запити другий і третій раз, грозючи їм карою; коли упирали ся, я велів вести їх на езекуцію. Тим, що відрікались, я велів проводити молитву до богів,

¹⁾ Текст сеї легенди див. у інтересній пергаменовій рукописі бібліотеки Осолінських, ч. 103, к. 161. Рукопис писаний у XV, а може й у XIV віці.

²⁾ *Plini et Trajani epistolae*, ed. Keil, стор. 97.

³⁾ Сей текст у такій категоричній формі подає Бароній (*S. Baronius, Annales ecclesiastici Venetiis 1601, t. I, 534*). Про автентичність цього едикту можна сумнівати ся, та толеранція супроти Жидів і християн за часів Нерви не підлягає сумнівови, пор. Діон Кассій кн. 58.

жертвувати кадило і вино перед цісарським образом і прокляти (blasphemare) Христа, а то тому, бо мені сказано, що тих, що справді були християнами, ніякими муками не можна довести до сього. Та протягом процесу, як то буває звичайно, заплутувалося в діло чим раз більше осіб і показувалися різні відтінки". Зрештою факт що в часах переслідувань християне добровільно тиснулися до мучеництва, посвідчують цитовані вже уступки з Тертуліяна і многи інші християнські письменники перших віків.

Мамертінова промова до Климента нагадує по троха промову галатського намісника (vicarius) Доміціяна до Климента Анкирського в старій, перед-Метафростовій паснії сього святого. Подаю тут паралельно оба тексти:

Passio Clementis Romani:

Cap. CLXVI. Mamertinus... dixit: „Ex nobili stirpe ortus es; hoc de te perhibet testimonium omnis populus Romanus; sed et ipse in humanum errorem incurristi, atque ideo neque urbs tacere potest. Aiunt enim te novam inducere religionem et contra deos patrios praedicare quendam Christum. Quare oportet te abiecere superfluum hanc superstitionem deosque tantum revereri et colere, quos civitas solet“.

Passio Clementis Ancyрани:

Domitianus .. dixit: „Multum, ut ego existimo, quae video, ab iis discrepant, quae de te ad nos relata sunt. Forma enim tua morumque compositio prudentiam ac moderationem prae se fert, at quae de te allata huc sunt, puerilem quandam inscitiam sapiebant“. На се мовить Климент: „Sapientia nostra et prudentia Christus est Dei filius“. На се вікарій: „Dolore affecisti me nugari exorsus. Desine igitur stulte sermocinari et accede ad beatos in perpetuum deos“.

Представлене бунту в Римі против Климента і Климентової відповіді на промову Мамертіна не зовсім ясно. Сей бунт цілої маси поган против одного чоловіка представлений властиво як боротьба двох партій; християне, а властиво, як каже легенда, люди з невідкупним сумлінням, стають у обороні Климента; в місті йдуть сварки й диспути. Погани цитують Климентові притчі про поганських богів, задля яких, судячи з попереднього оповідання, ті самі погани буцім то любили Климента; тепер ті притчі роблять ся предметом обвинувачення проти нього. Натомість оборонці покликають ся на його чесноту, добрі діла та чуда. Як бачимо,

се зовсім не той вибух обурення ноганської юрби, від яких найбільше терпіли християне в часі переслідувань; се справді „*seditio*“, роздвоєне, невдала копія оповідання про те роздвоєне в християнській громаді в Коринті, проти якого звернений був Климентів лист до Коринтян. І в Климентовій відповіді на Мамертінову промову чується відгук того листа. „Коли пси брешуть на нас, то на те вони пси нерозумні, та їх брехане не повинно нас виводити з розуму“ — говорить ся в тій редакції пасії, що перекладена на церковно-славянське і знайшла відгук у Золотій легенді. „Бунт і заколот не повинен спиняти нас, коли маємо постанову дбати про своє спасеніє та міркувати про Бога“ — говорить він у додатку до Епітоме. „Тільки дурні та нерозумні та пусті та недосвідні висьмівають нас та кляють собі, бажаючи вивисшити себе своєю зарозумілістю“ — читаємо в Климентовім листі (гл. XXXIX). І Мамертін — говорить ся дальше в легенді, — пізнавши Климентову постійність та незломність не вдавав ся з ним більше в розмову, хоча на свої запити та пропозиції не одержав ніякої відповіді.

На яку кару засуджений Климент? Здавалось би, що се діло зовсім ясне, тимчасом і тут бачимо сліди ріжних версій. Коли читати Метафрастів текст, то виходить, що він засуджений лише на вигнане і нічого більше. І Траянів присуд говорить лише про *perpetuum exilium*, і Мамертін так розуміє се і навіть із дальших його приготовань видно, що се було якесь почесне вигнане, бо Мамертін не виправляє Климента з партією арештантів, як звичайно роблено з злочинцями, але приготує для нього окремих корабель, заосматрує його всім потрібним для дороги, обіймає й поздоровляє його на прощане. Тимчасом потім Климент опиняє ся в каменоломах, і хоча ніде не говорить ся виразно, що він був засуджений на примусові роботи, то все таки сам він говорить до иньших арештантів, що з божого дозволу „*socius sum vestrarum perpessionum et patientiae maxime ac tolerationis documentum*“. Значить, він таки між арештантами та каторжниками, як рівний між рівними? Що справді була така версія легенди, де Климент був засуджений на каторгу і де взагалі його процес у Римі був змальований зовсім не так іділлічно, як у Метафрастовім тексті, на се маємо докази в відривках якогось старшого тексту, збережених у ріжних перерібках нашої легенди. І так цитована вже стаття в Василієвім Менології виразно каже, що Климент по арештованю в Римі був мучений (*comprehensus et tortus*), про що в Метафрастовім тексті нема мови. Зовсім

у згоді з тим текстом Менольотія читаємо також у минейній службі свв. Климентови, що його везли з Риму до Корсуна як злочинця засудженого на каторгу. „Изъ Рима вернгами ѡбложенъ іако монисты златыми по морю пловый, Херсона дошелъ еси, ідеже сквръшиа еси мчїѣа вѣрпкый свой подвигъ, Хѣѣ сцїенномчїниче“. Значить, Климента везли до Корсуна не як почесного вигнанця, члена царського роду, а як простого каторжника, засудженого на тяжку роботу в каменоломах. Ми знаємо з різних жерел дещо, хоч і не дуже багато, про сей рід кари в цісарськїм Римі. За республіки він був незвісний, появляється у-перве за Тиберія, та загальнїйше практикований був аж у II—IV віках. Се була найтяжша кара з виємком кари смерти. Засуджувано звичайно на доживоте, взірцем служило єгипетське карне право. Засудженим випалювано тавро, голено пів голови. Вони працювали в ланцюгах. Трафляло ся, що по десятиох роках такої роботи засудженого, коли вже був нездібний до праці, віддавано назад родині. Всї свїдоцтва говорять, що на таку кару засуджувано лише невольників та загалом людий найнищих верстов; навіть вояки і ветерани були вільні від неї. Щоб хтось із висших верстов був коли засуджений на таку кару, на се нема ніякої вказівки¹⁾. Картагенський єпископ Кипріян полишив нам у своїх писанях яркий образ життя та стражданя християн, засуджених на роботи в каменоломах у Сітулі в Нумидії. У них на ногах ланцюхи (*compedes*), а на руках зелїзні скрипиці (*traversaria*), вони сплять у темних, смердючих хатах на голій землі, їх одежа — брудні лахмани, вони мерзнуть по ночах, їсти їм дають мало й погано, купати ся їм не вільно (Mommson, op. cit. 951).

Що могло дати привід до такого сформованя легенди про Климентове мучеництво? Папа римський — простим каторжником, засудженим на страшну, та ще й ганебну роботу! Треба було якогось незвичайного імпульсу, щоб попхнути фантазію в сей бік. І такий імпульс справді був, один-одніський раз, але був. Маю тут на думці історію папи Калліста I, що сидів на папській столиці в р. 217—222. До 1844 р. звісно було про нього лише те, що говорить *Liber Pontificalis*, а власне, що се був побожний папа, збудував у Римі церков свв. Марії, дбав про дісциплїну в церкві і заснував славу катакомбу свв. Калікста,

¹⁾ Theodor Mommson, Römisches Strafrecht. Leipzig 1899, стор. 949—951.

перше християнське кладовище в Римі. Надто звісне було ще його „martyrium“, що робило його мучеником і сьвятим. Та ось у 1844 р. віднайдено старохристиянський твір *Філософовева*, присуджений зразу Орігену, а по докладнішим роздивленю признаний як твір Гіпполіта. В тім творі містить ся між иньшим малюнок пригод Калліста, начеркнений, що правда, ворожою рукою, та все таки рукою сучасника для сучасних. Калліст був невольником багатого урядника християнина Карпократа. Його пан дав йому значну суму грошей і Калліст заложив на Рибній торговлиці в Римі християнську касу позичкову. Богато бідних християн, вдів і сиріт зносило туди свої ошадности. Та ось каса збанкрутувала, гроші пропали і Калліст утік. Його пан пустив ся за ним у погоню і догонив його в порті власне в хвилі, коли втікач сїдав на корабель, що мав завезти його десь далеко від Риму. Бачучи себе вислідженим Калліст кинув ся в море, але моряки виловили його й віддали панови, а сей за кару віддав його до публичного *ergastulum*, до жорен. Відтам по якимсь часі випросили його ті самі християне, що потратили через нього свої гроші і в яких він зумів вмовити, що пробуваючи на волі швидше здужає розжити ся на гроші та повернути їм їх шкоду. Та Калліст мабуть не дуже думав про се, бо швидко потім він зробив якийсь скандал у жидівській синагозі; з сього зчинив ся розрух, його арештовано, а римський префект велів його за нарушене набоженства і забурене публичного спокою вибити різками та вислати на каторжну роботу до каменоломів у Сардинії. Там пробув він кілька літ, поки християнка Марція, любовниця цїсаря Коммода, не ввєднала у нього амнестії для значого числа християн, каторжників у Сардинії. Хоча Калліст не був у реєстрі помилуваних, то все таки йому вдалось якось втерти ся в їх число і він вернув до Риму. Здасть ся, що він перед тим уже був пресвитером. Се було коло р. 190. Тодішній папа Віктор вислав його до Анціум. Його наступник, папа Зефірін, із яким Калліст приятелював уже давнійше, наставши на папство в р. 202, покликав його назад до Риму і передав йому догляд над християнським кладовищем. По смерті Зефіріна Калліста вибрано папою; про його мучеництво анї Гіпполіт, анї иньші тогочасні жерела не знають нічого¹⁾.

¹⁾ Див. про Калліста Döllinger, Hippolytus und Kallistus, 1853; Langen, Geschichte der römischen Kirche, 1881, стр. 205, 245; Smith and Wace, Dictionary I, 390—392; Hauck, Realencyclopädie III, 640—642.

Легко зрозуміти, що такі факти з життя римського папи кенсько надавали ся до уміщення в *Liber Pontificalis* або в *Martyrologium Romanum*, і їх з часом приглушено, заліплено оповіданем про видумане мучеництво Каллістова. Але пам'ять про них не могла щезнути; написана по грецьки Гіпполітова книга, хоч признана неправовірною і занедбана, все таки ходила по руках. І ось у V або VI віці й являє ся традиція про папу-каторжника, але не за банкрутство та напад на жидівську синагогу. Загалом усунено на бік неприємну особу Калліста, а героєм сеї нової легенди зроблено славного Климента, християнського філософа, друга апостолів, мужа непідозреної сьвятости й чистоти. І його висилає на каторгу *praefectus urbi*, також за бунт та розрух, хоча він і був зовсім невинною його причиною. І його по арештованю беруть на муки (*tortus* Василюєво Менольоґія, по римському звичаю радше *fustibus caesus*), і його висилають *ad martora* і то первісно до Сардинії, як Калліста; на таку первісну форму легенди натякає Псевдо-Гіпполітів реєстр учеників, у яким Климент фігурує як єписком Сардики. Тут, у Сардинії, були звісні каменоломи, в яких працювали римські каторжники, коли тимчасом про такі каменоломи, а тим менше про різане мармуру на корсуньськім півострові в римських часах ані про висиланє туди римських каторжан не маємо ніяких звісток. Тут, у Сардинії, мусіло спершу бути локалізоване й чудесне погребенє Климентове, його гробниця, „*arca saxea in martoreo templo*“ на дні моря, про яку знає вже Григорій Турський та Беда Шановний. Тільки так можна зрозуміти оповіданє Григорія Турського про того лімузенського горожанина, що без надзвичайного труду роздобув і приніс Арідієви мощі сьв. Климента. Тільки з часом, на грецькім ґрунті, легенда про Климентове мучеництво стала мандрувати на схід і на північ і зайшла з разу до Анкири, а потім до Корсуня.

Ми вже вказали деякі книжні елементи, що причинили ся до такого сформованя легенди, а далі вкажемо ще й иньші, людів, устні. Певна річ, повної ясности що до часу й ріжних станів мандрівки сеї легенди з заходу на схід усі ті причинки не дають; можна надіятися проясненя деяких деталів від неопублікованих доси або й невіднайдених іще текстів та детальнішого вистудіюваня літературних і річевих памяток часів між IV і IX віком, аніж я в отсій хвилі можу дати. А дещо, як і в більшині таких духових продуктів цілих епох та ріжнородних

впливів та тенденцій певно й на завсїди лишить ся непевним і здогадним.

Нам лишаєть ся ще сказати дещо про ту ігру мотивів, що звязані з побутом і мучеництвом сьв. Климента в Корсуні. Таких мотивів маємо чотири; ми роздивимо їх по черзі.

1. Чудесне викопане криниці. Прототипом сього оповіданя було без сумніву старозавітне оповідане книги Ісхода про Мойсея, що ударом своєї палиці викликає воду зі скали. Автор нашої легенди вказує й сам на те, що його фантазія черпає зі старозавітних жерел; коли всі втішають ся жерелом, сьв. Климент проголошує цитат із 45 псалма: „Вплив води веселить город божий“. Обік сих старозавітних мотивів маємо й новозавітні. Образ баранчика, що показує Климентови місце, де копати за жерелом, узятий очевидно з Апокаліпси, де (гл. V) Христос виведений у подоби баранчика і де (г. VII, 16—17) сказано, що „баранчик пробуває посеред своїх вірних і пасе їх, провадить їх до жерел води живої“. Особливо се остатнє образове реченє мусів мати на умі наш автор, бо-ж його оповіданє виглядає як переклад сих чи подібних поетичних слів на історичний стиль. Супроти сього, здаєть ся, зайвим буде брати до порівняня деякі анальоґічні оповіданя в апокріфах та пізнійших легендах. І так у апокріфічнім євангелію дїтства Ісусового Марія, тікаючи з дитиною до Єгипту, голодна й прагнуща сїдає спочивати під деревом; на її розказ дерево згинає ся і подає їй свої плоди, а з під його коріня випливає жерело й напоює її¹). В апокріфічній повісти про пригоди апостолів Матвія й Андрія в краю людожерців сьв. Андрій наказує камяній статуї (андріантісови), щоб ригала воду і сею водою затоплює все місто²). А. Морі зібрав значне число оповідань про чудесне видобуванє води з землі при помочи удара ліскою та молитви сьвятих мужів із ріжних середньовікових житій (A. Maury, op. cit. 30—31). Що сей мотив здавна перейшов також в уста люду, на се можна би зібрати не мало доказів; подам тут лише два. В Альжірі оповідали в р. 1864 тубольці французькому комендантові Барбере ось яку легенду про початок жерела Аін-бу-сіф: „В пору, коли північна часть Африки була заповнена варварськими ордами,

¹) Франко, Памятки II, стор. 156; пор. Rud. Hofmann, Das Leben Jesu nach den Apokryphen. Leipzig 1851, стор. 144—147.

²) Франко, Памятки III, 135, пор. R. A. Lipsius, Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden. Braunschweig 1883, t. I, стор. 552.

один ватажок зі своєю купою, зложеною з кількох тисяч людей, блукав уже кілька день не можучи знайти ані краплі води; люди й коні ослаблені полягали на землю й дожидали смерти. Тоді ватажок у нападі скаженої розпуки нагнав свого коня, кинувся до камяної стіни і крикнув: „Земле проклята, віддай воду, яку ти випила!“ І рівночасно він рубонув скалу так страшенно шаблею, що скала розколола ся на двоє і з розколини полила ся чиста вода¹⁾. Друге оповідане записав російський етнограф Потанін у Монголії. Хан Абатай украв із Тибету свята статую Будди; за ним у погоні жене старий батько з сином. Старий їде на биці, а син веде бика. У бика з рота тече слина; старий говорить синові: коли слина, спливаючи по грудях і животі, дійде до пупа, син має зупинити ся, востромити залізний дрюк у землю і виймати назад. Син сповняє батьківський наказ, і з ямки, з якої винято дрюк, потекла вода, з води зробилось озеро і загородило Абатаєви дальшу дорогу²⁾. Я не думаю, щоб ті, на широкім просторі розкинені оповідання мали який будь звязок з легендою про Климентову криницю в Корсуні, як думає нпр. Потанін що до сього остатнього. Мені здаєть ся далеко правдоподібнішою думка, що в горячих а безводних краях, де кожде жерело вважаєть ся не лише великим божим добродійством, але майже чудом, такі оповідання з давен давна могли повставати незалежно одно від одного; спеціяльно-ж монгольське оповідане своїм закінченем вяже ся з казковим мотивом про чудесне втворене моря як перешкоди в утеці, пор. Етнографічний Збірник VII, ч. 40 і паралелі до сеї казки подані проф. Полівкою (*Zeitschrift für oesterreichische Volkskunde*, 1901, т. VII, стор. 96). Натомісь нідерляндське оповідане про графа Арнольда III Голляндського, поміщене в голляндській хроніці виданій ще 1585 р., про те, як він велів викопати криницю на місці вказанім йому візною в часі молитви³⁾, являєть ся очевидною копією сього уступу Климентової легенди. Споріднене з сим також оповідане, взяте з иншої книги з XVI в., про видобуте жерела з ямки вибитої кінським копитом (Wolf, *op. cit.* 29). В остатнім розділі сеї праці ми роздивимо систематично ті відгуки Климентової легенди в устній словесности европейських народів.

1) *Revue des traditions populaires*, 1894, т. IX, стор. 223.

2) *Этнографическое обозрѣніе*. Москва 1894, т. XXI, стор. 25.

3) Воно наведене в книзі J. W. Wolf, *Niederländische Sagen, gesammelt und mit Anmerkungen begleitet herausgegeben*. Leipzig 1843, стор. 48.

2. Климєнтів якірѣ. У Метафрастовім текстї оповідаєть ся, що Климентови привязано до шиї тяжкий зелїзний якірѣ і тоді з корабля його зіпхнено в море. Сей мотив значно давнїйший від Метафрастового тексту і первісно латинський. Про нього згадує вже Григорій Турський (*anchora in collo eius suspensa in mari praecipitatus est*), згадує Беда (*praecipitatus est in mare ligata ad collum eius anchora*), коли натомісь про нього не знає статя Василюєвогo Менольотія, де оповідаєть ся, що аж по Климентовій смерті його мощї ідолослужниками були вкинені в море. Не знає про якірѣ також Минейна греко-славянська служба сьв. Климентови, де говорить ся лише про кайдани, якими звязаний Климент був зложений до гробу, а зглядно вкинений у море: „Спогрекоша са ти, мѣнче многостѣтне, керигы, нмнж сказанъ раздрѣшил ѣси лествь гоувителевою“. Сей якірѣ грає потім важну ролю в оповіданях про віднайдене Климентових мощів, отже тут важно буде зазначити, що в старій християнській церкві якірѣ був символом надїї на вічне жите і уживав ся часто як декорація на малюнках (А. Маугу, *op. cit.* 103); тілько з часом християнська наївність, не розуміючи старої символіки, komponувала з таких знаків цілі історії. Нема сумнїву, що і в отьому випадку якірѣ-символ, мальований коло сьв. Климента, був первісним явищем, а історія його втоплення з якорем на шиї була докомпонована пізнїйше. Се доказують нам старохристиянські малюнки сьвятих, при яких також уміщені якорі. І так у р. 1802 віднайдено в римських катакомбах сьв. Пріскіллі коло *via salaria* надгробний камінь мучениці Фільомени з вирізаними на ньому ділією (символ дівочтва), пальмою (символ мучеництва), бичем і трьома стрілами (знарядями її мучеництва) й якорем; якірѣ первісно значив символ вічного життя; коли середньовічне *martyrium* сеї сьвятої оповідає, буцім то Діоклеціян велїв привязати їй якірѣ до шиї і вкинути її в Тибер, а ангели відтяли якірѣ, так що сьвята навіть не замочила ся в воді, то зовсім очевидно, що се оповіданє казочне і винайдене *ex post* для поясненя якоря, який з її мучеництвом не мав нічого спільного, бо, як читаємо далі в її актах, сьвята Фільомена вмерла стята мечем¹⁾. Те саме треба сказати про сьв. Пляціда, сицильського мученика, що мав потерпіти в другій половині VI в. І його також мальовано з якорем, хоча він згиб від меча і якірѣ не був знарядом його

¹⁾ Heinrich Detzel, *Christliche Ikonographie*, II, 586.

мучеництва (Detzel, op. cit. 588). З якорем мальовано також свв. Николая Мирликійського (ibid. 548), а в пізнійших свв. Яна Непомука (ibid. 438). Середньовікова набожність зробила з якоря давно символ мореплавства і поробила святих, при яких був мальований якірь, патронами моряків, хоча вони в своїм життю ніколи не мали ніякого діла з морем (як Ян Непомук або Пляцід), або хіба лише стілько, що були втоплені в морі, як свв. Климент. Ми побачимо далі, як сей ідейний звязок був жерелом нових легендарних паростий, що протягом середніх віків приченили ся до імени свв. Климента.

3. Климентова гробниця. Григорій Турський ще не знає про кам'яну домовину свв. Климента, чудесно зложену на дні моря в мармуровім храмі; він говорить просто про його *sepulchrum*, над яким що року править ся служба в часі чудесного відступлення води. Що храма там тема, видно з долученого оповідання про хлопчика полишеного матір'ю при могилі святаго; на другий рік мати в той сам день іде шукати останків тіла дитини, „*et ipsa prima praecedit ad tumulum*“, а потім з молитвою паде на землю (*prostrata solo*). Та вже мартірольоїй Беди каже, що коли наслідком молитви учеників море розступило ся на три милі, „*invenerunt corpus in arca saxea in marmoreo templo et anchoram juxta*“. Нічого про сей підводний храм не знає статя Василювого Менольоїя, зазначаючи лише, що тіло Климентово вкинене в море „*immensa miracula in hanc usque diem ad Christi gloriam operatur*“. Але статя тзв. Єфрема Корсунського про чудо з хлопцем, написана очевидно на основі якоїсь статі подібної змістом до тої, що маємо в Василювім менольоїї, але докладнійшої, каже виразно: „*Cum veneratione dignissimum corpus S. martyris Clementis in profundum maris ab impiis idololatriis projectum fuisset, illudque excepisset templum in profundo a Deo aedificatum*“ (Migne, Patrol. ser. graeca I, 1141). Подібним способом висловлюєть ся про Климентову гробницю й Метафрастів текст. „*Etenim mare procul recedit viginti fere stadia. Accedens autem plebs per siccum solum, hoc quoque mirabilis tuae potentiae, Christe, invenit lapidem in forma templi in effabili tua sapientia effectum, et martyris corpus magnifice in eo jacens, gravemque illam anchoram proxime saxum et ipsam positam*“ (Clementinorum epitome duo, 115). В церковно-славянськім тексті се місце передано в деяких відмінах: „Молацимъ же са имъ въстоупи море въспать мало на три поприща. ѿ вошедше по соухуоу людѣ ѿверк-

тоша въ шбразъ цркви мрамораноу храмноу ѿ Б҃га оу҃готованоу, ѿ тоу в рацѣ каменнѣ лежаще тѣло ст҃го Климента... ѿ котва, съ нею же къвергоша ст҃го, воскраи его лежаше“ (Памятки III, 244). Золота Легенда описує сю гробницю також як „мармуровий будинок у формі храма, збудований Богом, і в ньому під склепінєм було тіло сьв. Климента, а якірь обік нього“ (La Légende Dorée III, 368). Та в західній Европі більше розповідали ся віруванє, що той храм був збудований руками ангелів. Таку модифікацію легенди знаходимо у-перве на згаданих уже написах обік фресків у старій базиліці сьв. Климента в Римі, що походять із XI—XII в.: один фрагмент напису каже: *tumulum parat angelis istum* (Dudik, op. cit. 10) — уривок тим цікавійший, що своєю віршовою будовою являєть ся шматком затраченої поетичної перерібки Климентової легенди. Так само ангельськими, а не безпосередно божими руками збудована Климентова гробниця і в старонімецькім Пассіоналі: море уступило на три милі, ученики йдуть по сухому:

si volgeten alzuhant der vart
und vunden an deme ende
ein tempel wol behende
vil schone unde reine
als von marmelsteine
gemachet von engels handen.
si vunden und erkanden
ein arken wol lobesam,
darinne was der lichnam
geleit von engelscher hant.
den anker man dabi ouch vant,
der im zum ersten stunden
was an den hals gebunden,
da mite er ouch zu grunde sanc¹⁾.

І в старо-шведській переповідці море відступає на три милі, християне йдуть сухою ногою і знаходять мармурову церкву збудовану ангельськими руками (*ther moenster aff malmur sten gudz aengla bygningh*), а в ній у скрині (*innam scrin*) тіло сьв. Климента, а обік скрині якірь²⁾. Так само в переповідці

¹⁾ Das Passional, eine Legenden-Sammlung des XIII Jahrh., herausg. von K. Köpke, стр. 664.

²⁾ Ett forn-svenskt Legendarium, Stockholm 1847, I, 361.

Рібадінейри Климентова гробниця, се „*sacellum (капличка) angelorum manibus constructum, in eoque arca lapidea, qua conditum erat corpus S. Clementis*“ (Flos Sanctorum I, 606). Відки взяла наша легенда сей образ? Паралелі до нього в старших апокріфах ані легендах не знаходимо, тим то й був він у середніх віках одною із головних причин великого зацікавлення віжних людей Климентовою легендою. Чи повстав сей образ на сході, в Греції, чи на заході, годі сказати; за західним походженням промовляє те, що сей мотив являється вже готовий у Беди, а не говорить про нього виразно Василиїв Менольогій. Та се ще не рішає нічого, бо й менольогій натякає на великі чуда, які творило тіло святого вкинене в море. Що в половині IX віку легенда про чудесну гробницю св. Климента на дні моря була вже популярна і в Греції і в Італії, се доказує нам тзв. італійська легенда про віднайдене тіла Климентового св. Кирилом, основана, як се покажемо далі, на свідощтвах сучасників славянського апостола.

Здається, що для пояснення жерел сього легендарного мотива треба буде сягнути не до старших християнських легенд та апокріфів, а до грецько-римської мітології та споріднених з нею вірувань пізніших романських народів. Як звісно, греко-римська мітологія залюднювала море безліччю божеських та півбожеських істот, починаючи від морського бога Посейдона-Нептуна до цілого лєгіону Нереїд та Німф і ще низших демонів, Тртонів, Скіллі, Сірен і т. и.¹⁾ Вони живуть у білих, мармурових печерах або в підводних палатах. Посейдонову палату в Айге згадує Гомер (Іліяда XIII, 21—22):

В Айге висока палата його в глибочennomу морю
Золотосайна стоїть побудована, вічно тривкая.

В палаті Нереїд на морському дні виховав ся Гефайст „у широкосклепленій яскині, а довкола, бривькаючи піною шумно плила безконечна течія Океана“ (Іліяда XVIII, 402—403). До сих оповідань слід додати ще найменш оригінальне, та певно найбільше популярне і впливове в середніх віках оповіданє в IV книзі Вергілієвих Георгік про відвідини пастуха Арістея в „кришта-

¹⁾ Пор. Гомерова Іліяда, рапсодія XVIII, де подано 32 назви Нереїд. Гезіод у рядках 349—360 своєї Теогонії подає 41 імен, додаючи, що всіх Океанід набересть ся більше як 3000. Пор. Berger de Xivrey, Traditions tératologiques, Paris 1836, стор. 181—182.

левій сьвітлиці“ його матери, Німфи Цірени. Німфа Аретуза провадить Арістея, тимчасом мати „повеліла водам розступити ся, щоб відкрити парубкови широку дорогу. І враз хвилі розступились і стали по обох боках крутими стінами, та приймивши парубка в безмежну глибіню, вели його попід течю. І тут він з подивом оглядає материні палати й підводні царства... і швидко входить під пумексові склепіння“. Оттим то дно моря й доси в Італії та Іспанії вважає ся місцем сьвятим, мешканєм богів; моряки, що тонуть у морі, лежать на дні так само на посвяченій землі, як і на кладовищі¹). На дні моря є церкви й єпископи, яких нераз навіть витягано з води²); рибалки заходять иноді до таких підводних церков, у яких пробувають покійники втоплені в морі.

Правда, середньовікові оповідання про підводні палати досить пізні, з XIV—XV в., і можна би піднести питанє, чи вони не витворили ся на підставі загально-розповсюдженої легенди про Климента, тим більше, що часто вони безперечно вяжуть ся з ним як із патроном моряків. На їх повстанє могли вплинути також, особливо на берегах Німецького та Балтійського моря, факти затоплюваня берегів морськими хвилями і витворені в звязку з такими фактами місцеві перекази про затоплені церкви, монастирі, замки³). Сюди треба долучити також середньовікові казки та традиції про будівлі, палати та церкви, збудовані руками демонів (див. *Revue des traditions populaires* VI, 579; J. W. Wolf, *Niederländische Sagen*, Leipzig 1843, стор. 286; Grässe, *op. cit.* II, 100). Та з другого боку не треба забувати, хоч і як принадними можуть видавати ся теорії про місцеве, європейське походженє тих переказів та образів, що прототипи їх маємо в далеко старших орієнтальних творах і правдоподібно мусимо початок їх, так як і стілько-х иньших казкових мотивів, виводити з Індії⁴). Та про се у нас буде ще бесіда в остатнім розділі сеї праці.

¹) Paul Sébillot, *Légendes, croyances et superstitions de la mer*. Paris 1886, I, 198. Моряки в часі бурі молять ся за тих, що втопили: *sepolti in questo sacro mare*.

²) Carl Meyer, *Der Aberglaube des Mittelalters und der nächstfolgenden Jahrhunderte*. Basel 1884, стор. 83; Sébillot, *op. cit.* I, 199—200.

³) Див. впр. I. G. Th. Grässe, *Sagenbuch des Preussischen Staats*. Glogau 1871, т. I, 675, 680.

⁴) Pop. W. A. Clouston, *Popular tales and fictions, their migrations and transformations*. Edinburgh and London 1887, т. I, 192—198.

4. Морський відплив. І сей мотив зв'язний уже Григорієви Турському та Беді, хоча в їх оповіданнях не все згідне. І так Григорій нічого не згадує про Климентових учеників Корнелія й Феба ані про їх візю та відплив моря зараз по Климентовій смерті, але говорить: „Nunc autem in die solemnitatis eius recedit mare per trea milia“. Та сам уриваний спосіб оповідання велить догадувати ся, що в тій „passio“, з якої черпав Григорій, було щось більше. Беда каже: „sed recessit mare orantibus discipulis per tria millia“; Золота Легенда: „statim mari per tria miliaria recedente“; про три милі говорить і німецький Пассіональ і інші пізніші західні версії. Незалежно від сього грецькі тексти подають деякі відмінні деталі. І так у Василювіч Менольотії про се чудо нема ніякої згадки. Загально висловляється про нього греко-славянська служба св. Климента: „Раздѣли се вода нераздѣлима и поут въходаши непроходимый, и чудодѣланіемъ лочшимъ дѣюшимъ ѡни се, ижеже вѣтвенное тѣло стѣлю лежит“. Метафрастів текст говорить, що море відступило „viginti fere stadia“; церковно-славянський текст і Димитрій Ростовський приймають західну традицію і говорять про „три поприща“; про три милі (*ἀρχὴ μιλίων τριῶν*) говорить і тзв. Єфрем Корсунський, про якого у нас буде мова в дальшій розділі.

Що тут не маємо діла з природним явищем морського відпливу, хоч би й незвичайно великого, а з казковим чи легендарним мотивом, се підчеркують автори сих легенд тим, що явище повторяється раз у рік і, як говорить пізніша легенда, по якимсь часі перестав. Взірцями для сього мотиву можуть служити старозавітні оповідання про розступлене води Червоного моря в книзі Исхода, Йордану в кн. Ісуса Навіна та Царств (перехід Ілії та Єлисея). Та найблизше до нашої легенди все таки цитоване вже оповідане Вергілія про гостину Арістея в підводній палаті його матери та споріднене з ним оповідане Теокрита (Іділля XIII) про гостину Гіляса в підводних палатах (Clouston, op. cit. I, 192). Аналогічні легенди в старовину були досить популярні. І так за часів Христа оповідали про Александра Македонського, що коли йшов против Персів, море розступило ся перед його військом, даючи йому вільний прохід. Йосиф Флявій цитує се оповідане, щоб потвердити ним жидівську легенду про перехід через Червоне море (Sébillot, op. cit. I, 128). В середніх віках ті старозавітні та християнські мотиви повернено на службу християнській догмі і вони здобули собі широке розповсюджене;

власне Климентова легенда була одним із найстарших прикладів цього пристосованя.

Як бачимо отже, в тій найновішій фазі свого розвитку Климентова легенда, мандруючи з заходу на схід, комплікувала ся і східними й західними, християнськимм й поганськими мотивами, являючись потім вихідною точкою для дальшого розвою ріжних легендових мотивів. Та нема сумніву, що ся мандрівка мала й глибокий, церковно-політичний підклад. Фігура Климента, найславнішого наступника й ученика апостола Петра в тих часах заколоту та церковних сварів між сходом і заходом якийсь час служила сполучником, символом первісної церковної єдности. Не лише в Італії й у західній Європі Климент був славний; також у Греції, як писав у IX в. Анастазій Бібліотекар, його похваляла „omnes resonant scholae“, а тзв. Єфрем Корсунський у своїм оповіданю про чудо з хлопцем покликаєть ся на „книгу про преславне мучеництво Климентове, про яку я переконаний, що всі її знає“ (*ἢν μὴ ἀγνοεῖν ἄριστὸς πέπεισμαι*). І схід і захід рівномірно докидали свої причинки до Климентової легенди; тим то розділити сьогодні ті елементи, яка сторона що дала, діло дуже трудне, подекуди й зовсім неможливе.

(Конець буде).

Miscellanea.

До бойківського говору.

Досі не була докладно звісна деклінація бойківського заіменника **нон**. Я мав нагоду її докладно записати в Мшанці, повіта старосамбірського. Та наперед одна замітка. В бойківськiм говорі, як відомо, переховав ся доси ще твердий звук **ы**, який подекуди вимовляють так, що він по часті зближається до звука **о**. Пронунціяція його глибоко горлова і для непривичного дуже трудна для виговору. Треба довшої вправи, аби можна було без натуги вимовляти **ы** за вродженням Бойком. Отже той звук **ы** відиграє дуже важну ролю в деклінації заіменника **нон**, тому я звертаю на нього увагу спеціалістів так само, як і на наголос, що має в тій деклінації не мале значінє, бо деякі форми виголошують ся однаково, а тільки по наголосі можна пізнати, який рід вони означають. Деклінація та представляєть ся так:

Singularis.			Pluralis.		
Masc.	Fem.	Neutr.	Masc.	Fem.	Neutr.
нон	нонá	нонó	нонý	но́ны	нонý
но́го	но́йі	но́го	ных	ных	ных
но́му	ны́	но́му	ным ¹⁾	ным	ным
но́го	нонóу	нонó	ных	но́ны	нонý
ным	ноў	ным	ны́ми	ны́ми	ны́ми
ным	ны́	ным	ных	ных	ных

Заіменик **нон** відповідає своїм значінєм німецькому *jeneg*, а повстав, як поясняє проф. Огоновський, з редуплікованого **он** (**он+он**), при чім назвучне **о** відпало.

¹⁾ Ним, де нема твердого **ы**, значить їм, отже се dat. pl. до він.

Користаючи з нагоди хочу при тїм звернути увагу ще на кілька дрібниць.

Бойківський говір любить дуже послугувати ся такими повноголосними формами (особливо в *inf.* дієслів), які в иньших говорах і в літературній мові не вживають ся, прим. терѣти, ўмерѣти, подерѣти, перѣти — намісь терти, ўмерти, подерти, перти; прим. йа не хочу сьа на тым перѣти. — При 2-ій ос. *imp. sing.* люблять Бойки дуже радо вживати ще додатка в формі тко, що зміцнює наказ, прим. ходї-тко, їдї-тко, робї-тко, дай-тко і дай-ко (остатне частїйше); прим. Кѳте вар-кѳте, бїйї-тко (нам. бїгї-тко) на воду! Придаток ко при *imp.* уживаєть ся в рїжних наших говорах, *тко мабуть тїльки в бойківськїм¹). Належить одначе додати, що те тко причїпляєть ся теж до иньших форм, не тїльки *imperat.*, прим. ўзьаў-тко. На Угорській Русі відомий заїменик тко = хто, очевидно *methat.* до кто). — Замїтна також у бойківськїм говорі форма 2-ої особ. *imp. praes.*, яка в оповіданю має ітеративне значїне минулого часу, прим. Жидї дьўгай, дьўгай і потѣрли горнець — нам. Жиди дьґали, дьґали і потерли горнець²). — Форма нема скорочуєть ся дуже радо в Бойків на не, при чїм наголос слова, що наступає по ньому, переходить часто на те не.

Мїж приїмениками дуже замїтна форма стрўно (рїдко (стрѳно) = нїм. *wegen*, що складаєть ся з другим відмінком. Не знаю, чи сей приїменик подибуєть ся ще в иньших говорах, але менї не доводилось його стрїчати. Подам кілька взірцїв із бесїди, для показу, як він уживаєть ся. Прийшло з міста письмо, а не знати стрўно чого воно прийшло? — Процесували ся два за грїші і пішли до міста стрўно тих грошїй. — Побили ся таї пішли до міста стрўно тої бїйки. — Пішли до попа стрўно тої дївки. — Парубки вкрали оковитку в Жида і пішли на термін стрўно тої оковитки, стрѳно тих Жидїв.

Мїж прислївниками деякі також дуже характеристичні. Особливу увагу звертає тут теж невідомий з иньших говорїв мѣре = так; прим. Ци мѣре продаў быкї? Ой мѣре (ой так). — Ў нѳго Васильї ўмерла дьтїна. Та ци мѣре? Ой мѣре, мѣре! — У Мшанци сього прислївника уживають рїдко, за те

¹) Пор. Огоновський, *Studien*, ст. 166. Др. Франко запевняє, що чув його також мїж Гуцулами.

²) Про рїжне значїне *imperat.* диви: Огоновський, *Studien*, ст. 198 — 200.

часто чути його в сусіднім селі Грозьові. — Другий такий незвичайний прислівник — тьільма́ = мало; тьільма́ не плаче = мало не плаче. — Третій прислівник видіш = мабуть, се скаменіла форма дієслова (2 ос. sing. pres.), прим. видіш він ўмер = мабуть він вмер. — З інших прислівників впадають в очи такі, що мають корінь такий як і в інших говорах, але інший наросток (ва, ова), прим. тұткова, тамкова, тепёркова і ин.

Додам на кінець, що Бойки говорять: по рúських, польських, нїмецьких, мадьярських, жидьських, а не: по руськи, польськи і т. д., як уживається в літературній мові і в інших наших говорах.

В. Гнатюк.

Шість листів галицьких „старорусів“ з pp. 1853—1863.

У нас дуже мало ще зроблено для вияснення духової фізіономії темної (з кожного погляду!) доби реакції 1850—1860 років, не много й для цілого дальшого десятиліття. Доба 1850—1860. се доба великого упадку руської справи в Галичині, доба відчуженя інтелігенції від народа, зародженя москвофільства, доба, якої поганих наслідків Галицька Русь і доси не може переболіти. На літературнім полі се доба не то що не лишила ніяких виднійших, цінних творів, але навпаки, поновила період такої мертвеччини та схоластики, якій пару у нас можна би знайти хиба де в XVIII віці. Се була доба славної „азбучної війни“, доба, коли „Конюшій“ Дідицького вважав ся вершком поетичного мистецтва, а назву урядової руської часописи „Вѣстникъ“ справедливо травестовано на „Weiss nix“. І той „Weiss nix“, а обік нього не менше пуста „Зоря Галицкая“ ціле десятиліте служили поживою для Галицької Руси! Многоважні політичні й економічні події доконували ся в Австрії, в Галичині клали ся сильні підвалини під будову польсько-шляхетського верховодства, обертано на некористь Русинів і селянства взагалі такі справи, як індемнізаййну та сервітутову, народ біднів, бунтував ся, зносив військові усмирюваня, топив своє горе в шинках, — руська інтелігенція сварилась за азбуку, за обрядові питаня, або вколисувала себе надією на скору поміч „білого царя“.

Історик літератури, який би хотів прикладати до літературних творів саму лиш естетичну мірку, мусів би перейти сю добу мовчанкою, не знаходячи в ній нічогосінько, на чім міг би

зупинити ся. Але історик духового розвою народа мусить уважно придивляти ся до таких темних періодів, мусить слїдити, з дрібних проявів реконструувати, як у тих сутїнках доживають свого віку одні елементи, а зароджують ся та наклеюють ся інші. Для такого історика ми й публікуємо дрібні причинки — листи рїзних виднїйших і менше видних тогочасних діячів, живі та безпосередні свїдоцтва їх думаня та змагань.

На сей раз подаємо шість листів, винятих із паперів пок. о. Миколи Кобринського, а переданих нам пок. о. Б. Кирчовим. З тих листів лише три були адресовані до пок. о. М. Кобринського, а власне три листи Северина Шеховича з р. 1863. Натомість два листи о. Григорія Шашкевича з 1853 і 1854 та один лист Я. Головацкого були адресовані до когось иньшого; яким способом вони дійшли до рук пок. Кобринського — не звїсно. Листи Гр. Шашкевича оба писані на листовім папері великого 4-to, оба записані з усіх чотирьох сторін, датовані, але без адресу. Лист Головацкого писаний на чвертці звичайного паперу, з обох боків; листи Шеховича два писані на листовім папері малого 4-to, а один на піваркуші звич. паперу зложеном у двоє, та писано лиш на одній сторінці. З уваги, що в листах нема мови ні про які приватні справи ані не доторкнено ніяких осіб, яким опубліковане сих рядків могло-б бути непожаданим, друкуємо їх без ніякого пропуску і без зміни, подаючи в увагах деякі потрібні поясненя.

І. Честный Отче Профессоре! Должникомъ есмь Вамъ въ отвѣтъ на послѣдний Вашъ листъ сѣужѣ отъ досытъ долгаго часу¹⁾. Отсѣтки отъ того долгу мѣже перевершилибы сѣужѣ истину. Хѣчу ся якъ²⁾ мѣже хочь по трѣшка изъ него выплатити. Извиняйте, що такъ поздно Вамъ пишу, божь то я лишь пишу и пишу, но не листы посланнїи. Листъ до Г. Головацкого черезъ шѣсть недѣль писалъемъ, розумѣе ся прихапцы. За надсланїи сочиненїя до читанки³⁾ еше разъ искренно дякую. Переглядомъ Вашихъ и изъ иныхъ сторѣнъ надсланныхъ такихъ сочиненїи

¹⁾ В автографі всюди ужито кирильського 8.

²⁾ В автогр. кир. та.

³⁾ Шашкевич має тут на думці очевидно „Русскѣ перкѣ языко-счеченѣ читанкѣ для першого отряда школѣ народныхъ въ пѣсарствѣ Австрїи“, видану у Відні 1853 р. Д. І. Левицкий у своїй Бібліографїї (I, 79) догадує ся, що сю книжку вложив А. Добрянський. З отього листу можна би догадувати ся, що редакцією, а бодай переглядом її займав ся Гр. Шашкевич. Дальша часть, заповіджена в отьому листі, вийшла аж у р. 1856.

занимáльемъ ся дóсы лишь по чáсти. Но оу́же изъ поверховного пере-
 гляду набрáльемъ потѣшаючого менé пересвѣдченя, що при бóжѣй пóмочи
 б́уде мóжь дальшнн чáсти ч́итанки съ лѣпшимъ выбóромъ составити и до
 стéпени образованя кóждого поединóкого отряда приличнѣйшими сдѣ-
 лáти, якъ есть часть перѣша, чи рáдше сказáти чáсть незна́ти котрá.
 Потѣхою немалóю для менé посерéдъ грызóты, якóю обманъ запоморо-
 чившнй гдeякихъ изъ нáшихъ, або такнхъ, що не будучн нáшими, нáмъ
 ся лишь натр́учують, и мѣсто помочествовáти лишь бóльше трудности
 и клопоту дѣлáють, наполняе менé безпрестáнно потѣхою въ отчаян-
 нóмъ состояннн нáшой, и коварствомъ ворогóвъ и нерѣшимостю свóихъ
 дуже ноколѣбаной спрáвы, ёсть: щóсте ся взяли новнмъ поетичнымъ
 бóльшимъ дѣлцёмъ, котóрое, якъ вню, гóдне буде называти ся рýскимъ,
 сбогатнти скуднй нашъ Пáрнасъ. Бóже помагáй! Поступáйте смѣло на
 пéредъ. Но послѣдуйте при тóмъ лишь влáстному свóму натхновёню.
 „Люднй ся радъ, а свóй рóзумъ мáй“ кáжутъ оу́ насъ. Въ нашóй лнте-
 ратурнóй держáвѣ на тепёрь самодёржца ещё нема. Нема и жáднои ди-
 настнн до корóны исклóчно оуправнёнон. Якъ въ слопáмятнон речипо-
 спóлитóй польскóй кóждый шл́яхтичь до цáрскон, такъ и оу́ насъ кóж-
 дый писáтель має прáво до корóны alias до вѣнцá лаврóвого — най ся
 о него допнрае. Скóро его нарóдъ за лнтературнóго свóго короля або
 хочь прeдсѣдателя прнзнае, б́уде нимъ; и не перешкóдятъ му въ тóмъ
 жáднн Рёпнны, анѣ Суварóвы, хотя бы коварствовáли и лю́тили ся
 гóршь тихже, котрнн именá тнн дойстно носили. Я що до тóго несмѣю
 жáдного, якъ никому, такъ и Вамъ прeдпнсовати прáвила. Бо „szlachcic
 na zagrodzie rowien Wojewodzie“. Лишь мнѣнн мое сообщ́у Вамъ,
 прнятнн его Вамъ до волѣ оставляю и анѣ крыхѣтки не б́уде менé то
 обходнти, еслн Вы его не прнймёте. Я д́умаю, що нашъ явнкъ есть
 цѣлкомъ спосóбный до поезнн въ метрнчныхъ фóрмах, бóльше якъ поль-
 скнй, а то оу́же для сáмой розлнчности въ акцёнтѣ. Но въ тóмъ сýкъ.
 Абы въ належитóмъ мётрумъ не погрѣшнти, трéба бы въ пéредъ що до
 просóднн, якъ Нѣмецъ кáже, быги im Klagen. Акцёнтъ въ просóднн
 нашóй по мóему мнѣнню есть д́уже вел́кого, ба рѣшнтельного значеннн.
 Пóддя того, внднть ми ся, мóжно безъ образы оу́ха оу́потребнти гласну
 въ выговорѣ дóлгу або непёвну (ancipitem) за корóтку, але протнвно
 нѣтъ. Протóе мóжь положнти спонд́ея вмѣсто трохёя або ѓмба, но трохёя
 вмѣсто ѓмба або на óтворотъ нѣтъ. Я полагаю, що особлнвѣ въ
 сýщнникахъ (substantivis) и оконченняхъ дѣслóвъ (verborum) общепрн-
 ятнн акцёнты въ выговорѣ означáютъ завсѣгды гласну дóлгу, якъ то
 ся оу́же оу́стáлнло въ просóднн нѣмецкóй. Тое бы выпадало завсѣгды
 мáти на óку. И такъ н. п. землю (accusativ) мóже б́ыти [~] або [~]
 но не [~]; або „небо“ може б́ыти нѣбб або нѣбб, но тяжко казати нѣбб,

бо то ображає сѣхо. По друге дѣмаю, щоби ся не кѣнче каприсовати на фѣрмы метрическїи кїясикѣвъ давныхъ. Досѣть есть, абы стїхъ малъ въ собѣ нѣбы музикальнїи рїемъ (Rhythmus; московске рїома = Reim есть безсмысленостїю). А пѣдїа такогѣ рїему, якъ вѣдомо кѣждѣму мѣзикови, може дѣже легѣн'ко стояти трїоля за $\frac{2}{4}$. Такъ и въ стїху, дѣмаю, що если кѣнче потреба, може дактиль вмѣсто трѣхѣя п спѣдѣя — но вїкѣли вмѣсто ямбї стояти, якъ то сѣже въ латїнскихъ ежѣаметрахъ сѣпотребляеся. Зѣ тѣи то причїны дѣмаю, що не конѣчно ся каприсовати на пѣвне число слѣговъ въ стїху, абы егѣ не переступїти. Рїомъ стїха — музикальна плїннѣсть бѣсѣды заспокойча слѣхъ — покрье малї недѣстаки або перекрѣчена въ числѣ слѣгѣвъ. В ѣбще наѣка о акцентѣ въ рѣскомѣ языцѣ есть дѣже вѣжною частїю рѣскои грамматики — не мѣнше, якъ то ѣсть въ греческомѣ. Ёсть то дѣсы можъ казати, terra incognita, гѣдна зѣ кѣждѣго взгляду особлївшѣго и оснѣвного студїа для кѣждѣго грамматика. Нїтка, по котрѣй можъ до тѣго лабиринту завтїи п изъ негѣ выїти, видить ся ми есть тая: Освѣбне ся дѣбре на самѣ перѣдѣ сѣ выговорѣмъ теперѣ жїючимъ и порѣвнювальне того сѣ церковнымїи и тїмже подѣбно пїсанымїи кнїгамїи, котрїи не безъ причїны писали ся сѣ акцентамїи, сѣ кнїгамїи выданымїи въ розлїчныхъ мѣстцяхъ на Рѣси и въ розлїчныхъ временахъ, дакѣчи первѣнство мѣжи множайшимїи тїмъ, котрїи показують бѣльше сокотлївости въ захѣваню однакѣвыхъ правїлъ що до правѣписи — codices correctiores — нехѣй собѣ въ прочѣмъ тїи правїла бѣдутъ якїи хотятъ; dies gehѣrt auf ein anderes Blatt, якъ каже Нѣмецъ. Где такїи розлїчнїи кнїгнї согласѣютъ мѣжи собѣю, а ѣиричь тѣго и сѣ выговорѣмъ жїючѣго языка, тамъ сомнѣнїя що до правдївости акценту не маѣ). Но въ осѣдѣ выговорѣ жїючѣго языка не можъ переставати на помѣстныхъ нарѣчїяхъ, но завсѣгды уважати належитъ, якїи сусѣднїи языкъ на выговорѣ рѣского малъ перемагаѣющее влїянїе — и порѣвнювати далѣи и далѣи, держачїи ся ѣвогѣ правїла: „Вся искушѣйте, еже дѣбро, держите“.

Такъ я тую рѣчь понимаю, и видить ми ся, що тѣю дѣрогѣю идучїи можъ бѣрше трафити до правды, якъ сѣчепївши ся за хвѣсть якѣи особѣвои повѣаги, якѣго Грѣча або Ломѣносѣва або Крѣлова и т. п. котрїи не мѣнше намъ суть чужимъ, якъ Карпїнскїи, Красѣцкїи, Нѣмцѣвичъ. Буваїте здѣровїи, и простѣтъ що такїи хохогъ, якъ я, ѣгважуе ся фѣшерѣвати въ грамматїчномѣ ремѣслѣ. Поручае ся

Вѣденъ д. 26 го Цвѣтнѣя 1853.

Гр. Шашкѣвичъ.

Хрїстѣсть воскресє !

1) В автографїи подкреслено.

II. Всечестный Господине Профессоре! Дякую сердечно Вашій Всечестности, що есте ласкаво отвѣтили моему воззванію къ сочиненію и надѣсланю сѣмѣстимаго въ альбумѣ стіхотворенія¹⁾). Выдавателѣ того альбумѣ постановили такожь составити сборникъ самописій, розсѣлали протое до поединкоихъ сочинителѣвъ воззваніе, щобы на предложеныхъ имѣ листахъ власноручно свои въ альбумѣ сѣмѣщеніи стихи ѳтписали. Про то думаю быти потребнымъ, где що до Вашои вѣдомости подати.

Видячи изъ Вашего стіхотворенія, що памѣреніемъ было Вашимъ въ ямбахъ его составити, позволилъ емѣ собѣ маленькіи перекладки, которіи ми видѣли ся къ осягненію согласія акценту съ ямбическимъ метрумъ быти порадными. Такъ н. п. вмѣсто „Ангѣлскій вѣкъ“ — „Вѣкъ ангелскій“; вмѣсто „будіи сѣпутнѣкъ твої“ — „Сѣпутнѣкъ буді твої“. Такожь послѣдню строфу: „Щобъ Австріа“... котра видѣла ся ми приличившою до заключенія цѣлости, оставилъ емѣ, перемѣнивши лишь кѣлька слѣвъ для метрумъ и складу лѣпшого. Прошу Вашу Честность про тое не разити ся тими перемѣнами, котріи я лишь по желанію выдавателѣвъ альбума поробилъ емѣ.

Що до справы Васѣ дотычнои, то не емѣ въ тѣмъ пріемномъ положеніи, абы звѣстити Вамъ желаемый сѣспѣхъ. Ваше конкурсое выробленье было правда помежи вѣми предложенными найлѣпше, но по обявленію миѣнїя краевого школногѣ сѣрїяду що до форми и сѣложенія — in formell wissenschaftlicher Beziehung — мало ѳтповѣдне. А же теперь ѳтъ Катехита гїмназіалнаго такоежь самое становище и степень общого и вѣдомственнаго иобразованя выматитися муситъ, що давнѣйше ѳтъ профессора религїи фїлософского студїа, а той конкурсѣ сѣже три роки тому писанный, коли тое требованіе до катихитѣвъ не было всеконечнымъ п безъусловнымъ, для того Г. міністеръ несхотѣлъ склонитися до постановленя катихитѣвъ на подставѣ того конкурсоего испыта, п жадае предпрїятїя нового испыта. Непотѣшна то вѣсть, правда, но петратѣте бодрости. ѳтписанье нового испыта тѣмъ лекше Вамъ пѣйде, же сѣже черезъ три роки ѳтъ тамтого въ тѣмъ дѣлѣ сѣпражнялитесе а docendo discimus. А и для репутаціи Вашои и въ обще руского ду-

¹⁾ Мова тут про альбом п. з. Oesterreichisches Frühlings-Album, виданный у Відні Геліодором Трускою в р. 1854 з нагоди вінчаня цїсарської парн. В тїм альбомі були крім иньших уміщені три галицько-руські вірші, а власне по одній Миколи Устїяновича, Івана Гушалевича і Михайла Козановича. Не маючи під руками того альбома (про нього див. Зоря Галицкая 1854 р. стор. 263 і 323) я не можу сконстатувати, чи вірш, про який говорить ся в листі, вїйшов у альбом і хто в такім разі був його автором, значить, і адресатом листу Гр. Шашкевича.

ховенства болше причинится, если непріятель и завистники не будутъ могли говорить, що рускї катихити не показали ѳтповѣднаго ихъ становищу вѣдомственного изобразованя, а лишь ех misericordia або черезъ протекцію получили свои мѣстця. Для того еще разъ повторяю, не тратьте духа, приготовляйтесь и своего времени сѣдайте до испыта, а я не сомнѣваю ся, що Богъ поможе Вамъ осягнути добрый оуспѣхъ. На теперъ катихити гѣмназіалнїи нового системату не мають еще всѣхъ тихъ правъ и пожитковъ, що дѣйствительнїи оучителѣ гѣмназіалнїи, по тутъ намѣряея рѣвнопоставленье ихъ во всемъ; для того своего часу рѣвнопоставленье дѣйствующого оуже катихита буде предъ всемъ зависѣти ѳтъ того, позакѣлько его роботы испыта конкурсового дали доказъ общаго изобразованя, якогося ѳтъ каждого дѣйствительнаго оучителя гѣмназіалнаго черезъ испытѣ оучительскїй домагае.

Кѣнчу въ борзѣ, бо часъ гонить зъ дому. Бувайте здоровїи и будьте пересвѣдченъ о ширѣи моеї съ Вамъ прїхильности съ якою маю честь оставатися Вашою честности преданнымъ слугою

Гр. Шашкѣвичъ.

Вѣдень д. 1-го Цвѣтня 1854.

III. Прелюбезный Другъ! Печатанїе Вашего богословія Пастырскаго еще не поступило напередъ. Въ типографїи работы пропасть! да силъ нѣтъ — Слово припечатываетъ Прибавленїя. Сверхъ того печатаются ѳтъ Консенсторїи Окружныя Посланїя, Царскїя грамоты — печатаются и другїя сочиненїя — А все скоро рады бы издать. Намъ не лъзя дотолпитися. — У насъ теперъ прѣмного занятїя въ комитетахъ выборныхъ — совѣщанїя, расписка — переписи — и пр безъ конца. Словно въ 1848 году. — Русины борются какъ мога, хотя не извѣстно еще за кѣмъ будетъ побѣда. Ляшки хлопчуть — агитируютъ — брешуть на всѣ заставки. Мы не теряемъ надежды, что и во Львовѣ будетъ избранъ одинъ Русинъ въ депутованые. Крѣпится и Вы. Митрополитъ сталъ Тайнымъ Совѣтникомъ. — Пришолъ Царскїй указъ что волно Русинамъ писать прошенїя ко всѣмъ урядамъ по русски кириллицей-скорописїю. — Шашкѣвичъ мнѣ совѣти есть сдѣсь, онъ кажется старать ся будетъ ѳбъ избранїи своешъ въ депутаты. Донесите. какой Духъ межъ народомъ, какова надежда на выборы, будутъ ли въ нашемъ духѣ? Пришите мнѣ ѳбъщанную историческую Думу, о коей Вы упоминали и больше пѣсенъ народныхъ если есть? Здравствуйте Любезнѣйшїи съ Вашей семьей(.) Цѣлую и поздравляю Васъ Вашъ Другъ

Я. Головацкїй.

6/18 марта 1861.

IV. Львовъ 25 Казидороги 1863. Высокопочтенный Милостивый Отче! По порученію Редакціи „Слова“ смѣю отнестися къ Вамъ съ умильною просьбою, щобы изволили приложенныхъ тутъ 15 экземпляровъ (на марг. додано: 16-тый предплаченный) „Письма до громадъ“ въ своей доколишности роспространити, если бы счастливо попалось чѣмъ борше, бо разъ, що цѣна и цѣнность ихъ лише довременна, а впрочемъ не могу начинати печатанье другого „Письма“, доки не дойдуть до моихъ рукъ гроши зъ розпродажи приложенныхъ тутъ экземпляровъ. Каждый дваркушевый экземпляръ стоитъ 25 кр. — Если же кто схоче предплатити на три Письма разомъ, то ино 70 кр. въ розъ предплаты.

Если 1-ое Письмо кому не полюбится, смѣю обезвинитися, що всякое начало трудное, тѣмъ бѣльше, що распочалъ я тое предпріятіе безъ всякаго вспомогагельства, а 8-годинныи щоденныи занятія при высшомъ Судѣ краевомъ отнимають у мене до-полна дорогій часъ. Надѣюся однако, що здужаю упросити собѣ рады и помочи не ино у Вашей Почтеннѣйшой Особы, но также посредствомъ Васъ и у сосѣдъ Вашихъ и въ томъ взглядѣ прошу о дрѣбносточныи вѣдомости дотычныи громадъ, а особливо дотычно зношеній помеже парафіанами а приходниками, бо вѣдъ головне дѣло теперъ щобы связи послѣднихъ съ первыми не ино не слабѣли и не розривались, но еще укрѣплялись.

Хоть бы яка вѣдомостка, мысль або гадка буде для мене дуже придатною и многоцѣною, беру на себе надати ей форму, годящуюся въ газетку.

Прошу кошта за почту тамъ и назадъ отняти отъ роспродажныхъ грошей а кромѣ того каждый 11-ый экземпляръ приняти до Своего свободного роспоряженія, щѣ лишится грошей, прошу прислати подъ ниже выраженыи адресомъ.

Тутъ также надаея способность попросити Васъ, Почтеннѣйшій, о понуканье сосѣдовъ къ предплатѣ на „Порадникъ домашній“ (1 выпускъ 4-ехъ аркушныи 40 кр., 3 выпуски 1 р. 10 кр.). Доси наголо-силося ино мало предплатникѣвъ, такъ що не можъ братися до изданія, которе буде чрезвычайно велике по виду такъ зв. *Convers. Lexicon*’овъ. И тутъ изволите, Высокопочтенный, за каждыи 7 предплаченныхъ экземпляровъ приняти осьмый къ любой диспозиціи.

Радъ всею душею дождатися способности къ взаимнымъ услугамъ и надѣючись скорого отазову, имѣю честь пребывати съ глубочайшимъ почтеніемъ Вашего Преподобія

Сев. Г. Шеховичъ.

Львовъ 401¹/₄

V. На борзости. Львовъ 12 Марта 1863. Высокопочтенный Отче! Умильно прошу поручити благосклонно покупчикамъ Письма до Громады щобы, даючи его читати селянамъ, изволили вымавати кавку о волкахъ и овцахъ.

Гадка о скарбонѣ отъ огню не есть головою цѣлею Письма до Громады. Всенижайшій

Сев. Г. Шеховичъ 401¹/₄.

VI. Львовъ 7 Іюлія 1863. Ваше Преподобіе! Ваше многоцѣнне письмо обрадовало мене тѣмъ больше, о сила я по истеченіи 4¹/₂ мѣсяца сталъ совершенно сомнѣватись о Вашомъ отзовѣ. Но Вы, Почтеннѣйшій! и Своему добродушію не отказали, и моимъ изданіямъ нѣтъ.

Благодарячи Васъ усердно за Ваше теплое соучастіе, принужденъ я вновь удатись до Васъ, именно посылаю для Вашей кочтенной Особы даромъ 1 Порадницу и 1 экз. Письма до Громадъ. Кромѣ того 7 экз. Порадницы домашной по 40 кр. въ продажу. Вашу предплату на Порадницу прошу записати на чіе чуже имя и извольте мене о томъ имени увѣдомити.

Кромѣ объявленія моея чувствительной благодарности, смѣю также препослати Вамъ 3 экз. II-го Письма до Громадъ и 3 III-го съ просьбою, щобъ изволили ровдѣлити ихъ помеже ГГ. Шашкевича, Продзевича, Малецкого, Радевича и Кострабу; въ котромъ селѣ потребнѣйше Письмо до Громады, тамъ извольте передати, бо у мене бѣльше нѣ одиѣсенького экземпляра. Тыхъ, котрымъ не достанется нѣ II-ое нѣ III-ое Письмо до громады, то перепишу ихъ звышку на дальшу предплату (если Письмо до Громады буде дальше существовати), або зверну гроши, або нагороджу чѣмъ другимъ, якъ пожелають. У мене было 80 предплатниковъ, но я печаталъ всего 250 экз. лишніи екземпляры розослалъ по деканатахъ, а такъ у мене въ рукахъ анѣ одного екземпляра, анѣ грошей за розосланыи екземпляры. 4-ое Письмо до гром. дойде предплатниковъ якъ належить.

За Вашъ совѣтъ що до платы учительской благодарю, схѣдную зъ него.

Маркѣтно менѣ, що за почту Вы собѣ не отняли и умильно прошу при другомъ разѣ вознаградити собѣ всѣ почтовые выдатки.

Поручаю мои изданія Вашей ревности а себе благосклонной Вашей памяти, пребываю съ выраженіемъ моея признательности и моего почтенія Вашего Преподобія нижайшій

Сев. Г. Шеховичъ.

До змісту сих листів не потрібно багато пояснень. О. Григорій Шашкевич, брат Маркіяна Шашкевича, парох в Угринові коло Станіслава, в 1848 р. вибраний послом до австрійського сойму, по його розв'язанню був пошениий у Відні як референт для справ руського шкільництва з ранію радника міністеріяльного. Його діяльність на тім становищі доси не в'яснена, як також не ясне, для чого 1860 р. він уступив із свого становища і пустив ся знов на парляментарне поле. Інтересно, що хоч у листах він пише мішаною мовою, густо пересипаною церковними та московськими елементами, все таки в його душі сильне почуте окремішности національної від Росиян так само як і від Поляків. Його погляди на метод студіюваня акцентуації показують, що йому не були ясні межі між церковщиною і народною мовою: очевидно й він вірив у „испорченность“ сучасної народної мови, не мавши ані нагоди ані охоти вистудіювати її вповні, і надіяв ся її очищення та реіенерації не від докладного студіюваня тої живої мови у всіх її диялектах, а швидше від студіюваня церковної славянщини в старих книгах. Годить ся з признанем піднести його голос остороги, звернений до молодого кандидата на їмн. катехета, щоб не спускав ся на чийсь ласку або протекцію при екзаменах, але дбав про солідне наукове підготоване; ся осторога і то не лише до руського духовенства, а й загалом до руських кандидатів ріжних педагогічних фахів не стратила свого букета й доси.

Та коди листи Гр. Шашкевича показують нам чоловіка хоч з невиясненими науково поглядами, то все таки елементарно привязаного до свого, дбалого про зріст і розвій місцевого елемента на місцевій основі, то листи Головацкого й Шеховича вводять нас у каламуть ренеґатства, безідейности та чисто-рутенської мізерії. Головацкий, професор руської мови на львівськїм університеті, силкуєть ся писати чисто по російськи, хоча не вміючи російського язика, на кождім кроці робить презабавні *qui pro quo*, вживаючи прим. слово „расписка“ (*Quittung*) в знач. *Correspondenz*, „перепись“ (*Volkszählung*) в знач. укладанє ліст виборових і т. и. Ще нужденнійший С. Шехович, талановитий та зовсім безхарактерний ділетант, один із тих людей, про яких говорив Гр. Шашкевич, що приставши до якої будь справи, „місто помочествовати лишь больше трудности и клопота дѣлають“. Він починає видавати від разу аж три газети: „Голосъ до громады“, „Порадникъ домашній“ и „Порадницу“, починає без грошей, без підготованя, а головно, без ня-

кісінької програми, без розуміння потреб і завдань хвилі. От і не диво, що „хоть бы яка в'їдомостка, мысль або гадка“, яку зволить йому прислати о. декан, від давніх літ загребаний на селі, чоловік, що нераз сам би хотів і потребував повчити ся з газети, являєть ся для того газетяря-ділетанта „придатною и многоцѣнною“ і сам він обмежаєть ся на тім, що надасть їй „форму годящую ся въ газетку“, а се значило нераз просте покалічене та скарікатуроване. Маємо тут також клясичний прикладець громадської цензури, де сам редактор просить передплатника о. декана, замазувати в його газеті статю, по його чи чийсь думці невідповідну для селян. Не диво, що такі дерева, як то кажуть, не могли рости до неба і такі видавництва від першої хвилі хорували на сухоти духові й фінансові. Та не треба забувати, що вони самим своїм істнованем приносили величезну шкоду — раз тим, що знеохочували людей до руської книжки й газети, де вони звичайно не знаходили ані добрих інформацій ані солідного знання, і де натомісь за кожним номером могли надїятись, що видане урветь ся, — а надто тим, що здані на ласку немногих протекторів, деканів, каноніків та иньших меценатів редактори, звичайно вбогі духом і кишенею, були приневолені підлещуватись їм і тим витворили ту атмосферу чинопочитання, низкопоклонства та фарисейства, що зробила ся одною з характерних і дуже неприємних прикмет галицького рутенства.

Ів. Франко.

Др. Остап Терлецький.

НЕКРОЛЬОГІЧНА ЗАМІТКА.

Ще оден некрольоґ — так їх багато в сім році!

На сей раз понесла втрату історично-філософічна секція нашого Товариства. Не стало одного з нечисленних її членів-істориків — дра Остапа Терлецького.

Імя небіжчика було тісно звязане з новішою духовою еволюцією Галицької Руси, і з сього боку житє й діяльність його буде представлена в особній статі, заповідженій для найближшої книжки Записок одним з ближших знайомих покійника — дром Франком. Тут же обмежу ся лише коротенькою поминкою по покійнім товариші по секції.

Роджений в 1850 р., в св'ященничій родині, в с. Назірній, під Коломиєю, Остап Терлецький учив ся в Коломиї й Станіславові, де скінчив гімназію в 1868, потім ходив на фільо-

софічний факультет у Львові і скінчив його в 1872 р. Часи студентства його припадали на кінець німецьких часів львівського університета, коли він в історичнім відділі мав такі визначні сили як Реслер і Цайсберґ. Під впливом їх Терлецький заохотив ся до історичних студій і скільки пригадує собі з його оповідань, його пізнійший перехід до Відня стояв у звязку з переходом проф. Цайсберґа, у котрого він працював у семінарі, зі Львова до Відня. Слабовитий, скуплений в собі, Терлецький мав багато шансів вийти на кабінетового наукового робітника. Сьому сприяло також і те, що він — не без посередництва Цайсберґа, зараз по абсолюторії дістав посаду при віденській університетській бібліотеці, і мав спромогу дальше працювати науково.

Та знайомість з Драгомановом, що в 1873 загостив до Відня, і вплив, який зробив він на нього, спровадила діяльність Терлецького на иньшу дорогу — він звертаєть ся до економічних та соціальних питань і входить у стичність з тодішнім поступовим і революційним рухом на Україні й у Росії. При всім своїм пієтизмі для Драгоманова покійник не раз висловляв передо мною, в приватних розмовах свій жаль, що сі впливи звели його з чисто наукової діяльності, відвели від задуманих праць по історії Галичини, на дорогу суспільної роботи, „політики“, до якої він не чув себе покликаним, та дійсно й не був сотворений для неї. Терлецький стає першим помічником Драгоманова в його заходах коло европеїзовання галицької Рутенії, навіязує за його посередництвом безпосередні зносини з київськими українськими кругами (в Київ він їздив під час археологічного з'їзду 1874 р.), виступає з критикою галицького рутенства устно і в літературі (замітна його стаття: Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці, в Правді 1874 р.) і стає одним із провідників нового, поступового народовства в Галичині. Особливо в віденським кружку молодіжи мав він великий вплив, бувши її справдешнім провідником в рр. 1873—1877.

Та катастрофа, що спала на Терлецького й иньших галицьких поступовців в 1877 р., перервала його роботу й розбила його жите. В безглуздій тодішній нагінці за соціалістами Терлецького арештовано, протримано більше як півроку в слідчій вязниці, без всякої підстави, і засуджено ще потім на коротке вяснення. Се було одно з тих моральних убийств, що не перестануть вопіяти по пімсту до неба. З вязниці Терлецький вийшов фізично розбитий, без всяких засобів жита — посаду ама-

нуенса віденської університетської бібліотеки, яку він мав перед арештом, йому відібрано по тім засуді, — і навіть без всяких виглядів, бо з дипломом філософичного факультета і з репутацією політичного злочинця не міг знайти собі ніякого хліба. Зломаний фізично й морально, записуєть ся він „для хліба“ на правничий факультет віденського університета (1879) і мусить бороти ся з бідю, щоб заробити собі найскромніший прожиток. Одначе з сього часу маємо все таки досить численні його кореспонденції і статі з сучасного суспільного й економічного руху, а також і перший начерк його пізнійших „Літературних стремління“, що на разі лишив ся в рукописи. У звязку з ним стояла й видрукована при збірнику писань Волод. Навроцького, одного з первоначальників галицької „Молодої України“, біографія його, написана Терлецьким.

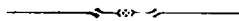
З кінцем 80-х рр., по кількох літах житя в Відні і на провінції в Галичині, Терлецький осідаєть ся у Львові. Трохи ліпше ставши материяльно з початком адвокатської практики (хоч властиво недостатки мусів терпіти аж до смерти), а з розвоєм радикальної партії перейшовши на ролю обсерватора сього руху, котрого одним з духових батьків він був, Терлецький вертаєть ся до своїх давніх плянів до оброблення історії культурної й суспільної еволюції Галичини в ХІХ в., і з заснованем „Житя і Слова“ починає в нім друкувати пробу такого оброблення під титулом: Літературні стремління галицьких Русинів, 1772—1872 (під псевдонімом Іван Заневич). Перейшовши, по вказівкам дра Франка, до архивальних студій для сеї роботи в рукописнім відділі бібл. Осолінських і знайшовши там богатий материял для суспільного руху 40-х рр., Терлецький для сього часу розширив рами свого досліду, так що він почав переходити на публікацію півобробленого материялу. Так появиля ся в 1896 р. його цінна праця: Знесенне панщини в Галичині, перша половина (стор. 287).

Сі досліди дуже займали Терлецького, але зайнятий своєю працею для хліба, він міг лише уривками їм віддавати ся, а ріжні іспити, потрібні для адвокатського степеня, слідом і зовсім перервали їх — в 1899 він докторизуєть ся, слідом пішли іспити адвокатські, а за ними ставала перспектива — йти адвокатом на провінцію, що було рівнозначне з відложеннем розпочатої наукової роботи. Але докінчити, на сторонах Записок, бодай історію знесення панщини Терлецький хотів доконче, і з сею гадкою не розставав ся до останку.

По стількох літах біди й страждань, кінчаючи як раз свою адвокатську практику, Терлецький був як раз на порозі якогось спокійнішого й вигіднішого життя, та заздрісна доля, переслідуювши його ціле життя, не дала йому цього спочинку доступити. Боляк на боці, промучивши його кілька місяців, вкінці змусив його піддати ся операції. Лікарі обмежили ся з початку чисто поверховним оперованнем, і Терлецький вийшов зі шпиталю; аж по кількох тижнях признано доконечною нову, тяжшу операцію, і ослаблений довгими літами хвороби й біди орґанізм не подужав сеї другої. Коли ми з дром Франком перед виїздом на вакації відвідали Терлецького в львівськїм шпиталї — сїй справдешній долині горя й нужди, в тиждень по операції, він вигледів уже дуже зле і раз у раз заговорював про близький кінець. Дійсно, тиждень пізнійше — в ночі під 9 (22) липня він умер, наслідком запалення легких, спричиненою наркозою... В гірськїм, далекїм закутку ми довідали ся про се вже підчас його похоронів... Що було ще у Львові Руси, не розїхало ся на вакації, зібрало ся на похорони чоловіка, котрого в очах усіх приодягала авреоля мучеництва за свободу людської думки. На могилу його зложено вінець від Наукового товариства ім. Шевченка, котрого дійсним членом він був від перших виборів, а котрого при ліпших обставинах він певно був би один із визначніших робітників...

Пером земля сїй розбитій силі, сим зломаним плянам, та незломному характеру й патріотизму. Вічна пам'ять чоловіку, що при всіх перешкодах супротивних сил лишив свій слід в історії нашого відродження!...

М. Грушевський.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1901. — Часописи видавані на Україні.

Кіевская Старина — характер її лишив ся той сам. Всі головніші статі й матеріяли сього річника (визначного між ними було небогато) були вже обговорені в бібліографічнім відділі Записок, а то: Біляшевського *Замѣчательный кладъ великокняжеской эпохи*, А. Л. *Еще страничка изъ прошлаго г. Переяслава*, Шенрока П. А. *Кулишъ, Н. Василенка Первые шаги по введенію положеній 19/II. 1861 въ Черниговской губ.* — *Записки т. XLVI, I. Житецького Евреи въ Южной Россіи*, О. Л. *Очерки народной жизни въ Малороссіи во второй половинѣ XVII ст. Изъ Переписки И. И. Срезневского, Письма М. М. Лазаревского къ Т. Г. Шевченку* — *Записки т. XLVII, Лучицкого Крестьяне и крестьянская реформа въ восточной Австріи* — т. XLVIII. В додатку друковав ся третій том *Обозрѣнія Малороссіи Лазаревского*, що буде обговорений осібно. Кілька статей необговорених — поменьших лучино понизше разом з важніишим, що знаходимо в відділі „Документы, извѣстія и замѣтки“, в певній системі.

Для старої й середньовічної України, виключивши матеріал Археологічної Літописи (який ми тут вилучаємо для осібного обговорення), — не маємо зрештою нічого. Для часів козацьких, головно Гетьманщини XVIII в. занотуємо отсе:

А. Л. — *Къ исторіи статутowychъ судовъ въ Лѣвобережной Малороссіи* (кн. I) — покликуючись на два документи з 1639 і 1643 р., які згадують про чернігівський і стародубський земський суд, пок. Лазаревський справляє свою гадку, висловлену в К. Ст. з 1898 р. (липень), що в північній лівобережній Україні не було таких судів в I пол. 17 в.

Булава гетмана Тетеры (кн. IV) — пригадуєть ся описъ її в книжці: *Marya Bogorodzica w Nazareti na Jasnej-Gorze Częstochowskiey* (Краків,

1845, II), де вона коротко описана між гетьманськими булавами в ризниці монастиря перехованими. Незвістний автор на поясненне каже, що Тетера помер езуїтом, і тому його булава знайшлась в католицькій монастирці, але се езуїтство Тетері хоч і „звістне“, зовсім іще не провірене.

Къ історії народнаго волненія, бывшаго въ гетманщинѣ вслѣдъ за поставленіємъ Мазепи гетманомъ (кн. II) — в поданім тут протоколі списанім перед сотником гадяцьким 20 жовтня 1687 р. маємо побіжну згадку про розрухи, що настали в початках гетьманства Мазепи.

Два письма гетмана Мазепи къ гадяцькому полковнику, писанн्या во время зимовки въ Дубинѣ, въ декабрѣ 1705 г. (кн. IV) — се одинокі доси українські жерела до історії похода Мазепи в Польщу 1705 р.; в них містять ся розпорядження військової натури, та в однім з них звертає па себе увагу нарікане гетьмана на щоденні клопоти, під якими треба відай розуміти обиди чинені козакам московськими офіцерами, котрим годі було гетьманови запобічи. По свідощтву Орлика в тім часі, і під впливом сих прикростей в перше повстала у Мазепи гадка розриву в Московю.

Къ історії Котельвы (кн. III) — досить характеристичний епізод: містечко Котельва належало до Гадяцького полку, але 1708 р. царським наказом прилучено його до полку Ахтирського, та гадяцький полковник, невдоволений тим, придбавши собі поміч полтавського, силою город відібрав, спустошивши і порабувавши при тім майно своїх противників, на що власне жалує ся ахтирський полковник в наведенім в сій замітці документі; як справа покінчилась — не знаємо.

Для історії компанейскихъ полковъ (кн. X) — за гетьманованя Дорошенка повстали тзв. компанійні, сердюцькі або охотницькі полки, що були наемниками гетьманськими, а служили гетьманам прибічною сторожою, готовою на кождий послух, поки зберуть ся козаки. В р. 1722 були їх 10 полків по 600 і більше людей. Найбільше значіне мали вони за Мазепи, зложені тоді були з самих Поляків. Московський уряд не радо на них глядів по новстаню Мазепи і казав число їх зменьшити до двох полків.

Годової доходъ переяславской ратуши и урядниковъ въ нач. XVIII в. (кн. V) — записка з 1727 р. показує, які тягарі поносили переяславські міщани і приїзжі на торг люди, в користь козацьких і міських урядників переяславських.

Переселеніє малоросіявъ въ Тамбовскій край въ пол. XVIII в. (кн. II) — тяжкі обставини життя для селян і козаків під утиском старшини примушали їх вже в поч. 18 в. шукати ліпшої долі по-за вітчиною. В оповіданях І І. Дубасова „Изъ Тамбовскихъ былей“ подибуємо згадки про таку колонізацію з 60-тих рр. 18 в. Українці ішли цілими сотнями-

таборами і поселялись на вільних землях дрібних тамбовських дідичів з обов'язком плачення чиншу, та потім нераз силою намагались присвоїти собі заняті землі; иньші знов оселялись самовільно, де їм бажалось і свobodно там жили. В 19 ст. силомиць також переводили туди дідичі селян своїх з України.

Денежное жалованье полковимъ и сотеннымъ урядникамъ и служителямъ (1732 г.) (кн. XI) — на підставі записок генеральної канцелярії вчислені тут платні, які побирала старшина і урядники Ніжинського полку.

Практика смертної казни въ старой Малороссіи (кн. VII) — присуд козацького суда видавній на убійника в 1734 р. служить тут причинком до пізнання давнього кримінального судівництва на Україні.

Походное вооружение гетманскаго козака въ 1735 р. (кн. II) — з донесеня топальського сотника до стародубської полкової канцелярії довідуємось, що кождий козак крім мушкета, саблі і списа мав з собою в поході 2—3 фунти пороху і до 100 куль.

Записка А. П. Поветики объ его издержкахъ при веденіи тяжёбнаго дѣла о селѣ Аксютинцахъ въ Глуховѣ и въ сенатѣ 1748—67 гг. (кн. VI) — кидає певне світло на довгу процедуру і підкупство в давних судах. Теж те саме знаходимо в замітці: Счетъ судебныхъ издержекъ по дѣлу крестьянки съ сосѣдомъ за порубъ лѣса 1723 г. (кн. VII).

Какъ обѣднѣли Оболонскіе (кн. VIII) — козацька старшина війшовши в 18 ст. в склад московської шляхти старалась дорівняти або і перейти її зверхнім блеском та видатками і туди пішли скоро великі її мастки. Історія з'убожіння роду Оболонських, полтавських богачів в II пол. 18 ст., ілюструє часті в тім часі історії скорого материяльного зросту козацьких родів і їх ще скоршого занепаду.

Кілька причинків знаходимо до історії української церкви в XVIII в.:

Для історії церковнаго прихода — під сим титулом в кн. IX подані зібрані в 1734 р. відомости про тих козаків, що святаили ся на попів. Богато козаків бажали звільнитись від військової служби в I пол. XVIII ст. ставало попами (попом тоді міг легко стати письменний і засібний чоловік), так що український уряд був спонуканий до представлення центральному правительству, щоб заказати святаити козацьких дітей в попи без призову військової старшини, аби не дозволити зменшатись числу людей обов'язаних до військової служби.

Під тим же титулом (в кн. XI), з реляції предложені канцелярією київського митрополита в р. 1770 довідуємось, які він мав доходи з церковей своєї епархії: з іменованія священників і діаконів на приходи, за грамоти на заложене і посвячене церковей і за антиминси.

С. Рклицкій — Договори прихожанъ съ священниками въ старій Малоросіі (кн. I): як звісно, українська церков в козацьких часах спочивала на виборім принципі: духовних висшого і низшого степеня вибирала громада, начальній духовній власти прислугувало тільки право переконатись, чи елект відповідно кваліфікований, його евентуально поучити і висвятити. Матеріяльне положене сільського духовенства залежало від умови уложеної в прихожанами, в якій докладно означувано скількість виділеної з громадских ґрунтів землі і висоту винагороди за треби (вінчання, похорони і т. и.). Умову таку часто вписувано в судові акти. В сій статі власне наведена така умова: вона уложена мешканцями с. Погребок Новгородсько-сіверського п. в р. 1789. Крім хати з городом, луки, ґрунту і збіжа визначають тут попови, як всюди, плату за треби, прим. за хрестини 2 копійки, за похорони дитини 5, старого 10 коп., за молебень, акафист, носвячене дому, вінчане по 10 коп. і т. и. Умова підписана прихожанами і вписана в судові акти.

О посылкѣ межигорскихъ монаховъ въ Сѣчь, въ 1770 г. (кн. I.) — наведений тут лист архимандрита межигорського монастиря з 1770 р. показує, що сей монастир посилав в Січ по кілька монахів для служеня служби божої не тільки в січовій, але і в иньших церквах заporожських осель.

В. Липковскій — Дѣло о суевѣрїи священника (1805 г.) (XII) — статя має тільки льокальний інтерес і оповідає історію одної з славних колись икон в селі Косівка, Липовецького повіта; оперта вона на архівнім матеріялі.

З суспільної й культурної історії України XIX в. занотуємо:

В. Доманицкій: Къ исторіи частныхъ пансіоновъ въ кїевской губ. въ нач. 19 ст. (кн. VI) — від II-ої пол. 18 ст. повстають на лївобічній Україні пансіони для дітей, засновані чужинцями. Число їх зростає особливо з поч. 19 ст. в лївобічній, а ще більш в правобічній Україні. Вони викликали неохоту у правительства до себе, що побоювалось злих наслідків виховуваня шляхоцьких дітей чужинцями, що гордять Росією, дбають тільки про зарібок і часто не мають моральних основ; особливо клопотало його підкопуванє у питомців тих пансіонів народного духа (розумієть ся — московського), бо їх учили не тільки говорити, але й думати і чути по чужому. Тому міністер просвѣти (Розумовський, 1811 р.) наказав пильно провірювати кваліфікації тих учителів при уділюваню дозволу на отворене пансіона, жадати від них науки в російській мові, пильно їх наглядати, і наложив на них окремай податок, який мав іти на утворенне пансіонів для дітей бідних і заслужених для держави людей. О скілько головні точки того розпорядження виповнено — не показує автор, та наводить дальше розпорядженне міністра в р. 1826,

що підорвало значіне пансіонів яко шкіл, бо від тепер припоручено властям старатись, аби закладано тільки такі пансіони, котрих питомці вчащали-б до шкіл публичних, а в пансіонах діставали мешкане і харч, а і такі бурси хотіло воно бачити під проводом учителів.

И. Лучицкій — Изъ недавно прошлаго (кн. III) — авторови дістала ся інструкція дідича П. Білецького-Носенка його управителям в с. Луговець, Мглинського повіту, і на її основі він малює відносини дідича — в тім разі чоловіка вповні осьвіченого, українського письменника — до селян, і їх тяжку долю в I половині 19 стол.; яко причинок до історії становища селян в часі дореформовій статя гідна уваги.

Мелочи изъ архивовъ юго-зап. края — під тим титулом подавав д. Ол. Мердер ріжні архивалії 19 в. Піднесемо між ними особливо (кн. V) секретний циркуляр кївського губернатора гр. А. Гурьєва до повітових маршалів з 2. VII 1840 р., в якім він стверджуючи гнет селян зі сторони дідичів, що дбають тільки про надбане як найбільшого доходу з своїх маєтностей, наказує маршалам пильно слідити відносини дідичів до їх крепаків. Страшно вражає замітка губернатора про звиш 500 самовбійств селян в часі дволітнього урядованя в повіреній йому губернії. Такої сумної статистики треба доперва було для викликаня урядової інтервенції в користь селян!

В. Доманицький (кн. VI і IX) подає декілька документів до історії польського повстаня 1831 р.: накази уряду, як поступати з бунтівниками, і відзиви до губернії. З них для нас інтересні вказівки, як польські дідичі ріжними обітницями і пострахом втягали по-декуди і сільський нарід до повстаня; уряд старавсь тому запобігти відкликуючись до патріотизму (розуміє ся — державного) народа, а в разі непослушности грозячи карами по скінченю бунту.

До історії Жидів на Україні подані два документи: петиція кївських міщан з 1830 р., щоб Жидів, яко шкідних християнській торговлі, прогнано з Кієва: вона оперта на царськїм наказі і давних привілеях міста; другий — з 1845 р. — заборона Жидам займатись перекупованем товарів по селах, з наказом — наглядати щоби вони не уживали фальшивої монети й ваги.

Письмо А. Л. Метлинскаго къ Н. И. Костомарову о проектѣ общества для изданія малорусскихъ народныхъ книгъ (кн. II) — як довідуємо ся, Метлинський з Костомаровим задумали видавати для народа книжки українською мовою, та се не дійшло до кінця, бо переговори в тій справі перервав арешт К--ва: поданий тут лист М--ого з 28. IV 1847 р., що обговорюю тоту справу, прийшов до Кієва уже по арештованю Костомарова.

Два документа кь исторіи 19. II. 1861 г. (кн. III) — циркуляри синода духовенству і губернатора київського, подільського й волинського урядникам земської поліції, де припоручено їм публично і приватно пояснити новий закон, представляти його користи і добродійства, а про евентуальні непорозуміння між дворами і селянами або якісь підозрілі рухи між ними зараз доносити урядови.

Н. Карачевській-Волкъ Сорокъ лѣтъ назадъ (кн. III) — спомини автора яко мирового посередника про переведенє в жите реформи 1861 р., становлять вони материял до пізнаня того часу, особливо для характеристики відносин дідичів і селяп до себе і до реформи.

А. Загоровскій Нѣсколько данныхъ и соображеній по поводу писемъ митр. Арсенія кь прот. П. Г. Лебединцеву (кн. III) — досить интересній причинок до історії народнього шкільництва в Київщині в pp. 60-х.

І. Гордіевскій Письма проф. университета св. Владимира прот. Н. А. Фаворова кь прот. П. Г. Лебединцеву (кн. XI і XII) — служать причинком до історії анкети зібраної в Петербурзі для реформи церковного суду в р. 1870; потребу такої реформи визвали над'ужитя в тих судах, та діла не доведено до кінця.

З історично-літературних матеріялів мусимо занотувати:

П. Стешенко Древнѣйшій списокъ (1820 г.) Наталки-Полтавки И. П. Котляревскаго (кн. IV) — рукопись тотя (власність укр. письменника Жарка) походить з 1820 р., отже тільки о рік пізнійша від виставленя опери на сцені. Вона видко переписана Українцем, чоловіком мало освіченим, — пізнати се по ортографії — та за тото богато на варіянти, доволі оригінальні. Богато з них, та не всі -- в порівнанню з вид. Срезневського — показано в замітці С—ка; з них видко, що рукопись варта сього, щоби її видати в цілости, паралельно з текстом Срезневського.

Незданця стихотворенія П. П. Гулака-Артемовскаго (кн. V) — подано тут кілька невиданых ще поезий Гулака-Артемовскаго з 1855 р., — всі вони видані з автографу поета.

В. Д. Нѣкоторыя данныя для біографія Т. Г. Шевченка (кн. II) — з поводу статі Фр. Равити Гавроньскаго: *Kilka słów o rodzinie i miejscu rodzinnem T. Szewczenki* (його *Studia i szkice historyczne*, s. II стор. 211—224, обговорені вже давнійше в Записках), що опираючись на інвентари Кирилівки з 1779 р. доводив, ніби дід Шевченка не звався Грушевським, бо такого назвиска в інвентарю зовсім нема, хіба — признає — було се призвище; що не звався він також Іван Швець, тільки Онистрат Шевченко, хоч в інвентарю подибуємо вдову *Iwanią Szewczyszuchową* (очевидно вдовиця Івана Шевця). Також заперечує він можливість переходу поетового батька в Моринці, а потім назад

в Кирилівку, хоч нічого неможливого нема в тім, що крішак перейшов з одного в друге село того самого пана, замість того Г—кий волишь прийняти, що мати Ш—ка тільки на час рідни переслась в Моринці до своїх родичів, хоч у метриці Ш—ко старий виразно названий мешканцем Моринець. Вкінці стараєсь д. Г. довести, що Ш—кова родина зовсім не терпіла економічної нужди, а покликуєть ся на слова самого поета, що у його родичів була коло бідної хати яблінка, цвітник, господарські будівлі і левада (!), і що Іваниха Шевчиха і Онистрат Ш—ко (що жили 34 р. перед уродинами Ш—ка!) належали до найбагатіших родин Кирилівки. Такі то „причинки“ д. Г—кого, ще й повні лайки на „lekkomyśle opreującycich słowami biografów“, (розуміє він тут Чалого й Кониського), яких він так легко поправляти хоче.

Послѣднее стихотвореніє Я. И. Щоголева — за „Южнымъ Краемъ“ подана поезія Щ—ва „Янгол смерти“, написана ним недовго перед смертю, зимою 1898 р.

З численних, на жаль, некрологій сього річника, найбагатші змістом статі Матушевского й Єфремова про Кониського (кн. I), з додатком бібліографічного показника його українських писань (стор. 131—151) (розумієсь — далеко неповного) зладженого д. Д—ким, і некролог М. Шугурова (кн. XII).

Д. К.

Етнографічних, або таких, що стоять у звязи з етнографією, статей та материялів в сїм річнику не багато. Найважнїше з них — се нарис д. В. Милорадовича: Украинская вѣдьма (кн. II): на підставі власних і чужих етнографічних записів змальовує тут автор дуже докладно образ української відьми. Він описує її зверхній виклад, приготовлюване до пізнійшої діяльності, перекидуване в ріжні істоти та збір відьом; далі обговорює їх шкідливу діяльність і наводить способи, якими її можна звнечити; описує, як лапали відьом і як їх пробували на воді; вкінці говорить про смерть відьми, примусову (спалене, утоплене) або природну. Автор послуговуєть ся у праці порівняним методом, через що вона зискує на вартости. Показуєть ся при тім, що відьми однаково представлявані у ріжних народів; ріжниця заходить тільки в трактованю їх. Українці не поводили ся з ними так нелюдсько, як се було в західній Європі, а головно не палили їх ніколи, лише били їх або конфіскували їм масток. Се дуже характеристична подробиця і вона може бути по часті мірилом нашої давнїшої культури.

Парубоцьки громады въ г. Маякахъ, Херс. губ. — в сїй замітці подає автор кілька уваг про парубоцькі товариства, але вони не приносять багато нового. Доповненням до сеї замітки служить друга: „Еще нѣсколько словъ о „парубоцькихъ громадахъ“ г. Маякъ“, де той самий

автор подає кілька цінних подробиць — цінніших як у попередній замітці — та справляє деякі попередні недокладности.

Конотопская старина по устному преданію (кн. I) — тут подає д. А. Лазаревський кілька народніх переказів про давнину, записаних колись С. Носом. Записи цікаві, але за мало їх, аби з них можна робити які виводи.

Остатки преданія о Гонтъ (кн. VII—VIII) — незвісний записувач, перебуваючи в с. Сербах, де замучили Гонту, записав кілька оповідань про нього, які перед кількадесятьми літами опублікував — не в дословнім записі — в „Кіевлянині“, звідки їх тут передруковано. Оповідання дуже вже неясні, тому й не так цікаві, як можна-б сподівати ся.

Озеро Святязь і народні преданія о немъ (кн. III) — се озеро, звісне в польській літературі з поеми Міцкевича „Świtez“⁴. Д. Тутковський, роблячи на ньому лінгвістичні досліди, записав про нього девять місцевих народніх переказів і подає їх у сій замітці разом із досить докладним описом озера.

В статі: О происхождении слова „Кацапъ“ подає д. Н. М. замітку Еварницького про походжене слова кацап, що виводить його від тюркського „касаб“ (різник, кат) і підтирає її зі свого боку новими даними. Відкидає натомість здогад якогось Г. Б., що в „Кіевлянині“ виводив се слово з жидівського. Виводи д. Н. М. промовляють сильно за собою.

Подольская пѣсня о панцинѣ (кн. III) — опублікована незвісна ще доси народня пісня про панцину, записана в Плавнях 1862 р. з заміткою, що її занесено туди із подільської губернії. Що то правда, на се вказує коломийковий розмір пісні, який своєю чергою зайшов на Поділе в Галичини.

Народная пѣсня о Шевченкѣ (кн. V) — хоч пісня так названа, то вона в дійсности не має абсолютно нічого спільного з поетом. Се звичайна рекругська пісонька, в яку вставлено імя поета намість якогось иньшого.

В статі: Очеркъ жизни и дѣятельности украинскаго этнографа и народнаго врача С. Д. Носа (кн. IX) подає д. Коваленко силъветку сього, мало знаного в нас етнографа, написану дуже тепло і прихильно для покійного. Він вчисляє також його друковані праці і згадує про полишене в рукописах. Треба надіятись, що хтось із Українців займаеть ся їх опублікованєм, як не в цілости, то бодай в більших виїмках.

Нѣскольکو словъ къ фотографамъ-любителямъ (кн. V) — Д. Біляшевський звертаєть ся тут із відозвою до аматорів фотографів, аби здіймали старинні будови, народні убори і т. и. що можна-б було опісля використати в науці, тим більше, що всі такі річи вигибають тепер дуже швидко.

Письмо в редакцію — Д. Кузьмін із Костроми оголошує тут просьбу, аби надсилано йому народні матеріали (новозаписані і зі старих рукописів), що дотикають плеканя пчіл (віруваня, зашептуваня, обряди, загадки й ин.), які він задумує науково обробити.

Програма для собиранія колекцій дѣтських іграшокъ и матеріаловъ по дѣтскимъ играмъ и забавамъ — деталічна програма для збираня дѣточих забавок, оголошена російськимъ Географ. товариством і передрукована теж тут.

Къ исторіи старыхъ обычаевъ, братствъ и колядь на Волини (кн. X) — ся замітка, передрукована з Волини. Епарх. Вѣдомостей містить розпоряджене недавно померлого архієпископа житомирського Модеста у справі деяких народніх звичаїв і коляд. *В. Г.*

В відділі бібліографічнім для нас найбільш інтересні: Огляд письменства на російській Україні за р. 1900 поданий В. Доманицким, справовданя з видань Наук. Тов. ім Шевченка у Львові і рецензія на збірник „Викъ“, що між иньшим — противить ся міщанню в суміш поезій галицьких і в Україні російської. *Д. К.*

В **Университетских Извѣстіях** (кѣив.) можемо зазначити кілька більших праць, що дотикають нашої історії, обговорювати їх одначе не станемо, полишаючи їм окреме місце в бібліографії; сюди належать: д. Ол. Грушевського Нарис історії Турово-Пінського князівства X—XIII вв., що був нагороджений золотою медалю факультета (N. 6, обговорена в Записках т. XLVI); подібно нагороджена праця д. Чаговця про жите і твори преп. Теодозія (N. 6—12); нарешті — продовжене великої праці М. Довнар-Запольского про Державне господарство в Лит. Руси при Ягайлонах (N. 2—12).

З иньших праць згадаємо: продовженне розвідки д. В. Ляскоронського про відносини Филипа-Августа до міст (N. 2, 6); докінченне праці д. П. Кованька про фінансові реформи мін. Бунге (N. 4); д. В. Піскорского про кріпацтво в Каталонії в середніх віках (N. 1—5); вступну лекцію А. Митюкова про спільність майна в родині, як історичну основу спадкового права (N. 1); розвідку д. А. Билимовича про товаровий рух на рос. залізницях (N. 9); — вкінці згадаємо перегляд новіших праць із славістики проф. Флоринского (N. 4, 9); при тім звістний сей професор полемізує з проф. Ягічом і Брікнером що до української мови, літератури й науки; його погляди занадто звістні і тому не будемо близше застановляти ся коло його крутарських виводів; з похвалами висловлюеть ся проф. Ф. про москвофільські видавництва — Научно-литературный Сборникъ (кн. 1) і Славянскій Вѣкъ (1900—1901).

Записки императорскаго харьковскаго Университета — помістили продовженне широкої праці проф. Багалія Опыт исторіи харьков-

скаго университета; в иньших розвідок зазначимо тільки ось які д. Грунського кілька дрібних (вступних) заміток про характер письма т. зв. Київських глаголицьких листків (кн. 1, 4); того-ж явтора про початки польського романтизма (кн. 2); проф. Буцинського про голоси сучасників про Павла I (кн. 3), що вкавують як вивовника його смерті — Англію; в додатках друковано: працю проф. Шепелевича про Сервантеса (кн. 1—4); продовження праці проф. Бузескула — вступ до історії Греції (кн. 3, 4); початок розвідки Н. Голодіна про атенську раду (кн. 4); в двох остатніх книжках подано дальше протоколи засідань ексекутивного комітета для урядження XII археологічного з'їзду у Харькові, де прочитано багато рефератів і заміток із поля археології, етнографії, історії й язикознавства; тут їх не вчисляємо, падіючи спромогу бачити їх опісля у „Трудах“ in extenso. С. І.

Труды Киевской Духовной Академіи в сім році дали кілька більше або меньше інтересних для нас статей, уже обговорених в Записках, як Петрова — Историко-археологическій очеркъ г. Брянска, Голубева — Киевская академія в к. XVII и нач. XVIII в., Петрушевского — О личности и творчествѣ А. Л. Ведела (Записки т. XLVI). Розпочата ще в 1900 р. статя д. Бѣлгородского: Киевскій митрополитъ Геродей Малицкій друкувала ся далі в 1901 році і буде обговорена окремо. Поза тим лишають ся дві замітки принагідного характера, а то: О новомъ росписаніи стѣнъ великой церкви Киево-Печерской Лавры, Н. Петрова (II с. 277—296) і Къ вопросу о росписаніи стѣнъ великой церкви Киево-Печерской Лавры, В. И. Верещагина (III с. 440—446). Привід до них був такий: в кінці 1900 року, коли велика лаврська церква була вже майже зовсім помальована під зарядом професора малярства В. Верещагіна, її оглядала ревізійна комісія, зложена з малярів, архитектів та членів Церковно-археологічного товариства при київській духовній академії. В своїм осуді мальовання комісія поділилась: члени Ц. А. товариства зауважили тільки деякі хибн в мальованню, а решта таки цілком поганили її. З сього приводу д. Петров, сам член комісії, обстає за проф. Верещагіним, а сам д. Верещагін дає відповідь на осуд комісії, побиваючи її критичні замітки та зазначаючи в них брак безсторонности її упередженне. С. Г.

Київскія Епархіальныя Вѣдомости — великих історичних статей в сім річнику не було; можна згадати лише про дві невеликі історично-археологічні замітки сьвящ. Троїцького; одна про скит Теофанію, в стародавнім урочищу Лазаревщині, поблизу Києва, що належало в XVI в. до Печерського монастиря (ч. 17), і друга про скит Пречистої в урочищу Церковщині, також недалеко від Києва, що тепер належить до київського Братського монастиря; в нім є стародавні печери (ч. 21). Варта

уваги ще стаття прот. Орловського про славного духовного письменника митрополита київського Євгенія, як про управителя київської єпархії в 1822—1837 р. (ч. 9, 13, 14 і 15).

Волинські Єпархіальні Вѣдомости: Головний источник Острожской біблії, Г. Рафальскаго (ч. 1—3) — автор доводить, що головним джерелом Острожської біблії (1581 р.) була генадійська біблія, зібрана в Новгороді в 1489—1493 рр.; островські видавці переглянули сю біблію і дещо поправили, але не уникнули деяких її помилок.

Древняя Жидичинская архимандрія на Волини, А. Малевича (ч. 4—14) — продовжене статі, початої в попереднім році; в 1901 р. подаєть ся історія архимандрії від кінця XVI в. до другої чверти XVII в., себ-то за час, коли на чолі сього монастиря стояв Григорій Балабан, братанич славного львівського владики і оборонця православя Гedeона Балабана. На підставі документів з архіву Жидичинського монастиря і друківаних джерел автор докладно описує завзяту і довгу боротьбу Григорія Балабана з луцьким єпископом Кирилом Терлецьким, що перейшовши на унію всіми способами хотів захопити в свої руки багату Жидичинську архимандрію, яка лишила ся при православнім львівським єпископі. В статі подані также судові процеси жидичинського архимандрита з ріжними дідичами за заграбувані землі; в тих процесів видко, що архимандрит, доходячи прав монастиря, часами удавав ся до звичайних в ті часи насильств і наїздів. Статя не скінчена в 1901 р.

Историко-статистическое описаніе церковей и приходоувъ Волинской єпархїи Н. Теодоровича — продовжене давно початої праці; в 1901 р. надруковано з неї дуже мало, в чч. 33—34.

Село Прожеувъ Житомирскаго уѣзда — свящ. А. Буйницкаго: короткий історичний начерк села.

Окрім того подані бібліографічні замітки про книжки, які вийшли в 1901 р.: Н. Теодоровича Волинская духовная семинарія (ч. 11—12), В. Площанскаго Прошлое Холмской Руси, выпускъ 2-ой (ч. 19); Акты Виленской Комиссії для разбора древнихъ актовъ т. XXVII и Виленскій Археографическій Сборникъ т. XII (ч. 15).

Подольські Єпархіальні Вѣдомости — історичних статей не було, згадати хіба про отсі історично-єтнографічні статі: Народный обычай бить въ колотушки въ Великій четвергъ во время чтенія страстныхъ евангелій, Л. Н. (ч. 13), Народные взгляды соединенные съ нѣкоторыми праздниками православной перкви, свящ. Н. Д. (ч. 42), святитель Николай Чудотворецъ и церковно-народное чествованіе его, Л. (ч. 51) — подають ся псалми на честь св. Миколая, записані від ліриків на Поділю. Изъ наблюденій надъ народними предразсудками и суевѣрїями,

свящ. Н. Д. (н. 2). О руковязаніи при совершеніи чина вѣнчанія, А. Н. (ч. 26) — замітка історично-літургічного й етнографічного змісту.

Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости не подали за сей рік нічого цікавого для нас, так само й **Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости**.

Кишиневскія Епархіальныя Вѣдомости — Матеріали для історіи Бессарабіи — Дѣло о Бессарабскихъ Ланкастерскихъ школахъ, В. Кудриковского (ч. 13—14): на основі архівних документів оповідаєть ся тут про те, як по прилученю Бессарабіи до Росіи в деяких значнійших бессарабських містах були засновані ланкастерські школи взаємної науки у молдавській і російській мові.

Поданий теж некрольоґ учителя Кишиневської духовної семинарії, сьвященника Е. Михалевича (ч. 15), що займав ся місцевою церковною історією й археологією та містив свої історичні праці в місцевих виданнях.

Таврическія Епархіальныя Вѣдомости — Нѣсколько словъ о дѣятельности въ Тавридѣ Иннокентія, архієпископа херсонскаго и таврическаго, А. Маркевича (ч. 1—2): між иньшим подані тут звістки про давні церкви й монастирі в Крими.

Черниговскія Епархіальныя Извѣстія — Вледкій монастирь Успенія Пресвятыя Богородицы со времени основанія и до нашихъ дней (1060—1900 г.), его святыни и достопримѣчательности (ч. 3 і далі): продовжене статі початої в попереднім році; подають ся вѣдомости про сей монастирь за час настоятельства в нѣм св. Теодосія Углицького (1688—1696 рр.); вѣдомости про сього останнього зібрані старанно. Окрім того в сім річнику надруковано ще кілька окремих документів до біографіи Теодосія Углицького, а то: грамота царів Івана і Петра Олексієвичів до гетьмана Мазепи з причини іменованія і висвяченія архимандрита Теодосія Углицького на архієпископа чернигівського 1692 р. (ч. 9); грамота тих самих царів до гетьмана Мазепи про ласку для Теодосія по переході його на чернигівську катедру, 1694 р. (ч. 10); грамота тих же до Теодосія, архієпископа чернигівського, в відповідь на його прошенне в церковних справах чернигівської епархії, 1693 р. (ч. 3); грамота патріарха московського Адріана до гетьмана Мазепи з причини іменованія Теодосія Углицького архієпископом чернигівським, 1693 р. (ч. 6); грамота арх. Теодосія в справі продажу ґрунту в Новгороді-Сіверськім протопопови Анастасію Зарудзькому, 1694 р. (ч. 29); власноручна грамота його Григорію Путилі на діаконство, 1695 р. (ч. 3).

Къ історіи Черниговской Духовной Семинарії, П. Добротворскаго (ч. 15) — подаєть ся на підставі архіва консисторії про ви-

силку в 1793 р. чернигівських семинаристів в „медичинську науку“ до Петербурга.

Историческій очеркъ воспитанія двѣхъ духовнаго званія (1086—1856 гг.), С. П. (ч. 3) — невеличка ся статейка написана на підставі твору Е. Лихачової: Матеріали для історіи женскаго образования въ Россіи отъ 1086 по 1856 г. т. I—III, що вийшов в Петербурзі в 1890—1895 р.

Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости — Мѣстечко Опошня Зѣпковскаго уѣзда Полтавской губерніи, археологической этюдъ В. Курдиновскаго (ч. 3—4): автор, маючи на опі видану в 1889 р. полтавським губерніальним статистичним комітетом брошуру В. Василенка про містечко Опішню, робить деякі доповненія і застановляєть ся над деякими моментами історіи Опішні. Він не згоджуєть ся з д. Василенком, ніби „Опішня“ походить від „опішити“ (при переправі тут через річку Вореклу треба було злазити з коней), а доводить, що слово „Опішня“ походить від слова „Опока“ — крейда, біла глина, і що „Опішня“ — те саме, що „Глипища“, осада, звісна в XIV в. і зайнята татарським предком Глинських. Автор вказує на сліди татарства, які зістались й досі в Опішні й околиці її в назвах урочищ і в типі деяких місцевих людей. Далі автор застановляєть ся над ролю містечка Опішні в часи гетьманства Бруховецького, а также підчас шведської війни.

Возникновение и первоначальная история монастырей Полтавской епархии: Густынского, Свято-Троицкого, Ладинского Покровского и Лубенского Мгарского Спасо-Преображенского (ч. 19 і далі) — автор докладно і критично розбирає всі відомости про початок і початкове жите Густинського монастиря і двох інших сусідних монастирів Ладинського і Лубенського, які спочатку були скитами першого монастиря. Статя не закінчена в 1901 р.

Мгарское рукописное евангелие, свящ. В. Романова (ч. 12 і 14) — описуєть ся евангелиє XVII в., що тепер в церкві с. Мгари Лубенського пов.; воно було подароване в 1693 р. церкві св. Михайла в Мгарським монастирі полковим судиєю Андрієм Яковичом, „першим титарем сеї церкви і иншими панами титарями“, як написано в самій книзі. Автор, описуючи се евангелиє, думає, що ся рукопись написана в Мгарським таки монастирі і списана з друкованого московського евангелія 1637 р., яке й тепер є у Мгарським монастирі.

Древнее Евангелие, свящ. І. Пясецкаго (ч. 25) — про евангелиє друковане у Львові в 1690 р.; воно зовсім не рідке, але автор на 14 стор. докладно описує формат книги, розклад тексту, гравюри, подає звірці тексту і т. и.

Курскія Епархіальныя Вѣдомости — нема статей гідних уваги; можна лише зазначити історично-статистичний опис трьох сіл: Красної Слободи Путивльського повіту (ч. 24 і дальші), Холки Новооскольського пов. (ч. 39) і Нежегольська, бувшого містечка, Корочанського пов. (ч. 43 і дальші); всі ті місцевости завдячують своє походжене емігрантам із правобережної України і колоністам Слобідської України.

Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости — Разработка історіи Воронежской епархіи, П. Никольского (ч. 4—6): критично-біографічний огляд того, що зроблено і видано для пізнання минувшини Вороніжської епархії і плян робіт на будучність супроти того, що 1901 р. відкрито в Вороніжі „Церковный Историко-Археологический Комитетъ“ (опис відкриття поданий в 5 ч. Вѣдомостей).

Снасопреображенській Толшевській монастирь, Н. Никольского (ч. 21—24) — подана тут історія сього монастиря, заснованого коло першої половини XVII в. при річці Усмани, на 40 верстов на пів. схід від Вороніжа. Статя не докінчена ще.

Къ біографіи Воронежскаго епископа Льва Юрлова, О. Ильинского (ч. 19—20): на основі архівних документів Синода говорить автор про пригоди вороніжського епископа Льва (1727—1730) за царювання цариці Анни Івановни; він, між иншим, за невідслужене царського молебна і поминання був „разстриженъ и сосланъ“ в якийсь монастир Новгородської епархії.

Расколь въ Воронежскомъ краѣ при святителѣ Митрофанѣ (1682—1703), С. Введенского (ч. 7): подані тут звістки про втікачів, що признавали „старую вѣру“, яка після Московського собора 1667 р. рушилась на полудне Доном і його притокамн, і якої визнавці утворили в Вороніжчині значну громаду, яку св. Митрофан старав ся злучити з православною церквою.

Холмско-Варшавскій Епархіальний Вѣстникъ — О древнѣйшемъ населеніи Соколовскаго и Венгровскаго уѣздовъ Сѣдлецкой губ., по даннымъ доисторической археологіи, о. А. Лицева (N. 3—4): автор па основі археологічних розкопів і дослідів Луневського (Łuniewski, Smentarzyska starożytność... Pam. fizyogr. III), Айхлера (Eichler, Staroż. smentarzysko w pow. Sok. — Kłosy XVIII i XXVI), проф. Звітневича (Зап. Имп. Рус. Арх. Общ., X), Спицина (Жур. Мин. Нар. Пр., 1899, VIII) оповідає про типи давних похоронів на території Сідлецької губернії і культуру давних поселенців тої місцевости та приходить до виводу, що в давнині, в X—XI в., та місцевість була заселена славянсько-руським племенем; тим то руська людність має уважати ся первістним, туземним племенем.

Очеркъ исторіи православія въ городѣ Калишѣ, о. Л. Левитского (N. 5—8): вказавши на те, що в Польщі християнство було заведене первістно в формі східного обряду, автор оповідає ближше про грецьких купців, що оселили ся в Каліші, про перших їх сьвященників, їх ерархічну залежність та про збудоване ними (вже в XIX в.) церкви.

Историко-статистическое описаніе Грубешовскихъ и Богородицкаго православныхъ приходоѡ, С. Чижевского (ч. 38—52): докладне змальоване долі православія і православнихъ церков у Грубешові (Люблинської губ.) та у селі Богородиці, що лежить поблизу сього місточка.

Западный Бугъ какъ восточная граница нынѣшней Холмской Руси, прот. Будиловича (ч. 38): автор доказує на основі історичнихъ свідочствъ, що західний Буг не був ні етнографічною, ні релігійною, ні політичною границею між руською і польською людністю та що вища і середня частина тої ріки по літописнимъ звісткамъ належало все до Руси.

Городъ Холмъ въ XVI вѣкѣ, Гр. Крашкевича (ч. 42): подані тутъ звістки про топографію і жите Холма в XVI в. на основі „Актоѡвъ изд. Виленской Коммиссією для разбора древнихъ актоѡвъ“.

Когда и кѣмъ основанъ Яблочинскій монастырь, о. А. Лицева (ч. 44—47): для збитя гадки, висловленої в книжці „Холмская Русь“, вид. Батюшкова, автор доказує, що Яблочинскій монастир заснований жінкою Богуша Боговитиновича, Федорою, родженою Сангушківною, коло 1616—1622 р.

В сїм річнику подані ще рецензії на книжки: Теодоровича Историко-статистическое описаніе церквей и приходоѡ Волынской епархіи, т. I—IV (ч. 5) і Акты изд. Виленской Коммиссією для разбора древнихъ актоѡвъ т. XXVII (ч. 25).

Гродненскія Епархіальныя Вѣдомости — се перший рік їх видаваля (окрема Гродненська епархія заснована 1900 р.). В сїм річнику згадаємо статі: Судьбы православія въ связи съ исторією латинства и унии въ Гродненской губерніи въ XIX столѣтіи (1794—1900 г.), Е. Орловского (ч. 1 і дальші). Подані тутъ події, що відбували ся взагалі в Поліси та Білоруси, а головно у Гродненскій губерніі, на основі друкованихъ жерел.

Коронованіе Жировицкой чудотворной иконы Богоматери (1730 г.), прот. Н. Диковского (ч. 36 і дальші): статя виясняє значіне уставленого в римо-католицькій церкві обряду коронованя чудотворнихъ образів, подає відомости про коронованя до 1720 р., а опісля описує самий акт коронованя жировицького образа.

Минскія Епархіальныя Вѣдомости друкували далі дві здавна початі статі по історії місцевихъ духовнихъ шкіл, а власне: Исторія минской

семинаріи, М. Вержболовича (ч. 1 і д.) та Божинское духовное училище, В. Перепечина (ч. 9 і д.). Обі статі недокінчені і в 1901 р.

Додаємо заразом ще :

Литовскія Епархіальныя Вѣдомости — тут можна згадати : Русскій языкъ в древней Литвѣ — компілятивна статя, оперта на передмові Ф. Добрянского до XXVI т. Актывъ Виленской комиссії (ч. 4) і статя : На какомъ языкѣ писала Литва, Н. Енгельгардта (з Нов. Времени) (ч. 44). В обох сих статях доводить ся ще раз, що в давній Литві писали по руськи. Остання статя полемізує ще з газетою „Крај“, де було сказано, що в давній Литві писали по *białogusku*. На підмогу сій статі надрукована ще одна : Русскій языкъ въ юридической письменности Литвы, архиваріуса виленскаго центрального архива І. Спрогиса (ч. 16—17).

Западно-русскія церковныя братства и ихъ просвѣтительная дѣятельность въ концѣ XVI и началѣ XVII в., К. Харламповича (ч. 26—29) : відчит перед обороною дисертації „Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII в.“.

Нѣскольکو словъ объ униі и трагической кончинѣ Иосафата Кунцевича, Ю. Петровского (ч. 41—48) — історичний виклад, опертий на друкованих жерелах.

Бібліографічні замітки маємо про книжки : Акты изд. Виленской Комиссіей т. XXVII (ч. 15); Археографическій сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи сѣверо-западной Руси (ч. 2), В. Площанского (ч. 23).

Ю. С.

Полоцкія Епархіальныя Вѣдомости — Поуніатская бібліотека Витебской духовной семинаріи (ч. 1—2) : подані тут короткі звістки про склад і повстанє так званої поуніятської бібліотеки при витебській семинарії, переданої 1900 р. розпорядженем Синода київській духовній академії. В склад тої бібліотеки входили книги XVI—XVIII в., по більшій части богословського змісту ; між ними були й деякі місцеві білоруські виданя.

Матеріали для исторіи Невельской духовной гимназіи (1780—1809 г.), Платона Горючка (ч. 22—23) : на основі архівних матеріалів подана тут історія духовної школи (для дітей духовенства), основаної 1780 р. в Невлі (Вітебської губ.) з назвою гімназії і переміненої 1804 р. на „духовное училище“.

Земскій Сборникъ Черниговской губ. видавав ся з тою-ж програмою, як і попередні роки ; в офіціальному його відділі подано чимало законів, розпоряджень державних і сенатських наказів, виданих протягом року, що мають або загальний інтерес, або дотикають ся земських справ. В інших відділах „Збірника“ і в „додатках“ до нього міщено також чимало матеріалу, який має офіціальний характер : протоколи земських

зборів, внесення й протоколи губ. зем. управи, протоколи економічної ради і додатки до них. Відділ Земське і мійське господарство, переважно та частина його, яка має назву Земські відомости подають досить детальний огляд найвидатніших явищ земського життя різних місцевостей Російської держави; чимало відомостей присвячено станові народної освіти і економічної, переважно сільсько-господарської діяльності поодиноких земств; тут подають ся звістки про стан земських інституцій, про урядові розпорядження, які викликають ся земськими справами, про стан земської статистики й статичних праць, про земські петиції і їх долю, про спілки хліборобські й ремісничі, про домашній промисел, про оподатковане земель і інших дібр, про з'їзди нар. учителів і педагогічні курси, про різні з'їзди медичні, агрономічні (між иншим подано відомости про петицію агрономічного з'їзду в Москві — про дозвіл видавати українською мовою книжки і сільсько-господарську часопись).

В відділі Монографії, материяли і відомости звертають на себе увагу, між инших, такі статті: дві статті д. Білозерського: „Родина, сестра“ і „Любляпка“: продовження статей того-ж автора, надрукованих у „Збірнику“ 1899 і 1900 р. (див. Зап. Наук. Тов. ім. Ш., т. XXXVIII, ст. 21, і т. XLIII, ст. 21). І тут автор, на підставі народних пісень, бажає змалювати відносини українського народу до родини, сестри, підкреслює велику вагу у народнім життї родини, родових, при родних звязків взагалі: перевагою сих звязків над иньшими з'явищами життя він навіть хоче пояснити деякі прикмети історії українського народу, якому, на його думку, завжди бракувало почутя громадського, здатности до того, щоб добре скласти своє громадське життє (sic). Далі автор доводить, що найбільш улюблена родичка — се сестра, і стверджує таку свою думку, цитуючи народні пісні. В статті „Люблянка“ д. Білозерський підкреслює те бажане кохання, яке властиве Українці і яке надає їй ту жіночість, що завжди приваблювало до неї людей, навіть чужинців. Автор згадує навіть і те, що Турки високо цінили Українок. Цікавіше спостереження, що тепер у тих місцевостях, де Росіяне і Українці живуть разом, Росіяне вельми часто беруть собі за жінок Українок, Українці-ж — навпаки, дуже рідко одружують ся з Росіянками. Досліджуючи ріжницю, яка виявляеть ся в поглядах на кохане у Росіян і Українців, автор хоче довести, в дусі звісної анти-тези сих двох народностей, що у Росіян має перевагу материялізм, бо Росіянини — цілковитий утилітарист, у Українців же виявляеть ся у коханні альтруїзм: в піснях дівчина висловлює бажане, що-б коханець її, коли покохає иньшу, то покохав би „не гіршу“ за неї; підкреслює платоничність в коханню і застановляє ся над тим фактом, що пісні про кохання становлять великий відділ нашої нар. поезії.

В статті „Місто Сновеск (містечко Седнев)“ д. А. Балайка подає покладний нарис історії й сучасного стану м. Седнева, Чернігівського повіту, на річці Сноу, уважаючи його за давнім „Сновеск“; його засновано, на гадку автора, ще VII або VIII віку. Користуючи ся історичними працями, звертаючи також увагу на розкопи могил (курганів), яких багато у Седневі і в його околиці, і на археологічні досліді, автор пробує дати образ побуту давніх мешканців Седнева, їх звичаїв, торговельних зносин, які, на його думку, сягали Византиї, їх віри; описує сліди укріплень: на його гадку, замок тут заложено ще за часів нападів Печенігів. Назву „Седнев“ поясняє він так, що коли Татари довгий час облягали „Сновеск“, але нічого не вдіяли, то розгнівані залишили облогу і прозвали мешканців „седнями“ (по українськи!). Автор розповідає далі про брацтва, про цехи, які існували у Седневі, зупиняєть ся на „питанні“, чи справді у Седневі була перша Січ Запорозьська.

Чимало інтересних відомостей подає д. Г. Карачевський - Вовк у статі: „Початкова народня освіта у Борзенському повіті“. Стан справи не задовольняє автора, відомого земського діяча, який довгий час був головою повітової земської управи. У Борзенськiм повіті було, р. 1900, 153.022 мешк., шкіл було 57, в яких учило ся 5.643 дітей (4.257 хлопців і 1.386 дівчат), свідомств по скінченню школи дістали 581 хлоп. і 102 дівчини, себ-то на кожду школу 10,20 хлопців і 1,78 дівч.; автор виводить, що на 3.836 дітей шкільного віку в повіті бракує й шкіл, і учителів. Подаючи відомости про шкільні бібліотеки й иньші просвітні засоби й доводячи велику вагу народньої освіти в справі народнього добробуту, автор порівнює результати, які дає школа у Данії і у нас, і доводить, що там з школи виходять люди письменні, цілком здатні розуміти і присвоювати усе, що читають, нашу-ж школу кінчать налів письменні; він покликуюєть ся на свій досвід, на свої зносини з тими, що скінчили школу і не придбали в ній навіть здатности висловлювати свої думки. Звертаючи ся до хиб школи, він підносить, що в учителів бракує педагогічного досьвіду, бракує часу для того, щоб школярі мали спроможність навчати ся: вони перебувають у школі 3 роки, а коли почислити вакації і свята, то вчать ся не більш 9—10½ місяців за весь час свого перебування у школі; бракує методу, системи, а найбільше шкодить освіті те, що вчать не рідною мовою: російська літературна мова так вироблена, що її мало арозуміє навіть великоросійська дитина, українській же дитині вона майже чужа, і вчити українських дітей такою мовою — се суперечить поглядам усіх педагогів Європи, усього сьвіту, усякого часу. Думки свої автор підпирає цитатами з творів педагогів Веселя і Ушинского. На думку автора, школу треба зреформувати на вір сучасної школи, яка дає такі результати, які напр. дає

данська школа, а для того треба дбати, щоб приготувати відповідний контингент учителів, треба скликати з'їзди учителів, треба побільшити час перебування школярів у школі до 5 років, починати науку треба рідною мовою; автор згадує про писану українською мовою „Читанку“ Т. Хуторного і вважає її цілком відповідною для української школи (треба додати, що ця „Читанка“ тепер дуже рідка річ, а коли її подано було до цензури, щоб надрукувати знову, то цензура її заборонила). Автор пропонує земствам піднести висловлені ним думки на земських зборах і звернути ся до уряду з відповідними петиціями.

Стаття д. А. Кривцова „Сторінка на Україні“ оповідає про те, як в XVIII в. трохи не обернули у крпацтво козаків Милиць, яких хотів зробити своїми крпаками сьвященник, за підмогою чернігівської катедри; справа скінчила ся тим, що Милиці довели, що вони „дворяне“, і їх за таких признало чернігівське шляхоцтво. Не вважаючи на се, один пан все-ж таки поводив ся з ними, як з крпаками, і доводив, що вони належать йому. Стаття ся написана на підставі актів архива черн. дв. деп. собрания.

Опис с. Гайворона, Конотопського повіту, сьвященника Лисовського, подає історичний огляд сього села, а часів його засновання (при кінці XVI або з початку XVII в.), відомости топографічні, етнографічні, про звичаї, про родини, хрестини, весіля, похорон, подає чимало пісень, які там сьпівають. Далі в тому-ж відділі надруковано: Чернігівський ночліжний дім, А. Верзілова: подають ся відомости про його заснуванє, устрій, сучасний стан, про його відвідачів, їх житєві обставини. Упередження і пересуди у земській медицині, д-ра Тимошка — мають полемічний характер і дотикають ся питань земської медицини, які порушені були у Земськ. Збірнику 1900 р. статями д. Котляревського і Гордона (див. Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. т. XLIII; ст. 22). В статі: Курація глиною д-р. Ковальський доводить користь такої системи курації і наводить приклади з практики черн. губ. земсь. шпиталю. В статі: Зміцненє пісків Н. Волков подає відомости про стан сеї справи у Чернігівщині, де площа пісків обіймає 70.000 десят. В статях: Нові земельні норми Селянського банку подають ся відомости про зміни в сих нормах, які заведено міністром держав. скарбу з 3 грудня 1900 р., а в Справозданні про діяльність позичково-шадничих товариств д-ка В. Муравська подає докладні відомости про сі товариства, яких з днем 1 липня 1899 р. існувало, за допомогою від земства, 22.

В відділі: Сільсько-господарські відомости Земський Збірник, вважаючи на вагу справи про сільсько-господарську організацію, подає три статі. В статі: Французька сільська комуна, на підставі материялів, які були на всесьвітній виставі 1900 р. подають ся відомости про го-

сподарство франц. комун, запозичені з тих звірцевих описів, які були на виставі; в тих описах подано було найбільше детальні відомости історичні, природничі, орографічні, гідрографічні, земельно-культурні, демографічні, фінансові, статистичні, господарські по кожній комуні окремо. Статя: Сільсько-господарська організація в Італії розповідає, яку користь дають вандрівні професори, що читають лекції сільського господарства по селах; за їх допомогою хліборобські синдикати добувають з банків позички на поліпшення господарства.

Хліборобські спілки в Галичині (передрук з „Хуторянина“) — д. Илличевський висловлює, що він навмисло обрав Галичину, життєві умови якої більш менш подібні до наших, бо мешкають там Українці, і володіння землею подібне теж до нашого — що-б довести, як при однакових умовах в справах громадської діяльності досягають ся різні результати: у той час, як хліборобські справи стоять у нас погано, і сільсько-господарські товариства не виявляють енергічної діяльності, у Галичині, дякуючи можливості мати свобідні відносини до селян, і дякуючи енергії діячів, товариство хліборобських спілок, засноване у Львові р. 1882, з'організувало по селах окремі гуртки, розповсюдило сільсько-господарські книжки, гарні насіння, машини, штучний гній, з'організувало сільські вистави, бібліотеки, позичкові і щадничі каси і т. ин.; по селах люде ходять на збірки, організують бесіди. Очевидно, автор говорить тут про польські *Kółka rolnicze*, черпаючи про них відомости з якогось дуже ідеалістичного представлення їх діяльності.

В тому же відділі надруковано ще, між иншого, „Господарське життя одної невеликої країни“, де подають ся відомости про стан сільського господарства у вел. герцогстві Люксембурському, в якому вельми розвинена інтензивна культура, і статейка „Боротьба з градобоєм“.

В відділі „Ріжні звістки й дописи“ уміщено дві дописи Ар. Червинського: с. Велика-Весь, Городницького повіту, і Шумилівка, Новозибковського пов.; в першій він оповідає про переселенців, про те, як чимало з них повернуло ся до дому, незадоволені новими місцями, про тяжку їх долю, про позички селян з черн. міського банку, який значно їм допомагає, постачаючи кредит навіть на векслі, і про иньші явища селянського життя. В другій дописи д. Червинський розповідає про те, як було знищено архив шумилівської церкви: коли розберали дзвіницю, на кінці 80-х років, то в коморі знайдено напів знищений часом архив, і кілька фунтів давніх монет. Архив, в якому було паперів на кілька пудів, був роскиданий, його уживали на різні потреби; там були папери з кінця XVIII в. про священика Ярошевського і парафіян шумилівської церкви, між иньшого про князя Інциланти, відомого діяча по

виволенню Греції, який мав в Шумшлівці маєток. Окрім того, автор подає історичний огляд с. Шумшлівки і переказує оповідання про „Шведів“, які там заберегли ся.

В „Додатках“ до Земсь. Збірника надруковані: Література українського фольклора, велика і поважна праця д. Грінченка, обговорена уже в бібл. відділі Записок (т. XLIV), Матеріали для історії економічного, юридичного и общественного быта Малороссии М. Василенка (див. бібліогр. відділ), далі Кореспонденция Ніженського воеводи Ів. Ів. Ржевского з московським урядом 1665 - 1667 р.: се листи, видобуті з московського головного архиву міністерства загран. справ, подає багато матеріалів, які виясняють становище московського воеводи на Україні; між иньшого маємо там наказ, даний Ржевскому царем Олексієм, в якому написано, як воеводі треба поводити ся, різні царські до нього „грамоти“, відповіді з поводу їх Ржевского, „разспрос“ у московському приказі Ніженця „Захарка“ Федорова з поводу того, як „зрадники-Черкаси“ разом з Татарами пограбували „купців з Торуня і з під Гданська“, забрали в полон і відвели до Чигирина, як вчинили Переяславці ворохобню і подали ся до Дорошенка, у Чигирин, побивши московських „ратних людей“; єсть ще і супліки різних осіб до царя, царські відповіді, відомости про пересування московських військ з одного міста у друге.

Старинний малорусскій письмовникъ, книга глаголемая Листовня, з передмовою Б. Д. Грінченка, винята з рукопису початку XVIII в. — се збірка кількох зшитків і окремих аркушків, писаних у різні часи і різним письмом, механічно сполучених до купи і незанумерованих. На переді сеї збірки уміщена і бере найбільше листа „Листовня“, в якій єсть 55 окремих листів і паперів, повний титул її: „Книга, глаголемая Листовня, нинструкцій або теж способи до вшеляких писарских потреб. Информаціі і доклади в сеї кивжци обрѣтаются розмайтве“. В ній ми знаходимо „листи подорожние“, — проходні, листи „на церков прощони“, судові „супліки“, „форму“ присяги, „форма, даюшая памяти вѣвечния“, на випадок „если незгода в стаѣ малженском трафится“, „займы на рочние потреби на урядахъ“. На думку д. Грінченка, укладчик „Листовні“ списував свої взірці з офіціальних документів, випускаючи иноді імена тих, до яких адресували ся сї документи, і визначаючи лише місце, де вони були писані.

Записки Херсонскаго земства (XXXIV рік) видавали ся з тією-ж програмою, як і попередні роки (Зап. т. XLIII, Наук. хроп. ст. 23—24). Вони подали чимало материялу про земську діяльність взагалі і земські справи Херсонщини з особна. В відділі „Земська хроніка“ знаходимо відомости майже про всі найвидатніші справи з життя і діяльності зем-

ської і міської самоуправи Росії. В відділі „Хроніка Херс. губ.“ подають ся різнородні відомости про стан справ херсонського земства, про діяльність губ. і повітових земств, про діяльність поодиноких земських інституцій; подані систематичні огляди, під назвами: „хроніка лікарська“, „хроніка ветеринарна“, „хроніка сільсько-господарська“. Огляд сих „хронік“ виявляє, що херс. земство і залежні від нього інституції вкладають багато праці в свою діяльність; до того вони становлять справи взагалі досить широко: не обмежуючи ся спеціальними, технічними питаннями, вони підносять і такі, які мають загальний громадський інтерес; так, наприклад в протоколах з'їзду лікарів Олександровського повіту знаходимо детально і основно мотивовану постанову, якою з'їзд ухвалив просити земські збори, щоб вони подали до уряду петицію про знесенє кари на тіло, бо ся кара, як доведено у постанові з'їзду, видимо шкідлива здоровлю людности і становить поважні перешкоди раціональним лікарським заходам.

В відділі „Діяльність херсонського земства“ надруковані між иньшого справоздання про наради, які відбували ся окремими земськими інституціями. З справоздань про „наради в справах сільсько-господарських шкіл Херсонської губ.“, в яких брали участь репрезентанти земства, шкільної управи, міністерства хліборобства і державних дібр, бачимо, що на них вельми докладно розсліджено сучасний стан шкіл, і висловлено чимало бажань поліпшення сього стану, які й віддано під розвагу губ. зем. зборів; в агрономічних нарадах брали участь земські агрономи разом з репрезентантами земства і міністерства хліборобства та державних дібр; на сих нарадах, між иньшим, зроблено було пропозицію видавати сільсько-господарські хрестоматії, приладжені до місцевих обставин і писані мовою, арозумілою селянам, звернено увагу на книжки д. Чикаленка „Розмови про сельське хазаїство“, як на взірцеву популяризацию сільсько-господарських відомостей, висловлено бажанє покликати д. Чикаленка до участі в складанню хрестоматій, обговорювано ті перешкоди, які стрічають бажання подавати народові виклади про сільське хазаїство через те, що такі виклади вимагають що разу окремого дозволу уряду, і т. ин.

На „нарадах лікарів Аначівського повіту“ широку діскусию викликало виданє окремих „епідемічних листків“ про різні хороби українською й волоською мовами; виявило ся, що більшу частину „листків“ управа видавала мовою російською, листки-ж українською й волоською мовами видані приватними засобами; всі лікарі, які брали участь у нарадах, висловили бажанє мати, для розповсюдження між селян, епідемічні листки, видані мовами українською й волоською.

В цьому ж відділі надруковано справоздання нарад ветеринарних лікарів Херс. губ., справоздання херс. земської бактеріологічної лабораторії на р. 1900, наради земських інженерів, справоздання херс. губ. земської управи про виконання поставов губ. зем. зборів 1900 р., окремі справоздання губ. зем. управи про стан і діяльність різних земських інституцій, про різні галузі земського господарства, внесення (доклади) губ. управи до губ. зем. зборів року 1901 (61 внесення), „справоздання про педагогічні курси“, які відбули ся в Одесі року 1900, під проводом попереднього провідника, д. Бунакова (Зап. т. XLIII Наук. хроніка, ст. 24). Д. Бунаков подає відомости про склад слухачів (їх було 504), дає загальний нарис того, що робило ся, висловлює свої думки про шкільні підручники, книжки для читання, і більшість з них признає нездатними, подає зміст лекцій, які він читав на курсах про „рідну“ літературу, розуміючи „рідною“ для Херсонщини літературу російську, чимало знов говорить він про вагу у вихованню „рідної“ мови (теж російської), а коли зняла ся розмова про навчання чужинців (ипородцев), то д. Бунаков хоч і згоджував ся, що треба користувати ся їх мовами, але допускав їх лише як спосіб для кращого навчання сих чужинців мові російській, для кращого їх „обрусїня“. Про українську мову д. Бунаков у своїм справозданні зовсім не згадує, за те про сю мову було чимало розмов і сперечань на повітових зборах анаївського земства; відомости про се ми знаходимо в „справозданні про земські збори по повітах Херсонської губ.“. В справозданні ревізійної комісії анаївського земства пояснено між иншим, що за рік 1889 у зем. кн. складі було видано на закупно книжок 570 р., і на більшу частину сих грошей, а то на 293 р., було придбано книжок українських. З приводу сього член зборів, анаївський мійський голова Коніхін висловив гадку, що закупно і розповсюдження українських книжок не відповідає потребам людности і суперечить урядовим розпорядженням, що завдання земства розповсюджувати книжки російські, бо і наука по школах ведеть ся російською мовою, що управа тенденційно купує українські книжки, через що діяльність „складу“ суперечить інтересам держави.

Сього добродія підтримав і гласний Ерделі, який накинув ся на епідемічні листки, що були видані мовою українською і волоською, добачаючи тут „тенденцію“; на його думку, нарід української мови не розуміє, бо говорить він „діалектом“ а не українською „літературною“ мовою, а розповсюдження книжок і листків, писаних місцевими діалектами, хоч би з найвисшими гуманними замірами, буде шкідливим у своїх наслідках. Взагалі, д. Ерделі незадоволений і російськими книжками, які має „склад“, — вони, на його думку, не патріотичні і не релігійні.

Управа вирікала ся „тенденції“ і доводила, що вона не може ігнорувати українську мову: більша частина людности — Українці, вони говорять українською мовою, шукають і купують книжки, їх рідною мовою писані; епідемічні листки треба видавати мовою, яку розуміє людність, вже через те, що існує велика смертельність дякуючи всяким пошестям, страшенно розповсюдненим.

По всіх розмовах, збори ухвалили таку постанову, щоб управа, коли признає потребу видавати книжки й листки місцевими мовами, просила що разу на такі видання згоди зборів, а для нарад при складанню реєстру книжок, які треба купувати для земського складу, покликала, коли зауважить се потрібним, членів повітової шкільної ради, яких обирають земські збори.

Не можна проминути ще одного інтересного факта, який подає „Сборник“: про долю петиції херсонського губ. земства про дозвіл уживати українську мову по школах: повідомляючи своїх читачів про подібну петицію черн. губ. земських зборів, ухвалену р. 1900, редакція „Сборника“ пригадує, що ще року 1881 з ініціативи народніх учителів, зібраних на курси, які відбули ся тоді під проводом відомого педагога, барона Н. А. Корфа, херсонське земство звернуло ся до уряду з петицією, такою-ж як і до чернігівська; наслідком того, міністр нар. освіти звернув ся до куратора одеського округу і просив його порадити ся з херс. губерпатором і повідомити, в яких місцевостях Херс. губ. і при яких умовах можна дозволити по школах уживати української мови, але, додає редакція, відомостей про наслідки сього розпорядження Хер. земство досі не дістало.

В „Хроніці“ уміщено ще „історичний нарис агрономічної заемоги людности Херс. губ.“, де подають ся відомости про діяльність повітових сільсько-господарських „складів“, і про способи, яких уживає земство щоб поліпшати сільське господарство.

В відділі „окремі статі“ звертають на себе увагу: Жук-хлібоїд або кузька, І. Пачовського, Матеріяли до оцінки земель відповідно до закону 1893 р., Справоздання Єлисаветградської метеорологічної стації за рік 1898—1899 метеорологічний 1899 господарський, простора праця д. Бизнига, Тираспольська 1-а жіноча недільня школа, Загальні риси агрономічної, технічної і сільсько-господарської економіки селянського господарства Херс. губ., В. Арнольда. В остатній праці подають ся виводи, які автор здобув з детального досліду 124 селянських хозьяйств, роскинутих на території Херс. губ. Між иншим автор стверджує, що підвалиною добробуту більшости селян Херсонщини зістаєть ся земля, і подає відомости про доходи і страти господарства; гуртовий дохід одної десятини дає, пересічно, 30 рублів; податків припадає на десятину

землі, наданої селянам, 2 р. 18—2 р. 60 к.; оранду платять за десятину 5 р. 91—7 р. 19 к. Далі подають ся відомости про способи оброблення землі й користування нею, засів поживних рослин, збори врожаю, видатки володіння й користування землею, про господарський інвентар живий і мертвий, про робітників, будівництво, про склад родин, їду, одіж, хатні обставини.

У „Додатках“ до „Сборника“ надруковано „Статистично-економічний огляд Херс. губ.“ д. Василевського, до якого додані статистичні таблиці.

I. III.

БІБЛІОГРАФІЯ

(рецензії й справоздання).

I. Talko-Hryncewicz — Przyczynki do poznania świata kurhanowego Ukrainy (Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, IV, 1900, с. 1—32).

В сій цінній статі старається автор зібрати результати антропологічних pomірів передісторичної людности старої Київщини („Україна“ по старопольській термінології містить також і Задніпров'є, але автор обмежився лише правим боком). Всього розпоряджав він pomірами 150 індивидів, але з них лише 60 мали pomіри цілого шкелета; поділено їх на чотири групи — найстаршу (starożytna), скитську, полянську й деревлянську. Всього матеріялу автор тут не використав — так з розкопок Гамченка використано лише першу статю („Житомирській могильник“), з публікації Бобрінського автор використав лише т. I, і т. и. Угруповане його не конче щасливо, бо в одностайну групу складають ся тільки ті деревлянські могили, всі-ж иньші групи містять матеріял досить різнородний — як ті найдавніші, або т. зв. скитські, та й могили злучені під назвою полянських звязані хіба територіяльно, а належать до дуже відмінних часів і культурна та етнографічна їх одностайність дуже сумнівна, з огляду на етнографічні переміни, які в тих часах переживала східно-полуднева Київщина. А вже зовсім неоправдане трактоване могил груп „найдавнішої“ й „скитської“ разом в противставленню до словянських, що також часто практикує автор.

Виводи з зібраних pomірів автор робить такі:

Найдавніша група має зріст високий, скитська часто навіть дуже високий (так ще сі групи перевишають загалом західноєвропейського передісторичного осадника); деревлянська має зріст середній; полянська значно вищий від деревлянської, але для неї дуже бідний матеріял.

Ноги в групах найдавнішій і скитській коротші від сучасних осадників Київщини, а туловище довше; в порівнянні з передісторичними осадниками Зах. Європи ноги довші. Кости часто мають архаїчні деформації — отвір в плечевій кості і голінний рубець, визначають ся дуже сильною будовою і вказують на сильно розвинені м'ясті.

Черепи перших двох груп великістю перевищують словянські („полянські“ й деревлянські); широкість чола їх в горі однакова для всіх груп; чоло в долі й потилиця черепів перших груп вузші від словянських. Довгоголові панують особливо повно в словянських (в деревлянській групі 96,6%, в полянській 80%), і переважають в старших групах (в найдавнішій 70,6% довгих, 29,4% коротких, в скитській 42,8% довгих, 28,6% коротких і стільки-ж середніх).

Лице в перших групах ширше ніж в словянських. Ніс в перших узкий (лепторіни) або середній, в деревлянській все середній, в полянській всіх трох родів. Очні ями у всіх узкі (мікроземи).

Повторяю, спостереження автора дуже інтересні, навіть при неповноті матеріялу. Виказані ним вагання хронологічні (в різних стадиях культури) і територіяльні (між групою полянською й деревлянською) дуже многозначні, але конче вимагають, окрім збагачення, ще й инакшого угрупування матеріялу, а то більше деталічного. Словянська людність мусить крйти ся в старших стадиях культурних, антропологічні спостереження можуть віддати незвичайно важну прислугу коло вирішення їх з поміж різних мандрівних і чужородних груп, але супроти того ніяк не можна валити на купу різні похоронні й культурні типи, лучачи їх в ширші групи, як то робить д. Т. - Гринцевич, а зрештою й не оден він.

М. Грушевський.

Dr. Włodzimierz Demetrykiewicz — Neolityczne groby szkieletów tak zw. siedzących (Hockergräber) w Przemyskiem i Krakowskiem (Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, III, 1898, s. 76—92).

— Poszukiwania archeologiczne w powiecie trembowelskim (ibid. т. IV, 1900, с. 92—125).

В першій з сих статей описує краківський археолог нахідку похоронів небіжчиків в скороченім положенні в Селисках під Перемишлем; як виходить з оповідань одного офіцера, що ex post зібрав відомости про сі нахідки, при них були знайдені глиняні кубки — оден дещо більший (9,5 цм. високий), орнаментований витисканим шнурком, і два маленьких, також сїкач кабана і чотири камінні сокірки; скільки тих шкелетів було, не сказано; слідів могили не було.

З нагоди сеї нахідки автор пригадує давнішу нахідку подібного похорону — сидячого небіжчика, в Оріховцях під Перемишлем, опубліковану в своїм часі еп. Ступницьким, і одну з під Кракова. Всі вони не були описані спеціалістами, й відомости про них були зібрані *ex post*.

Як відомо, на Подніпровю похорон в скорченій поставі, з предметами неолітичної культури, широко розповсюднений, але краківським археологом, очевидно, не відомий, тому д. Деметрикевич черпає відомости про такі похорони з чеських нахідок і трактує перемишльські нахідки як щось дуже оригінальне для земель „давньої Польщі“, по термінології польських учених.

В другій статі д. Деметрикевич описує свої розкопки й різні привагідно зібрані предмети й відомости з околиць Теревовлі. З таких привагідних звісток занотую нахідку ям зі збіжем в самій Теревовлі (с. 92), два склади шкляних обручок (один був в урні) на ґрунтах поблизького села Зеленча (с. 98), нахідки похоронних скринь камінних, з камінним знаряддям, в кількох місцях (с. 116, 118).

Сам д. Деметрикевич розкопував на ґрунтах того-ж с. Зеленча старосьвітську осаду (с. 100—6): на орнім полі, під поверхнею землі, недалеко (10—15 метрів) одна від одної знаходилися чотворокутні 6 до 10 метрів довгі, 4—6 м. широкі купи припаленої глини з різними останками людського життя. Д. Деметрикевич уважає їх останками хат, аналогічними з буковинськими нахідками Сомбаті, а ту припалену глину — за обмазку тих хат, з слідами дерев'яних брусів або хворіща, з якого зроблені були стіни*). Знаходилися в них черепки глиняної посудини, червоної сильно випаленої, з лінійним орнаментом чорної, брунатної або вишневої краски, або з сивої глини, слабо випаленої, звирячі кости, глиняні тягарки, кремінне знаряддє й глиняні фігурки людей, схематичної, примітивної роботи (аналогічні з нахідками печери в Більчу Золотім, так само як і глиняна посудина).

Подібні останки осад розкопував д. Деметрикевич також коло Будзано́ва (с. 121—2), а в слабших формах констатує їх в Підгайчиках Юстинових, а також в Кунисівцях в нов. Городенським (с. 116).

З розкопаних ним двох могил лише одна дала інтересніший результат — в с. Глещаві: під верствою каміння знайшлася тут труна з камінних плит, і в ній шкелет, але в непорядку (на думку автора — нарушений і пограбований), і при ній два кусники обробленого крем'я й фрагменти шкляної чарки (с. 122—4).

*) Д. Деметрикевич думає, що й т. зв. цегляні могили знайдені Осовським в Більчу й Васильківцях (див. Записки т. XII) були також останками хат, а не гробовищами.

Розкопане городище над Серетом, против Зеленча, форми чотирикутника чи трапеції, не дало інтересніших знахідок (фрагменти посуду робленої на колесі й без колеса, шіферні прясла, кости і т. п.).

З поводу мальованої посуду Зеленча д. Деметрикевич запускає ся в загальні замітки (с. 99 і далі) про галицьку й буковинську кераміку сього типа, констатує їх аналогічність з мікенською старшого типа, а глиняних фігурок — з кіпрськими, мікенськими, троянськими, і повну відмінність від них кераміки подунайської, моравської, шлезької*). При тім одначе, серед всіх тих далеких екскурсів, поминув він недавні знахідки Хвойка на Подніпровю тоїж „мікенської“ культури. Та археологічний матеріал на схід від Збруча взагалі для ш. автора не існує**), що і в сім держить ся правила польських учених — *Graeca sunt, non leguntur*.

В протоколах III—V т. *Materyały*-в знаходимо м. и. ще коротші резюме рефератів про нові знахідки в Михалківцях (III с. 7 і IV с. 9) і про дальші розсліди в печері Вертеба в Більчу Золотім (IV с. 7) в околицях Михалковець (м. и. могили т. зв. рядові, накриті часом камінними плитами — IV с. 10) — все д. Деметрикевича, що видко тепер, головно, майже одинок репрезентує передісторичну археологію в краківських, або й загалом галицько-польських наукових кругах.

М. Грушевський.

Ф. И. Свистунъ — „Галичина могила“ (Научно-Литературний Сборникъ Галицко-русской матицы, I, с. 16—25).

До звісного оповідання Галицько-волинської літописи про те, як Іля Щепанович посадив був Мстислава Німого на Галичині могилі, шукає автор аналогії в звістній церемонії настолювання хорутанських князів та пробує ще таким же способом толкувати оповідання Кадлубка (I. 15) про скромність Лешка та т. зв. Богухвала про ганьбу задану Болеславом невірним жонам. В сих польських оповіданнях хоче він добачати сліди старої польської церемонії настолювання подібної до хорутанської. Се одначе толкування вістає ся гіпотетичними. Лишає ся церемонія хорутанська. По аналогії її д. Свистун припускає, що „подібний звичай мабуть існував за давніх часів також у Галичан, хоч ми й не маємо иньших безпосередніх доказів окрім літописних слів Ілі Щепановича“ (с. 24); Галичина могила мала таке значінне як церемоніяльний камінь у Хорутан, і тут мав князь в селянськім убранню засідати й складати обітниці підданим, як хорутанські князі.

*) Ся відмінність шлезької кераміки дуже здивувала ученого автора (с. 112). Чому? Що має Шлезк спільного з Галичиною? хіба що теж належить до *ziem Polskich*?

**) Тільки шіферні прясла з України йому звістні, але нпр. про шклянні наручники черпає він відомости лише з Сомбаті й Нідерлея (с. 99).

Здогад, розумієть ся, як здогад, і навіть досить привабний, біда тільки, що при досить частих згадках про настолованне князів у руських племен ніде нема натяку на таку церемонію: князів настолують по княжих дворах; припускати-ж, що в Галичу зацілів архаїчний звчай де инде призабутий, дуже трудно тому, що Галич княжим столом стає досить пізно, скільки знаємо — найдалше в середині XII в. Простійше думати, що в тих словах Ілі Щепановича була проста гра слів (Wortspiel): він посадив Мстислава замість Галича на Галичиній могилі, і на глум сказав, що одно другого варто. *М. Грушевський.*

К. В. Харламповичъ — Къ вопросу о просвѣщеніи на Руси въ домонгольскій періодъ (По поводу взглядовъ В. Н. Татищева и С. С. Голубинскаго) (Н.-лит. сборникъ Галицко-русской Матицы I с. 109 - 230).

Статя з сим привабним титулом дає властиво дуже мало. Автор оповідає про критику татищівських оповідань про освіту й школи в давній Русі, дану Голубінским двадцять літ тому, в першій виданню його Історії руської церкви, й застановляєть ся над дальшою історією спору про давню освіту на Русі. Разом з Голубінским збиває він погляди Лопарьова й Нікольского (в виданню Рѣчи тонкословія грецького, — книжка-ж його про Клима не винна в тім, що закидають її Голубінский, а за ним Харлампович), полемізує з Л. Лавровским і Пипіним що до автентичности татищівського оповідання про смоленську школу та підносить, на доказ фантастичности татищівських інтерполяцій, оповідання про Святослава Юриєвича суздальського. Для бібліографічної повноти питання випадало автору згадати про мою Історію Київщини, та Мілюкова Главныя теченія руської исторической мысли, а в полеміці остерегати ся деяких ризиковних аргументів, які у нього стрічаємо: так нпр. полеміка грецького духовенства против Латинян (с. 323) може служити аргументом не *pro*, а *contra* нетолеранції руської суспільности до Латинян, а покликувати ся на Меховского й Стрийковского на доказ того, що певних звісток не було в руських літописях (с. 325), — перечить простим правилам логічної дедукції.

Ще одно. Автор, за Голубінским застановляєть ся над значіннем загадкових слів м. Клима про звання київських книжників, але не приходить до певних виводів, хоч мнї здаєть ся — не далеко уже був від правдоподібного розв'язання сеї справи. А власне, здаєть ся мнї, їх можна розуміти з правдоподібного так, що ті київські книжники вміли з пам'яті сказати по кілька сот грецьких слів на кожду букву грецької азбуки. *М. Грушевський.*

И. С. Свѣнцицкій — Начала философіи въ русской литературѣ XI—XVI вв. (Н.-лит. сборникъ Галицко-русской матицы, I, с. 161—70, 246—255)

Статья варта уваги. Автор починає від зазначення контроверзії „въ историографіи русской философіи“: арх. Гавриіл (автор виданого в 1840 р. в Казани курсу історії філософії) і п. Безобразова зачисляють до філософів всіх староруських письменників „касавашихся такъ или иначе метафизическихъ или теологическихъ вопросовъ“ (!), Ключевскій і Ганкевич (що за чудовий добір авторитетів!) починають від Кописького й Сквороди. Для п. Свенціцкого перший погляд за широкий, другий — за узький. Він хоче „собрать немногія философскія крохи въ русской литературѣ XI—XVI вв., найти ихъ органическую связь и послѣдовательность и опредѣлить степень вліянія ихъ на умственное развитие древней Руси“. Але сї замислц „органическихъ связей“ і „вліяній“ лишили ся „пустим звуком“, і автор зістав ся лише при збиранню крох. Починає він від „природной (розумій — натуралістичної, а не прирощенної) философіи русскаго народа“, що очевидно й був першим руським філософом: дійсно, його „космогоническіе мненіє представляють смѣсь іудейзма, христіанства и иранскаго дуализма“. Доказ — легенда про сотворенне свѣта. Потім наступає Нестор як моральний філософ: він виводить добро від добрих духів, а зле від злих. (Правда, Нестор цитованого автором не писав, але що то шкодить мати одного філософа більше). Потім наступає Мономах з Наукою, котрої першовзір автор читав в „рукописи слб. публичной бібліотеки“ „на с. 5—62“, і м. Никифор. Про Никифора писала п. Безобразова, отже з ним справа легка. Про другого митрополита — Клима і його „філософічний“ спір з пресвітером Томою п. Безобразова ще не писала, тому автор його зовсім проминув і перейшов до Данила Заточника, як репрезентанта індивідуалізма, в противність альтруїзму, репрезентованому Мономахом і Никифором. Серапіон і м. Кипріян замикають каталог староруських філософів. Вивід: всі ті філософічні „крохи“ взяті від Греків „и были такъ сказать брошены наобумъ (sic) безъ малѣйшей внутренней связи между собою“. „Философскими вопросами занимались древнерусскіе писатели только случайно, или съ какой-нибудь опредѣленной цѣлью“ (очевидно, правдиві філософи, як д. Свенціцкій, нишуть без „опредѣленной цѣли“).

Потім наступає період московський, де автор слідить історію „схоластической школы“, датуючи її від спорів Нила Сорського й Йосифа Волоцького про секуляризацию. Сими спостереженнями нехай покористують ся російські учені, а з нас досить і першої половини.

Крепка стаття! Щоб її писати, а тим більше — щоб друкувати в „науковім“ „органі“, яким хоче бути Сборник гал. матиці, дійсно треба бути хіба галицьким москвофілом.

М. Г.

Г. Ольховскій — Важний моментъ въ исторіи Холмско́й Руси (Къ вопросу о 900-лѣтїи Холмско́й православно́й епархіи (1001—1901). Холмскій Кафедральный Рождество-Богородицкій соборъ отъ начала его существованія до введенія уніи на соборѣ въ Брестѣ (1001—1596). (Странникъ, 1901, VIII, с. 210—230).

В сій замітці трудно відшукати усе те, що зазначено в заголовку її, зате можна теж надібати там чимало такого, про що зовсім не нагадує той заголовок. Що то за „важний моментъ“? До чого дійсно автор приточує сі слова? Чи до заснування Холма, чи до збудовання Рождество-Пречистенської церкви, чи до відновлення її, чи може ще до чого... Годі розгадати, коли тут розведена історія цілої Холмщини аж до 1569 р. Чому вже не до наших часів? Якись уривки, якесь випадкове нагромодження фактів без одної провідної гадки. Може гадаєте знайти тут докладну історію Пречистенського собору. Даремне. Ще про час збудовання його говорить ся чимало, але потім — тільки про князів галицьких та політичні події в Холмщині. До берестайської унії (1596 р.) автор не дійшов навіть роками, не то що викладом подій, значить — даремне зазначив сю дату в заголовку. Можна догадувати ся, що він головню мав на меті довести збудованне Рождество-Пречистенської церкви свв. Володимиром в Холмі 1001 року. На його думку то була перша церква в тім городі й зараз таки стала катедральною, бо тоді-ж таки тут заведено було єпископію. З огляду на се автор стараєть ся погодити літописні звістки про збудованне Холма Данилом Романовичом з існуванням його ще за часів свв. Володимира тим — не новим зрештою — здогадом, що за князя Данила город, а заравом і церкву тільки реставровано. Думку про збудованне Пречистенської церкви в 1001 р. автор підперєє такими аргументами: а) в XVII в. при єпископу холмському Метедію Терлецькїм на стїні церкви, при олтарі мало бути написано по грецьки „1001“. б) З міту про Кия, Щека и Хорева знати, що Щек на холмськїм (sic) горбі збудував калище, яке мусїв зруйнувати свв. Володимир й на місце його постановити церкву, теперїшній Пречистенський собор. З сього останнього аргументу д. Ольховського видко, скільки його компілятивна замітка може мати наукового значіння.

С. Г.

М. Рудневъ — Церковное судопроизводство по дѣламъ о расторженіи брака по причинѣ супружеской неврности (Исторія процесса въ православно́й помѣстной церкви русско́й со времени введенія христіанства на Русі до установленія дѣйствующей формы про-

цесса) (Христіанское Чтеніе, 1901, кн. IX, с. 405—427, X, 510—529, XI, 658—675).

В початку своєї розвідки автор поясняє сучасний привід до написання її в бажаннях суспільности поліпшити справу розводу й висловлює думку, що „студіювання історії розводного процесу чи знайомість з тим, як в різні пори укладав ся й вів ся сей процес, може найбільше кинути світла на се тяжке питання“. Близше зазначає своє завдання автор так : показати, як взагалі складав ся й розвивав ся в різні доби існування нашої церкви процес в справах розриву шлюбу з приводу супружчої зради, чим відрізняли ся поодинокі форми процесу й як кожна з них відмінювала ся в тім чи иньшій часі. Зауваживши, що історію згаданого питання звичайно поділяють на три доби а) передсинодську, б) до видання „устава духовних консисторій“, в) й до останнього часу, автор згоджуєть ся додержувати такого поділу і в своїй праці. В річнику „Христ. Чтенія“ за р. 1901 знаходимо поки що розвідку тільки про першу, передсинодську добу. Крім загальної передмови справа викладаєть ся в трох розділах : 1) про судову власть, чи судців що чинять суд, 2) про позивні сторони, 3) про переведення процесу. Історія процесу має малювати ся тут на підставі документального матеріалу, але в праці д. Руднева дуже бідно на факти й приклади, особливо коли взяти на увагу, що він наміряєть ся виказати практику не тільки Московщини, але й України та Білоруси. І подані факти здають ся дуже поодинокими, відокремленими, випадково вибраними. Між иньшим часто говорить ся про бракорозводний процес князя Курбського, що пробуваючи в Литовській державі, кинув одну жінку (Голшанську) й оженив ся з другою (Сіماشковою).

С. Г.

Teka konserwatorska grona konserwatorów Gaiicy Zachodniej, том I, Краків, 1900, ст. XV+558, 4°.

Сей перший том публікації містить початки „інвентаризації“ пам'яток Західньої Галичини : написи старих краківських домів, опись двох костелів Кракова й інвентар старинностей двох підгірських повітів—Грибівського й Горлицького. Сей інвентар споряджений дром Стан. Томкевичом, має й для нас інтерес, бо сі повіти в значній частині досі залюднені Русинами, а в давніших часах українсько-руську колонізацію мусимо собі представляти далеко більшою. Та на жаль інвентар сей дуже нерівномірно трактує пам'ятки що мають п'ятно польське і руське. Тим часом як костели й иньші пам'ятки латинські, або такі що носять п'ятно польського походження описані дуже детальлічною старанно та ілюстровані численними образками, для пам'яток руських — такими виключно виступають тут церкви — обмежив ся укладчик звістками в шематизмів,

головно з звістного шематизма 1879 р., з статі Лепковського Rusz Sąddecka (Dodat. do Gazety Lwów. 1855), та з його ж рукописних заміток, — звітками дуже бідними і тільки дуже-дуже рідко доповненими самим укладчиком або його кореспондентами; в сумі маємо для них дуже мало, так як нічого, а ілюстрацій пожалував для них автор зовсім. Така односторонність в кождім разі робить дуже дивне вражіння в публікації державної наукової інституції. Що правда, редактор підносить сю прогалину як девідерат для дальшої інвентаризації.

Розуміть ся, й „польські“ пам'ятки мають часом чималий інтерес для нас — взяти хоч би в будові костелів комбінації західніх архітектонічних форм з формами гірського дерев'яного будівництва, або й сі остатні в чистім виді (див. нпр. образки на с. 128, 286, 296 і т. и.).

Повним сей каталоґ уважати в ніякім разі не може. Автор поясняє, що він як спеціаліст, обмежив ся головно пам'ятками історичними тільки і не входив в передісторичні; редактор іще справедливо підніс прогалину — поминення виробів народнього промислу. Було б пожадане також, аби така інвентаризація взагалі вийшла по за границі публичних будинків і глибоше пішла в глибину приватного життя, в предмети приватного ужитку — не тільки в панськім, але також міщанським і селянським житі.

В будучности заповідає Гр. Томкевич такий же інвентар пам'яток повітів Новотаргського, Лимановського, Новосандецького, Ясельського й Коросненського.

При кінці маємо протоколи засідань консерваторів з рр. 1889—1900.

М. Г.

Sprawozdania komisji do badania historyi sztuki w Polsce, т. VII, випуск I і II, Краків 1902, ст. 355+XCVIII+5 таблиць.

Сей том „Справоздань“ у відділі статей, крім обговореної вже статі д. Ловіньського п. т. Вірменський епілоґ львівської золотничої штуки (гл. Записки том XLVII) не містить для нас нічого інтереснішого, згадати хіба коротку статю д. Ф. Копери п. т. Oprawa srebrna ewangieliarza księżnej Anastazyi, żony Болєслава Кєдzierzawego (в Публичній бібліотеці в Петербурзі) — релієфи ковані з срібної бляхи представляють з одного боку розпяте, з другого Христа на троні; перший образок має сильно виражений византийський стиль, але написи на обох латинські. Напись ANASTASIA при фігурі жінки, що припадає до ніг розпятого Христа дає автору привід до здогаду, що еванґеліє се належало до Анастасії-Верхуслави, руської княгині, жінки Болєслава Кучерявого. Підстава, розуміть ся, занадто слаба до такого

здогаду, тим більше, що й польське походжене того евангелія вістаєть ся не конче певним.

У другім відділі сього тому маємо некрольоґ Володислава Луцкевича, а з справоздань з засідань винотую отсі більше або меньше інтересні для нас комуїкати:

Д. Ф. Копера надіслав з Петербурга опись справи книжки (*Augustinus super Johannem*) в XIV в., що походила з бібліотеки Длуґоша; на справі містять ся в медаліоні лев подібний до руського льва на галицьких монетах XIV в., як підносить автор.

Д. Ст. Томкевич предложив фотографію й опись памятника Катерини Рамултової в парафіяльнім костелі в Дрогобичи. Памятник сей, на гадку Т., належить до ліпших в Галичині, зроблений в ренесансовім стилі і був утвором львівського майстра, Чешка, з роду Краковянина, про котрого згадує д. Лозівський у своїй праці: „*Sztuka lwowska*“. Памятник походить імовірно з р. 1572.

В кінці др. Мицельський предложив реферат „Замок і арсенал в Бережанах і палата в Раю в першій половині XVIII в.“ на підставі інвентара списаного в 1753 р., коли Бережани через останню дідичку з роду Сенявських, Софію, перейшли до Чарторійських (а пізніше до Любомірських). Тепер інвентар сей переходуєть ся в судових актах в Золочеві і відти його відписано, він дуже докладний, а цінний ще й тим, що в давної величности тих панських палат нині нема й сльїду.

М. Г—а.

Szymon Szymonowicz (*Simon Simonides*), jego żywot i dzieła, napisał Dr. Korneli Heck, część pierwsza (*Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział filologiczny, т. XXXIII, 1901, ст. 188—345*).

Автор, знаний із поважних та сумлінних праць на поли історії польської літератури XVI—XVII ст., подав нам тут у широких рамах першу частину монографії про Шимоновича, що обіймає час від 1558 до 1594, себ то до часу закладін т. зв. Замойської Академії. Він держить ся і тут давнішого методу — літературну характеристику письменника дає на широкій підставі політичного та культурного тогочасного життя Польщі, так що його представлення набирає повноти і докладности зі всіх боків. Ся отже історично-літературна студія дає доволі докладний образ польського життя у другій половині XVI ст. на Галицькій Русі, де родив ся і жив один із найвизначніших польських письменників в періоду т. зв. відродження. На початку монографії дотикає автор докладніше польсько-руських відносин. Шимоновичів рід виводив ся в Мазовії, а в 40-их роках XVI ст. переніс ся до Львова. Се дає

авторови нагоду кинути кілька заміток „про польщення Червоної Руси“ (ст. 194—198). Се питання порушав вже д. Гек у давнійшій своїй праці про Зіморовичів (пор. Записки т. IX, бібл.). Тут спеціально за-становляєть ся він над проблемом, о скільки польські письменники, що жили на Червоній Русі, були результатом перехрещування елементів, головно культурних. Проблем вельми інтересний, хоч його требаб наперед увести з боку антропологічного, потім із історично-літературного, а в кождім разі він не надаєть ся до обговорення в однім невеличкім уступі. З тієї причини виводи автора, що польська духовна культура в Червоній Русі у XVI ст. була витвором чисто польських кольоністів, недавно ще осілих — не може вважатись науково рішеною.*) Аргументи автора, що відшибають впливи руські та німецькі, категоричні, але більш голословні. Що до мого погляду, то я тої самої думки, що й шан. автор, одначе бажав би собі дещо докладнішого розбору справи. Було цілком на місці при сій монографії подати ширшу характеристику польського культурного життя у руських землях.

Після того вступу переходить автор до оповідання про рід, вихованнє, студії й житє Шимоновича — усе обговорене дуже докладно, серед численних подробиць, що навіть ослаблює подекуди суцільність представлення. Твори поета обговорює він не разом, але кождий окремо, в ріжних місцях біографії. З тієї причини затираєть ся одноцільний індивідуальний вираз письменника. Правдоподібно постараеть ся про се автор у другій частині монографії. Тоді також буде нагода висловити і нам свою думку про сього письменника.

С. Т.

Książd Stanisław Załęski T. J. — Jezuci w Polsce, tom II — Praca nad spotęgowaniem ducha wiary i pobożności, 1608—1648, Льв., 1901, ст. XVI+762, 8°.

Кільканайцять літ тому вели ся в науковій публіцистиці горячі спори про те, чи історія та історичні досліді належать у круг правдивої науки. Суперечні погляди не перевелись ще й до нині. Остаточним користним реультом того спору вийшло загальне домаганнє, щоб наукові історичні досліді своєю основою, метою і цілю зближались як найбільше до дослідів у т. зв. стислих науках. Наслідком того мала-б вийти перевага обективности над субективністю, правди над брехнею, дійстности над фантазисю, певности над тенденцією. Одначе, поки що, се *prim desiderium* наукового сьвіта знайшло своїх дійсних прихильників серед дуже невзначної частини тих, що пишуть історичні розвідки.

*) У монографії про Зіморовичів висказував автор відмінний погляд.

Правда, нема певно автора, щоб не вважав у своїм творі висше наведених дезідератів сповненими, результатом одначе з'являєть ся доволі дивоглядна проява, що про той самий історичний момент буде писати десять істориків і кождий із них дійде до ипшних висновків. Що причиною сьому? Найважнійшу ролю грають в тім ріжниці принципіального становища авторів у справах національних, політичних, релігійних та взагалі суспільних. Доходимо отже до виводу, що доки наука про суспільність не дійде до певних основних, загально прийнятих певняків, доти такі екстреми, як клерикалізм, шовінізм, політична захланність, обскурантизм та назадицтво у соціальних питаннях будуть безнастанно повторятись в історичних дослідях та їх виводах. Тепер виходить таке, що в історичній науці не так борють ся з собою відмінні річеві і методичні, мериторичні та формальні погляди авторів, оперті на відмінній бистроті спостережень та розумовання — але боротьба йде більше між поодинокими загальними ідеями, що ворухать ширші людські громади у власній сфері. Се чинить всяку наукову полеміку дуже трудною або прямо неможливою, бо вона мусить звичайно завести противників на поле історичної пропедевтики, як філософії, соціології і т. ин.

Істория нашого народу особливо придатна для такого історично-наукового калейдоскопу. Як нація, як соціальна організація, як релігійна громада стрічаємось на кождім кроці із ворожими змаганнями — отже й історична література, що обіймає нашу минувшину, представляє з себе сумішку найсуперечнійших напрямів, поглядів та тенденцій. Теперішні гадки й змагання в інтересі власнім переносять автори у віки минувшини і відповідно до них представляють ся, оцінюють ся й осуджують ся народи, громади, люде, події та прояви. Найбільше в розріз із найжизненнішими змаганнями нашого народу ідуть історики із польського боку. Не має року, щоб польська історіографія не запродуковала більшої або меншої праці про нашу минувшину, вповні або частиною їй присвячену. Бібліографія „Записок“ так часто нотує їх! Найбільше одначе характер і напрям тих праць чинить неможливою всяку наукову дискусію. Як можливо говорити з істориком, що не признає нашій нації ніколи, навіть у далекій минувшині, права до свого власного національного розвою? Як можливо дискутовати з автором, що дивить ся на релігію Українців очима хрестоносних походів та католицького місіонерства? Як годитись із чоловіком, що не признає поодиноким людям і громадам права якої небудь рівности з иншими? А таких істориків польсько-руських відносно 99%. Нам полишаєть ся хіба тільки зазначати поодинокі подібні прояви в польській науці, вказувати характер їх та методу, а всяку полеміку хіба полишати на боці.

Такі гадки на сунулись нам по прочитанню висше наведеної книжки. Написав її Ґауїт; писав про Ґауїтів. Того вже доволі, щоб зрозуміти основне становище автора, характер та тенденцію праці. Кс. Заленський ще незгірший польський патріот, тож і не схоче бути гіршим Kulturträger-ом на Русі, аніж иньші „всепольські“ історики. Ті прикмети звільняють нас від полеміки з автором сеї праці, закровної, як видно, на дуже широкі розміри. Зазначимо тільки виводи і спосіб його дослідів у тих питаннях, що дотикають нашої історії, полишаючи на боці все иньше. В діяльності польських Ґауїтів пропаганда на Русі грала велику роль, тож і кс. Заленський мусить доволі часто дотикати сього питання дещо основнійше. Обіймає віп у сім томі час між 1609 р., себто бунтом Зєбжидовского, і 1648, себто смертю Владислава IV. Перша дата виходить у автора епохальною, хоч і як мало має в собі епохальних прикмет. Друга має безперечно більше прав до такої ролі.

Свою історію Ґауїтів подає нам автор на дуже широкім підкладі політичної історії Польщі. Він тут навіть дуже балакучий, говорить широко про такі події, що в Ґауїтами не мають нічого спільного, і говорить доволі примітивним, подекуди хронікарським способом поруч із грубими блудами. Задля того паралельного трактовання політичної історії і діяльності Ґауїтів можна розділити замітки і виводи автора про Русинів і їх справи на дві часті: ті що дотикають політичного становища Русі-України і ті, що представляють нам церковні відносини, чи там боротьбу Русинів із Ґауїтами на церковному поли. Так теж і зберемо найважйїші погляди кс. Заленского, підчеркуючи і характеризуючи їх тільки, а полишаючи на боці довшу полеміку з ними, як також усї його блуди, що не належать до польсько-руських відносин.

З першого розділу праці один уступ (4) присвячений відносинам Річпосполитої до українського козацтва. Автор жалує дуже, що Жигмонт III і недбалість соймів „дозволила вирости козацькій своєволі в силу“ (18). Нещасте лежало на його думку головню в тім, що козаки спричиняли війни в Туреччиноу. Виходить так, що як би не українські козаки, то Польща й Туреччина жили б між собою у найбільшій згоді. З другого боку не видно тут розуміння, що боротьба з Татарами, за тим і Турками, була одним із найперших і найжизненнійших потреб українського народа. У автора одначе найважйїшим мотивом козацько-татарської і турецької боротьби виходить таки те, що правительство не платило козакам означеної оплати, а бідні козаки мусїли се відробити на иньшій місци. Зерно правди єсть у тім толкованню коваків, одначе ніяк не можна назвати того головною (навіть єдиною) причиною козацьких походів на Чорне море. Так само татарські напади на Польщу не були відплатою за ті походи. Неровумінне автора козацьких відносин лежить ще в тім, що

він т. зв. Баторієву реформу має за епохальну подію і признає її організацію 6.000 козаків (18). Сю казку слід би вже раз закинути!

Одно лиш тут справедливо замітив кс. Заленський, хоч се навіть стоїть у певній суперечности до висше наведених поглядів його на ролю козацтва. Він дивується дуже, чому польські політичні сфери не „вирубували Татарів із Криму“ (25), навіть не мали такої свідомої цілі; тимчасом переведене сього завдання принесло б для Польщі необчислені користи. Ся замітка вповні вірна, і кс. Заленський міг би з того зрозуміти, що козацтво краще бачило інтерес України від Жигмонта III, „королят“ і сойму. Але на иньшій місци виходять у нього козаки такими, що приносять самі шкоди для польської політики. Се йому також не перепиняє впасти ще в иньшу подібну суперечність. Закинувши в однім місци Польщі за Жигмонта III крайне нерозумінне політичного свого інтересу супроти Татар, кс. Заленський у другім найспокійніше в сьвітї обкидає всякими закидами Владислава IV за його пляни турецької війни, що мала як раз на меті займати передусім Крим (367). Найбільше йому не подобалось се, що сей король хотів уступками на церковнім поли приєднати для сього пляну український нарід. Через своє релігійно-національне засліпленнє кс. Заленський не міг добачити розумної політичної гадки у воєнних плянах Владислава IV. В разі потреби уміє автор покликатись навіть на християнський закон — не воювати, а любитись (383).

Але не тільки в сїм предметі осуд кс. Заленського виходить невірним, — скільки рази діткнеть ся він „козацької справи“, не може вдержатись на становищі спокійного дослідника. Козаки, підіймаючи стяг оборони православної віри, не мають що чинити, як тільки *jątrzyć i burzyć lud* (57), хоч рівночасно не бере їм дуже за зле, коли виступають проти Жидів (60). Не розуміє тут автор і сеї цікавої прояви, що козаки стають ворогами головно унії, коли супроти латинства поступають з певною толеранцією. Се підносить кілька разів автор, одначе не може, чи не хоче зрозуміти політичної сторони сеї справи. Рівночасно не може теж дарувати кор. Владиславу IV за його уступства православної церкві для приєднання козаків для своєї політичної цілі: ніяке діло, ніякий плян того короля не знаходить у автора признання, хоч би навіть заслуговали того з кожного боку. За те у Жигмонті III старав ся він знайти як можна було найбільше позитивних прикмет характера. Так само брат Владислава, Ян Казимир, виходить ідеально, бо, звістно, був Єзуїтом.

Полишїм на боці становище автора в иньших політичних питаннях, скільки вони не належать до нашого народа, а перейдім до головної справи у праці кс. Заленського — релігійної, і ролі Єзуїтів у ній.

Що найбільше нас ударає у праці кс. Заленського — то його фанатична релігійна нетолеранція. Ведений релігійною нетолеранцією і фанатизмом автор поповняє цілий ряд дивних суперечностей, фалшів і дивоглядів. Передусім дуже сильно відбиває та його глибока і щира неприхильність до одного з найблагородніших польських королів, Владислава IV, за те одно, що визначався певною релігійною толеранцією. Видко, католицькому духовному не можна здобутись на об'єктивне трактування відносин поодиноких вір із собою. Як із одного боку усе, що виходить з боку не католицького, у нього підпадає строгому осудови, так із другого боку, те самісіньке діло, зі сторони католицької, стає добром, коли воно звернене проти іновірців. Возьмім приклад. За Жигмонта III відбирано діссидентам правною і неправною дорогою церкви і добра, бо колись вони були католицькі; „права католиків до своїх давніх костелів і дібр були ясні і непередавні“ — усе було по справедливості. Автор посуваєть ся до чисто „єзуїтського“ викруту, що се навіть було „добродійством для діссидентів“ (ст. 43), бо охороняло їх від тих насильств, яких допускалась розфанатизована католицька людність супроти протестантів (44). Та цілком на инакшій становищі стоїть кс. Заленський, коли говорить про унію і православну церкву. Він признає, що уніятські єпископи насильно забирали церкви і добра — але се чинили вони добре і справедливо, дарма, що й православні могли мати непередавні права. Не бачучи навіть правної підстави для підпирання того погляду, хапаєть ся автор цілком свідомого иншого софізму, висловленого Потієм, а се фіктивних прав флорентийської унії в Польщі (54). І від того моменту унія у автора правна, а православна церква неправна і всякі змагання останньої до поправки свого становища виходять у нього бунтом, неправністю, ворожечкою і т. ин. Автор не цілком скриває велику агресивність уніятських єпископів, що мали поміч світського уряду, наводить навіть дуже сильні приклади й сучасні голоси самих Поляків (ст. 59, 67 й ин.) про гнетення православних. Усе те одначе знаходить у нього повне оправданне — бо тут змагано... до спасення душ! Що більше автор часто закидає Жигмонтови III, що не дав оборони для уніятів супроти православних (50), а зараз потім признає, що 1621 р. в руках уніятів було 2169 церков, а в руках православних тільки 1089! (62). Конституція 1607 р. про релігійні руські справи виходить у автора „незрозумілим новим блудом“ задля цілком (z gruntu) хибних поглядів православних. Неподобають ся йому навіть слова конституції як „давні права“ православної церкви і руський нарід „mere religii greckiej“ (50).

Автор признає кілька разів, що унія була ненависна не для самих тільки православних, але й для католиків, навіть лат. духовенства.

Наводить голоси з того боку навіть дуже різкі, як прим. Юрія Збарзкого (ст. 67), Вінц. Древіньського (59), одначе минає їх без роз'яснення і без погодження з иньшими своїми гадками. Взагалі можна підозрівати, що кс. Заленський прихильник філософічно-суспільної теорії про боротьбу за істнованне і в ній признає всякі способи можливими, коби тільки мати на оці спасенне душ тих, що того собі не бажають. Він не стараєть ся навіть виправдати инакше поступовання римської церкви, уніяцьких єпископів і Єзуїтів.

Авторови треба признати одну заслугу: він цілком виразно зазначає соціальні мотиви в релігійній боротьбі на Руси. Він наводить промову Потія на соймі 1600 р. про православних: „Простим людям у брацтвах дали єпископську власть; й отсе хлопство у своїй простоті присвоїло собі такий уряд, що не зважає ані на єпископів, ані на павів“ (59). Так само відомі йому голоси такі, як комісаря Оборніцького 1621 р. про небезпеку соціальної війни при релігійній боротьбі (61). Та понад усе важнійші у нього слова кардинала Ludovisio: „Ми, що не заложили собі нічого иньшого, як тільки спасенне душ, мало дбаємо про те, чи православні стануть латинниками чи уніятами“ (61).

Не станемо тут довше займатись такою cause jugée, як мучеництво Йосафата Кунцевича, подвигами Потія, Рутського й ин. Становище автора в гори може бути знає супроти сих угодників і супроти *gozwścieklonej tuszczu schizmatyckiej* (63).

В §. 11 розбирає автор закиди, чинені Єзуїтам, що „перетягали“ Русинів на латинство. Для нього справа дуже ясна: Єзуїтам „усї огляди, мотиви, політичні і національні ціли були чужі; ті полишали вони королеви, соймам і політикам. Для себе гляділи вони тільки праці для божої слави і спасення душ Русинів, що були в блуді, темноті“ і т. ин. Виходячи з того становища, з огляду на малу популярність унії, Єзуїти думали, що краще буде Русинів приймати безпосередно до латинського обряду. Се не діялось „із неохоти до грецького обряду або задля охоти польщити Русинів, але задля ревности про спасенне їх душ“ (71, 72 й ин.). Автор признає навіть соціальні користи для Русинів із такої переміни. Так само не може бути мова про те, щоб Єзуїти переводили руську молодіж у своїх школах на латинство — се чинили самі ученики, пізнавши сьвітло правди (73, 80) і т. ин. Такі викрути треба назвати тільки софістерією, більш нічим. Не поможе тут пояснюванне автора, що в тій цілій акції Єзуїтів не було ніякої національної пропаганди, ані навіть політичної. Стара пісенька! Тимчасом кождий поважний історик не зробить ніякої есенціональної ріжниці між релігійною загорілістю і національним шовінізмом. Сї дві ідеї й тепер покривають ся майже вповні, а в історії були вони результатом тих самих соціально-політичних і психологіч-

них причин. Ріжниця між ними головню є що до часу, а не що до самого єства.

Звістно, що єзуїти не держались навіть постанов і наказів римської курії у справі переходу Русинів на латинство. Автор лагодить сю справу дуже зручно: буля Климента VIII (1595) хоронила уніятів перед примусом, але не боронила їм переходити на сей обряд добровільно (ст. 78). Ну, а хтож докаже, що був коли який примус? Все було добровільно (81). Що до булі Урбана VIII (1624 р.), що виразно заборонювала всякий перехід уніятів на латинство, автор поступає собі також дуже зручно: єзуїти не держались її, бо Жигмонт III не позволив проголосити сеї булі в Польщі. Отже єзуїти, залежні безпосередню від папи, не могли держатись волі Риму (79). Се дуже сильний аргумент! Хоч на иньшій місци сам автор говорить инакше (84). Що більше, автор не обурюєть ся цілком на Жигмонта, що поправляв непомильність папи, уважаючи сей декрет за шкідний для католицької церкви: він видимо притакує такому поглядови. Для нас се зрозуміле: дорадниками короля в тій справі були єзуїти, хоч того признати боїть ся автор. За те автор не уміє скрити вповні свого погляду, що латинський обряд супроти уніятського *ritus superior* (81).

Дивувати може обективність католицького духовного, коли автор признає часам Жигмонта спокійні релігійні відносини, а за часів Владислава *rozruszały się tylko i huczały fale namiętności religijnych wstrzymywane długo robozną ręką Zygmunta* (352). Так само дивувати може, навіть ще більше, ось який висказ автора: „З другого боку єзуїтам, як і нунцієви de Torres, досить було, коли маїнат чи шляхтич виконував ревню практики католицької віри, а жертволюбним був на костели і монастирі, щоб замкнути очи на його хиби горожанської чесноти і політичні блуди“ (ст. 387).

Одначе найвиразнійше виступає кс. Заленский у своїм характері у IX розділі своєї праці про „невдалі проби Владислава IV заспокоїти уніятів“. Король для своїх політично воєнних цілей, задля свого релігійного „індеферентизму“ і „зухвалих“ домагань козацтва постановив завести згоду (по авторовому *waśń*) на соїмі 1632 р. Сам виступив в обороні своїх проєктів і висказав кілька дуже бистроумних політичних гадок, як те що унія не має маси народа за собою, що православних треба заспокоїти з огляду на Москву і козацтво і т. ин. Для автора одначе усе те було ділом шкідним для сьвятої справи. Він іде тут за поглядами тодішніх єзуїтів. Коли король дав духовній анкеті кілька питань у тій справі, між иньшими найголовнійше: чи *lege permissiva* має бути дозволений уніятам спокій і релігійна безпека? — тоді євїт Ленчиский відповів на нього простим: ні, бо православна

церква не дістала ніяких привілеїв від папи! (396 і далі). Автор очевидно стає на тому самому становищі. Як звісно, паціфікації 1632 р. римська пропаганда не приймила, хоч сам папа Урбан VIII мав дещо відмінні погляди, так Владислав IV міг переверти, забезпечення православної церкви у конституції 1635 р., а в привілею міг навіть покликуватись на повагу папи.

Хоч паціфікація не принесла згоди, та дала все таки яку-таку правну основу для православної громади. Більше не допустило тодішнє лат. духовенство, нунцій і єзуїти, що безнастанно протестували проти нарушения прав католицької віри. Для автора одначе вся вина по стороні короля: як би не його паціфікація, все було би як найкраще. Він навіть складає на короля ті всі кривди, яких зазнавали уніяти. Ото від короля набрало ся того духа лат. духовенство і почало „поневіряти уніятським духовенством“ (409), наслідком чого були постанови варшавського синода 1643 р. і поступованне холмського єпископа Пясецького, що спихали уніятів до ряду напів невірної громади. Автор проливає сльози над тим пониженєм, але за все винує короля (411), дарма, що й Рим не инакше дивив ся на уніятську церкву.

Такі то головні погляди кс. Заленського на польсько-руські відносини першої половини XVII ст. Нерозумінне, софістерія і крутарство, суперечність, релігійний фанатизм і національна нетолеранція — характеризують їх і дають авторови місце серед плеяди сучасних польських істориків.

С. Т.

Н. Оглоблинъ — Красноярскій бунтъ 1695—1698 гг. Къ исторіи народныхъ движеній XVII вѣка (Журналъ министерства народного просвѣщенія, 1901, май, ст. 26—69).

В тих часах, коли на Україні і в Московщині проявлялись еманіпацийні рухи народніх мас проти гнетучого суспільно політичного режиму, польсько-шляхотського чи московсько-царського, — також у далеких сибірських колоніях у т. зв. служилих людей слідно широко розповсюднений дух звернений проти тодішньої адміністраційної системи, особливо проти воевод, що були начальниками сибірських городів і їх залог. Сі воеводи допускались великих надужитъ — аналогічних до господарки московських воевод на Україні — не тільки на некористь ріжних тубольців, але й т. зв. боярських дітей, козаків і засланої людности. Ті налужитя викликали безустанні протести, „чолобитні“ до Москви, а навіть бунти: козаки, головно старшина, скидали воеводу з уряду, вибирали власну судову управу, доки не дістали нового воеводи. Такі бунти тревали отже доволі коротко, тільки деякі велись роками. До таких довгих належав т. зв. красноярський бунт, тому, що був

звернений проти чотирьох по порядку воевод. Недбалість та упертість уряду були причиною сеї тривалої опозиції, що доходила до обложення зненавиджених воевод у замку, а навіть до небезпеки смерті. У сїм бунті брали також участь „Черкаси“, себто Українці, загані у Сибір. Вони переважно держали сторону воеводів, глядячи у них ласки для себе. До них належав Василь Многогіршний, брат гетьмана Дамяна. Але й по стороні опозиціоністів не хибувало Українців. Їх участь дає право сьому рухови й на нашу увагу.

Причиною сього аж 3-літнього красноярського бунта були надужитя воевод: Алексія і Мирона Башковских Федора Тутолміна і Семена Дурново. Надужитя їх були переважно материяльного характера: грабіжи тубольців і козаків, нелюдське переслідуванне противників; доходило до того, що воеводи ворожим ватагам Кіргізів продавали оруже та амуніцію, а проти них висилали своїх противників у невеликім числі. Автор розвідки називає сей бунт одною із прояв народніх рухів XVII ст. Анальогія ся одначе дуже слаба. Сибірські бунти, спеціально красноярський, мало тільки мали соціального, тим менше політичного характера; і сей був звернений майже виключно проти осіб, а не проти загальних порядків. Якоїсь загальнійшої соціально-політичної думки тяжко доглянути, принаймні автор нам не подає того. Роля маси людности була теж більш пасивна, хоч прихильна опозиції. З тої то причини сього бунту годі назвати подібною революцією, які діялись у XVII ст. на Україні, або й у Московщині. Що правда, иньші сибірські бунти бували деколи більш революційні від красноярського.

С. Т.

Матеріали для исторіи экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссіи, издаваемые под редакціей Н. П. Василенка, вып. I — Генеральное слѣдствіе о маетвостяхъ Нѣжинскаго полка 1729—1730 г., Чернигів, 1901, ст. 417 малої вісімки.

Мусимо горячо повитати се видавництво — перше археографічне видавництво для Лівобічної України, яке завдячуємо чернигівському земству, взагалі визначному своїми видавництвами: воно засноване й виходить як додаток до Земского Сборника Черонгівської губернії. Досі вийшло два томки, під поданим в горі загальним титулом, і треба побажати, щоб воно перетворило ся в правильне, періодичне видавництво, без всякої принагідної залежности від особи редактора, чи його спеціальних звязків з земською організацією. Думаємо, що коштів Чернигівського земства може вповні вистати на правильне публікуванне й далі таких томів, а иньші земства наші повинні піти за його прикладом.

Але що до способу ведення самого видання мусимо висловити кілька дезидератів з нагоди досі виданих томів. Насамперед, за мало бачимо наукового апарату! всім томі вступна замітка дає пояснення про генеральне слідство України, але не подає тих детальніших вказівок про слідство Ніжинського полку, які конче були б потрібні кожному, хто береться до сеї публікації. Рукопис видано зовсім *in crudo*. Документи, прилучені до слідства, друкують ся в порядку рукописи, по особах властителей, без хронологічного порядку. Показчиків нема. Нарешті — за першим томом, зайнятим Ніжинським полком, надіяли ся б ми видання інших полків, натомість в II томі автор дає вже зовсім иншу памятку, і ми зістаємо ся в непевности — чи буде поведене далі видання слідства, чи воно й сей раз урветь ся на Ніжинським полку?

М. Г.

Р. Барсовъ — О духовной цензурѣ въ Россіи (Христіанское Чтеніе 1901, V с. 691—719, VI с. 966—998, VII с. 108—230, VIII с. 238—257, IX с. 390—404).

В сій чималій статі д. Барсов, відомий вже автор кількох наукових праць з історії Синоду (напр. його Синодські інституції давнішого часу, потім Синодські інституції теперішніх часів) дотикаєть ся історії духовної цензури в Росії, яко одної з компетенцій Синоду. В передмові автор висловляє таку надію, що його історичний, на підставі документальних дат зладжений огляд духовної цензури кине певне світло і на деякі хиби, коли вони є і в сучаснім стані духовної цензури. Отже автор, очевидно, виходив у своїм пляпї від сучасної її організації. Самий зміст статі подаю по розділах автора, занотовуючи ближше те що, має більшу вагу для нас...

I розділ. — Потреба цензурного нагляду в крузі віроучення й церковної морали. II Провідні вказівки для цензурної справи в посланнях та прикладі св. апостолів. III Цензурні досвідди давньої вселенської церкви. IV Заходи й способи цензури в давній руській церкві: тут піднесене істнування в давній руській церкві індексів — каталоїв та показчиків шкідливих, апокрифичних книжок; виключення з загального уживання та заборона читання й переховування тих книжок під грозою кари дають авторови причину піднести, що й давня наша Русь не цурала ся, принаймні в загальнім розумінню, того що ми в наші дні вважали за духовну цензуру; заборона читання і списування деяких книжок і нагляд духовних осіб за переписувачами — ось що становило цензуру в ті давні часи. V Способи цензурування книжок після заведення друку в Росії: від початку друку до скасування патріархату в Московщині друкування книжок пра-

вило ся в благословення церковної висшої власти й за дозволом світського уряду; приставлені до книжної справи робітники служили замірам уряду, що держав книжну справу в своїх руках; приватних видаць не було, тому не почувало ся потреби в спеціальній цензурній організації.

VI Духовна цензура в перші роки істновання синоду — синод в перших кроках своїх видав постанову, щоб московську друкарню й славяно-латинські школи та „всякое въ оныхъ правленіе“ взяти під догляд духовному синодови. Потім зауважив він, що крім Петербурга та Москви істнували друкарні в Київі при Печерській Лаврі та в Чернигові при Троїцькому монастирі, також по иньших місцях; що в Києві й Чернигові книжки друкували ся лише за дозволом монастирського уряду, „въ чемъ есть многое неисправление“. Через те вийшов наказ, аби без дозволу Синоду ніде ніяких книжок не друкувати, а 21 липня 1721 р. заведено було при Синоді особну контору для нагляду друкарень з синодським совітником Гаврилом Бужинським (вихованець київських шкіл) на чолі, котрому надано титул „протектора школъ и типографій“. З тим настав лихий час для українських друкарень, що повинні були висилать усі книжки, що йшли до друку, в петербурзьку контору „исправления ради и согласія съ великороссійскими“. Зразу українські друкарні уникали сього, але далі мусіли покорити ся, бо їм грозили ся, штрафували, а навіть грабували. Так забрано всякі друкарські інструменти в Чернигові й заслано до Москви, і через те чернигівська друкарня загинула. Бужинський, сам Українець, не милував свого рідного. Через руки його переходили ріжні, як церковно-релігійні, так і світські книжки, переклади з мов чужих, тó-що. Його тоді вважали мужем великої ерудиції.

VII Круг діяльності синодської цензури — незабаром одначе цензурна контора була скасована, Бужинського відставлено, і 18 липня 1725 р. цензура знов перейшла під загальний догляд синоду. Українським друкарням трохи полекшало. Київська друкарня (чернигівської вже не було) одержала право „друкувати як перше чи з великороссійських чи з иньших оригіналів“ й мати своїх цензорів — двох печерських монахів. Та скоро виявило ся, що зібранне всеї цензури (як для релігійних так і для світських книжок) в синоді обтяжує дуже його, через те він почав просити, аби дозволено було йому „контору переводческую учредить“, а при ній скільки потрібно буде перекладачів та цензорів тримати й під їх доглядом усі книжки друкувати. Докладніший проєкт в сій справі зложив синод в 1756 р., але висний уряд не спочував, видить ся, такому проєктові й обговорений скільки разів він опісля все таки не перейшов в життє. VIII Органи цензурної діяльності Синоду :

тут бачимо, що книжки для розгляду доручалися всяким цензорам, переходили через багато рук, були виправлювані довго, старанно, не тільки з боку змісту, але й викладу, а врешті таки нераз здавані в архив. Не рідко траплялося так з книжками церковно-релігійного змісту такими напр. як Твори св. Кипріяна, єв. картагінського (1771 р.), Прольоги, Пандекти й ин. IX Участь Синоду в цензурі світських книжок ще більш дражлива була синодська цензура на книжки світського змісту, через що приходилося її заводити часті суперечки з Академією наук, яка брала ся за видавання наукових книжок. Особливе підозріння викликали в цензурі астрономічні книжки, де говорилося про численність світів, про систему Коперника і т. п.; вони звичайно затримувалися. X Перехідна пора духовної цензури (від 1771 до 1783 р.) — тоді підвалини синодської цензури начеб то похитнулися, бо з'явилися крім урядових друкарень і приватні, а з тим і особні цензори, але відомий процес Новікова, сполошивши уряд, вернув духовній цензурі її попередню силу.

XI Заведення цензури для видаваних в Росії й вивезених за кордон книжок: 16 вересня 1796 р. Катерина II видала наказ „учредить цензуру“, зложеною з одної духовної й двох світських персон, в обох столицях — Петербурзі й Москві (під доглядом сенату), в Рязі, в Одесі й на Поділю — в Радивиліві при коморі, — кудю єдине дозволено привозити закордонні книжки. Заразом визначано й штати (етати) для цензорів. Перші цензури були заведені 16 вересня в Петербурзі, Москві й Рязі. Лише 11 лютого 1798 р. вийшов наказ завести цензуру в Радивиліві, з трох членів: одного цивільного — від сенату, другого — ученого — від академії наук, третього духовного від синоду. Синод звернувся тоді до браславського єпископа Іоаннікія, аби сей вишукав кандидата та цензора серед свого чорного чи білого духовенства, а як би не знайшов, то вдався до київського митрополита. Митр. Єротеї поручив протоєрея київського флоровського монастиря Атанасія Лагановського; його іменовано цензором й дано помешкання в Почаївській монастирі. По наказу 17 цвітня 1800 року усі краєві цензури повинні були підлягати петербурській. Але 1802 р. всі ці нові цензурні інституції скасовано: книжки пішли вільно за кордон. Аж 9 липня 1804 р. міністер освіти Завадовський подав Александрові I меморіал про установа цензури й штат цензурного комітету. З того часу світська цензура відділена від духовної. Заведена 13 марта 1799 р. задля цензури духовних книжок спеціальна цензура в Москві й лишилася й на потім. Про се розповідає розділ XII: про заведення духовної цензури в Москві.

На сїм кінчить автор свою статю, і невідомо дійсно, чому далі не провадить свого розсліду. Те що є, то варто уваги, бо оперте дійсно на архівних жерелах, писано коротко й ясно. Тільки не можемо сказати, щоб автор, відповідно до свого завдання, осяг таке освітленне річи, якеб показало й хиби сучасного стану духовної цензури“. Він викладає дуже обережно, нічого не критикує, не підкреслює, тим то й мало освітлює ..

С. Г.

И. Лучицькій — Крестьяне и крестьянская реформа в восточной Австрии (Кіевская Старина 1901, книжки за март і май).

Ми здержували ся з обговоренем сеї праці київського професора, дождаючи її закінченя, та з незвісних нам причин вона увірвалась якось на самім вступі: як російська „Історія мысли“ пок. Лаврова так таки й не дійшла „до чоловіка“, так і праця проф. Лучицького про знесенє панщини в українсько-руських землях Австрії (бо їх головно мав він ни меті) уврала ся не довівши ті краї навіть до Австрії. Приходить ся дуже пожалкувати, бо проф. Лучицькій — один із спеціалістів селянських відносин у добі переходу з феодально-патрімоніальних до ліберально-капіталістичних відносин і нема сумніву, що до історії панщини й її знесеня в східно-австрійських краях має відповідне підготовленє. Певно, для повного вичерпаня предмету не можна обійтись без визисканя урядових архівів, отже що до Галичини: у Львові не лише архіву Намісництва, але також краєвої табулі та прокураторії скарбу, а у Відні старої Hofkanzlei і ріжних спеціальних міністерств. Ми знаємо, що проф. Лучицькій зібрав деякий рукописний матеріал, а спеціально визискав т. зв. теку Країнського, що переховуєть ся в рукописнім відділі бібліотеки Оссолінських у Львові і якої часткове використуванє розпочав був пок. Остап Терлецькій (Іван Заневич) у своїй праці, друкованій у „Житю і Слові“, а потім окремою книжкою. Але сей матеріал, хоч і який цінний, се тільки крапельина в морі, таї то крапельина не зовсім чиста. Ми знаємо на певно, що пок. Країнський, віддаючи свої папери до бібліотеки Оссолінських, уперед пересортував їх, а дещо, що „не надавало ся до публичного вжитку“, заховав у себе. Многоцінний матеріал, що тикаєть ся остатніх літ панщини в Галичині, містить у архіві львівського Намісництва т. зв. тека архикнязя Фердинанда; ті папери мав у руках, але не використав, др. Бр. Лозінський, пишучи біографію Голуховского. Та сяк чи так, ми не сумніваємось, що коли не повнотою матеріалу, то шириною погляду та критичністю в користуваню матеріалом і в освіт-

люваню фактів проф. Лучицький був би перевершив інших дотеперішніх робітників на тім полі.

Та частина праці, що опублікована доси, се початок розвідки про панщину й її знесенє на Буковині. Подавши короткий критичний огляд дотеперішніх праць про сю тему (розд. I) автор у розд. II дає досить докладно написаний образ життя селян під молдавським володінєм, детально зупиняючи ся над розбором т. зв. хривова Ёки з р. 1766, що був вихідною точкою для пізніших законних постанов у селянській справі за Австрії. Образ сей доповнює розд. III, у якому спеціально обговорено аграрні відносини селян і те непорозумінє що до прав селян, яке внесли Німці, не знайомі з відносинами краю. Надіємось, що проф. Лучицький на сих вступних розділах не зупинить ся і поведе свою працю далі.

Ів. Франко.

Prof. Dr. Raimund Fr. Kaindl — Die Bukowina in den Jahren 1848 und 1849 (Oesterreichisch Ungarische Revue, Bd. XXV, 1899, ст. 221—230, 274—322).

Отся интересна праця подає декілька важних причинків до історії Буковини, опертих по части на архівних студіях, по части на виисканю сучасних часописей, брошур, памфлетів та живої традиції. Повної монографії тих бурливих часів автор не міг дати, бо головна часть буковинського краювого архіва з тих літ була йому неприступна. Для нас деякі розділи праці проф. Кайндля мають особливий інтерес, подаючи интересні епізоди з нашого народнього руху в тих часах.

У першім розділі подає автор нарис адміністраційного відділення Буковини від Галичини. Русини були противні сему відділеню, та до нього перли Румуни і православна єрархія з митрополитом Гакманом на чолі. В другім розділі оповідає автор про знесенє панщини на Буковині. Знесенє панщини в Галичині патентом з 17 цвітня 1848 р. викликало занепокоєнє серед руських селян на Буковині; люди й тут не хотіли робити панщини; пани пробували силувати їх буками, але нарешті уряд боячись більшого заколоту в серпні оголосив знесенє панщини, фактично в пору, коли селяне вже не робили її; тим то й розпорядженє, оголошенє д. 9 серпня, заявляє, що панщина має перестати з днем 1 липня. Один із класичних прикладів тогочасного безголова.

В розділі третім подано звістки про буковинських послів до віденської конституенти, вибраних у липні 1848 р. Їх було 7 селян та один міщанин із Черновець. У Відні всі вони голосували в справах аграрних радикально, між иньшим против уділення панам відшкодованя за знесенє панщини, лиш один стримав ся від поданя голосу.

Четвертий, менше важний для нас розділ оповідає забавну історію народної гвардії в Чернівцях, яка тут була лише комедією і не відіграла ніякої ролі.

Найширший та найважніший для нас п'ятий розділ праці проф. Кайндля — про Лукіяна Кобилицю. Кобилиця був послом до віденського союму 1848 р., а вернувши в падолисті, по збомбардованю Відня до дому, зробив між Гуцулами русько-кімпольонгського округу рухавку на тлі аграрнім, якою нагнав не мало страху лідичам Румунам. Д. 29 падолиста против нього вислано компанію війська до Селетина, яке вернуло аж 28 грудня. Румуни кричали, що Гуцули грабують, мордують і хочуть вийти в порозумінє зі збунтованими Мадярами. Проф. Кайндль на основі автентичних свідощв збиває сю легенду, якій давав віру прим. і Федькович, що в своїй поемці про Кобилицю змалював сього депутата явним союзником Угрів („Угри волю добувають, добудуть і нашу“). Автор вказує на той важний факт, що хоча угорські повстанці зимою 1848—49 р. три рази впадали на Буковину, а один раз просто навіть в околицю Селетина, обхоплену піби то „бунтом“, то про те не було випадку, щоб Гуцули давали їм поміч, тай із свого боку повстанці поводились з Гуцулами як з ворогами, розбивали їх хати, забирали худобу і т. и. Кобилицю зловлено аж 27 цвітня 1850 (радше 1849!) року, а 1851 р. його суджено в Чернівцях воєнним судом і засуджено — на місяць вязниці, найкрасший доказ безпідставности криків про його мадярофільство та державну зраду. Проф. Кайндль подає також одну народню пісню про Кобилицю, записану ним. Ми надіємось дещо детальнійше обробити на сторінках „Записок“ сей інтересний епізод, і при тім опремо ся крім матеріялів визисканих проф. Кайндлем не деяких рукописних, *Ів. Франко.*

Dr. Bronisław Łoziński — Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich, Льв. 1901, стор. 288.

„Піднесенє низького рівня політичної осьвіти суспільности — говорить др. Лозіньский в передмові до своєї праці, — річ великоважна для суспільности, що живе в нормальних условиях, а для нашої в вимковім положеню подвійно жизненна. Така осьвіта повинна обіймати не лише познайомленє з державно-правним устроєм монархії, взагалі з конституційною будовою держави, парламентарними урядженнями і репрезентацийними тілами в державі і в поодиноких краях, конституційними правами й обовязками кожного горожанина держави... Доконче потрібне також історичне поглибленє та доповненє того знаня в тім значіню, щоб

розповсюджене було знане краєвих і звязаних з ними державних справ у цілім ході їх розвою, а не лише в теперішнім стані, в їх звязках одних з одними, а не лише в відривках.

„Найліпшим способом доповнення політичної освіти в тім зазначеним історичним напрямі був би ряд монографій про тих наших визначних державних мужів та горожан, що в пору мертвецького абсолютизму австрійського стояли на публичній арені, розвивали публичну діяльність де і як лише могли, діяльність більш оборонну ніж завойовну (zdobywczą), а дочекавши ся нарешті ліпших часів узяли ся зараз до позитивної (dodatniej) праці, та ще за життя, але вже в пору уступлення з поля дочекали ся того, що з під їх рук вирости сильні підвалини для тої блискучої „народово автономічної“ будови, що на склоні столітя перемінила Галичину на найсильнішу для нинішнього покоління твердиню польщини, а заравом на підпору ворожої для неї колись, а тепер поєднаної держави“.

Сеї троха придовгий цитат із передмови дра Лозіньського до його книжки про Голуховського показує найліпше його мету й провідні ідеї. Він бажає в своїй книжці дати одну з таких монографій „народово-педагогічного“ характеру, бажає в ґр. Голуховскім показати першого й чільного героя в тій схарактеризованій тут діяльності, того, що „з під його рук вирости сильні підвалини теперішньої блискучої народово-автономічної Галичини“. З тою оговоркою треба розуміти все те, що говорить автор про „історичне поглиблене та доповнене“, про звязок біографії з усіми справами „державними й краєвими“. Автор не має на меті дати справді повний і історичним інтересом, бажанем об'єктивної правди подиктований малюнок розвою краєвих і державних відносин, серед яких жив і працював ґр. Голуховський. Його книжка — то радше політичне *vademecum* для тих людей, що вважають за найвисший вицьвіт політичного розуму — робити кар'єру як австрійські урядники і рівночасно грати ролю великих польських патріотів. Голуховський справді був і буде великим вірцем і вчителем таких людей; під пару йому може стати хіба Земялковський, який, надіємось, дожде ся також монографії з під пера дра Лозіньського. Голуховський зрештою о стільки висший від Земялковського, що ніколи не лякав ся бути непопулярним у своїх земляків, коли тимчасом Земялковський усе плив на хвилях популярности, поки не заплив щасливо до пристані міністерства без теки.

В дрі Б. Лозіньскім лучать ся щасливо з талановитим правником і публіцистом — галицький (виразно, галицький, а не австрійський!) урядник (автор був старостою і радником намісництва і за часів Баденівської ери вийшов на пенсію) і польський шляхтич. Сі дві прикмети конче треба мати на оді, одіюючи його книгу. Инакше важко буде

зрозуміти його становище в найрізнішійших справах, порушених у книзі, а головню — його абсолютно аполоґетичне становище супроти Голуховського. Ані одної тіни, ані одної хоч би й як слабенької неконсеквенції у свого героя він не допускає. Користуючись величезним архівним матеріалом, який, на жаль, у нас доступний лише виємковим вибранцям, автор вибирає з нього лише те, що йому потрібне для його цілі, промовчуючи иньше, цитує як можна найменше документів (з виємком еляборатів самого Голуховського), а заступає голос тих автентичних свідків власним розумованєм. Так само й посторонню літературу, що могла б послужити до змалюваня часів і відносин, автор майже не визискує; з виємком кількох книжок: Гельферта, Rogge¹⁾ і ще двох трьох, що доторкають ся безпосередню особи Голуховського, автор або не знає, або вмисню не використовує величезної літератури про 1848 рік і про пізніші часи. Де Голуховський у яким рефераті виступав у обороні галицької шляхти, се для автора велике геройство і доказ великого політичного розуму; змаганя иньших верстов, міщанства, селянства, духовенства для нього не існують. Автор не дає повної біографії свого героя, не показує нам його роду, молодих літ, шкільної освіти, вдачі та уподобань. Як для правдивого аристократа чоловік починаєть ся тільки від барона, так для дра Лозіньського Голуховський починаєть ся лише від губервіяльного радника. І як для правдивого бюрократа світ інтересний лиш о стілько, о скілько він існує в актах, реляціях, промеморіях, інтиматах та циркулярах, так і др. Лозіньський будує фігуру й заслуги свого героя лише з тих паперових інґредієнцій. Витворенє польської бюрократії в Галичині на заміну німецької — се одна з найбільших заслуг ґр. Голуховського і др. Лозіньський підносить її з повним ентузіазмом. По його думці „hr. Gołuchowski... okryty sławą twórcy i niezrównanego mistrza zorganizowanej z obywatelskich żywiołów i obywatelskim duchem ożywionej administracyjnej szkoły urzędniczej“ (стор. 108). Та коли про давнішу бюрократію галицьку, рекрутовану переважно з Німців і Чехів, др. Лозіньський справедливо говорить, що вона була не лише чужа краєви, але надто „politycznie (?) i moralnie znikczemniała“, то суспільність бачила в ній „synonim brutalnej samowoli“, то історик, пишучи 50 літ пізніше, по відпробуваню нової бюрократії зі школи Голуховського повинен би був хоч одним натяком піднести, що для галицької суспільности, руської й польської, ся нова політична бюрократія являєть ся коли не більшим, то певно не меншим лихом. Се нераз під-

1) Тай то йому трапила ся неприємна річ, що поклав жерелову, на архівнім матеріалі оперту книгу Гельферта на рівні з поверховою, а публіцистичних статей зложеною компіляцією Вальтера Rogge.

носили і дуже досадними цифрами та фактами ілюстрували не які будь агітатори, а такі талановиті та тямучі люди, як нпр. Ст. Щенановський і всі ті, кому приходилось чи то в політичних, чи в шкільних, чи в промислово-економічних справах зачепити руки о нинішню „автономічно-народову“ адміністраційну машину в Галичині.

Та перейдімо до детального огляду змісту книжки. Вона складається з шістьох розділів: 1) гр. Голуховський у роках 1846—1848, 2) Вацлав Залеский і генерал Гаммерштайн, 3) гр. Голуховський в боротьбі з генералом Гаммерштайном і серед стану облоги, 4) гр. Голуховський і руська справа, 5) економічні справи, 6) політична діяльність гр. Голуховського. На жаль, ні про одну з тих справ, які порушено в тих розділах, автор не дає ясного і повного поняття; про все инше так, як коли б обертав ся до публіки, яка знає ті річи вже дуже добре, а він потребує тільки тут і там доповнити те знане, скорігувати якусь хибу опішню, а головню — піднести в тій справі ролю і заслуги свого героя.

І так зараз у першій розділі на перший плян висувається справа т. зв. регуляцій нацици, доконаної в р. 1846 наслідком памятної різни. Автор заявляє, що для сеї справи в архіві львівського намісництва є пребогатий і прецікавий матеріал, зібраний ще генерал-губернатором архикнязем Фердинандом д' Есте, але з усього того матеріалу він цитує лише *votum separatum* Голуховського, а зрештою задовольняється звичайними у польських шляхтичів фразами, що катастрофу 1846 р. викликала німецька бюрократія, що вона палаючи ненавистю до польської шляхти, систематично бунтувала проти неї селянство і псувала віковичну гармонію між хатою й двором, і що власне ся політика бюрократії, а не які будь инші причини, сплодила легководше скасоване нацици, що принесло Галичині необчислені шкоди. Підносячи кілька разів історичний звязок подій 1848 року з подіями 1846 р. автор з обережністю гідною ліпшої справи оминає змальоване подій 1848 року, львівських розрухів у марті й цвітню, часткових забурень по селах, діяльності Ради Народової, Байрату, Руского Собору, *Związku Ziemiańskiego*, польської праси і т. д. Розуміється, що не змалювавши того тла, на яким могли-б єдино бути зрозумілі й деякі кроки Голуховського і поступуване Рускої Ради Головної, автор уміщує ті вирвані епізоди, так сказати, в пустій просторони і таким робом знаходить можливість цілком виправдати Голуховського, заперечуючи прим. фактови, що він у марті 1848 р. перший радив Стадіонові видвинути против польської революційної пропаганди лволянних Русинів. Др. Лозинський горячо боронить Голуховського против того підозріння, висловленого Відманом у його біографії Фр. Смольки, а властиво поновленого лише, бо воно було голосне вже в цвітню 1848 р. Тимчасом факт ініціативи гр. Голуховського був по-

тверджений і з руського боку в далеко категоричнішій формі, буцїм то Ґолуховський сам особисто намовляв Русинів, щоб організували ся і промовляв по руськи на „святююрських вечерах“ (про се були надруковані в „Мирі“ спомини очевидця о. Гушалевича). Загалом ся справа вимагала би далеко докладнішого вясненя, ніж їй дає Лозїньський (стор. 130—133); самим ревонованем тут нікого перекопати не можна.

І другий розділ, що оповідає виключно події 1848 року, має той сам характер неорганічного представлення річи. Автор уживає не мало бистроти й догадливости, щоб сконструувати істноване вже майже зараз по вибуху революції свідомого пляну реакції, формальної конспірації проти свободи й прав народів, конспірації зложеної з трьох мужів: Віндішґреца, Радецкого й Блячіча, а кермованої архикнягинєю Софією. Доказу на істнованє такої конспірації др. Лозїньський не дає й не може дати; факти з весни й літа 1848 р. досить виразно промовляють против того; свідомо і з певним пляном поступає реакція аж від вересня. Алеж розвій революційних рухів у Австрії сам показував реакції дорогу. Не представивши сього боку справи др. Лозїньський знов може сьміло городити такі нісенітницї, як те, що в Галичині властиво Русини були деструкційним елементом, що Руска Рада Головна своїми зачіпками викликала занепокоєне у Поляків і побіду реакції й т. и. Тут він властиво повторяє лише думки самого Ґолуховского, який у своїх меморіялах до Відня в 1850 і 1859 роках не вагав ся денунціювати Русинів яко партію, що „підчас політичних рухів 1848 і 1849 р. ц. к урядови робила значні труднощі“ (див. меморіал Ґолуховского з р. 1859 в книжці: *Die ruthenische Sprach- und Schriftfrage in Galizien, Lemberg 1861*, стор. 268).

Досить комічне вражінє робить розділ III. Автор з емпазою говорить про боротьбу Ґолуховского з генералом Гаммерштайном, немов справді там була якась боротьба з обоюстороннім напруженєм сил і ризиком. На ділі ся боротьба зводиться до кількох урядових реляцій та рекламаций; Ґолуховський раз загрозив був дімісією, але швидко запевнивши собі плечі і впливи при цісарськїм дворі позбув ся Гаммерштайна з краю. Боротьба чисто бюрократична, де опущене сакраментального, лише для „кованих“ бюрократів зрозумілого слівця „Note“ на урядовім актї підносить ся до ступня великого тріумфу. Про стан краю в часі реакції, про її вплив на селянство, на міста, на економічне й духове житє людности глухо в книжці дра Лозїньского. Діяльність Ґолуховского в ту пору — ряд епізодів, а властиво ряд урядових актїв, яких зміст автор переповідає, на скілько вони не надто дразливі і кінчать ся тріумфом його героя, або покриває дискретним мовчанєм, коли вони більше неприємні, як прим. справа Юліяна Ґослара, повішеного в Відні.

Найцінніший у цілій книжці дра Лозінського, а zarazом найцікавіший для нас четвертий розділ, де говорить ся про ролю, яку Г. відіграв у справі руській 1849—1850. Розуміть ся, про вдмуване в інтереси руської народности, в становище та мотиви поступування руських проводирів у тих часах у дра Лозінського нема ані мови. В його очах Русини — *element odśrodkowy*, відриваючи ся від польщини тим самим шкодять Австрії, і всі заходи руських інтелігентів коло збереження національної окремішности та самостійности були тільки „*judzeniem*“, „*rodzuzeniem*“, службою реакції та германізації. Хоч і як би хто високо ставив характер і заслуги таких мужів, як Куземський, Яхимович, Гр. Шашкевич, Малиновский і інші, то тепер, прочитавши оповідане дра Лозінського про ті систематичні та ненастанні денунціяції, очорнюваня та інсинуації, які слав про них до Відня Голуховский від 1849 р., мусить почути для них певну пошану. Тільки тепер явить ся нам зрозумілим, яка сила пхала тих людей в обійми русофільства, яке несумлінні політики в роді Голуховского зараз же підхапували, прибільшували вдесятеро і визискували на некористь усеї руської людности. В тім розділі маємо оповідане про справу поділу Галичини на східну й західну, про справу націоналізації, зглядно польонізації галицьких шкіл і нарешті про звісну „азбучну війну“, себто проєкт Голуховского та Черкаского завести латинське абецадло в руських книжках. Др. Лозінський користуєть ся й тут богатим архівним матеріалом і визискує його хоч односторонно (голосів з руського боку не наводить зовсім), та все таки на стілько щедро, що можемо бути йому вдячні за ті цитати. Правда, й тут він дає пізнати, як багато інтересних відомостей, не визисканих ним, можна би ще видобути з тих архівів, і велить побажати, щоб досуг до них як найшвидше був відкритий комусь, хто більше дбав би про цілу, повну, історичну правду, а не про апольоگیю якоїсь одной особи, одного соціально-політичного напрямку.

Не менше інтересний, хоч і з иньшого погляду, розділ V праці дра Лозінського — про економічні справи в 50-их роках, а власне про справу індемнізації, сервітутів і пропінації. І тут автор не щадить Голуховському найвисших похвал, так що справді зовсім не зрозумілим мусить видати ся той сумний стан, до якого після таких побід та здобутків за 50 літ дійшла Галичина — зарівно селянство, як міста й сама шляхта. І коли автор з емпазою говорить, що лише оглядности Голуховского удало ся в 50-их роках уратувати галицькі ліси перед захланністю селян, то історик мусить пожалкувати, що в другій половині XIX в. не знайшов ся ніхто, хто був би вратував їх перед неситістю шляхти.

Кінчить автор свою працю (очевидно лише першу частину її, до р. 1860) оглядом політичних здобутків Голуховского в часі його першого

губернаторства в Галичині. Здобутки ті полягали на проложеню польському елементови, польській шляхті стежки до повного занаваня в Галичині. Двох випробуваних способів ужив для сього Голуховський — притягаючи шляхту до урядової служби, зближуючи її до цісарского двора, а з другого боку представляючи впливовим сферам польський елемент яко єдино надійну підпору трону, а людові, спеціально руські елементи яко сили ворожі, непостійні, похопні рівночасно до соціальної революції й до служби Росії. Се були щеплі, що довели галицьку шляхту до її нинішніх впливів і значія, а Галичину до її нинішнього злиденного стану. Заслуга д-ра Лозинського, що змалював нам Голуховського як творця тої політики й тої системи; польський історичний фаталізм і тут, як у стільких иньших випадках, показав ся в нерозуміню консеквенцій старої польської приповідки про *male parta*.

Др. Ів. Франко.

Alexander Skórski — Euzebiusz Czerkawski, jego życie i działalność pedagogiczna. Przyczynek do historyi rozwoju szkolnictwa. Zeszyt I. Львів, 1898, 144 стор.

Євзебій Черкавський, Русин з роду і один із головних діячів польонізації галицьких шкіл, один із батьків того систему, що сприяє успішній розвії нашої національності в Галичині, не дождав ся і мабуть не дожде ся повної і на широкім тлі часу й обставин змальнованої біографії. Русини покрили його память заслуженою погордою, а Поляки, використавши його за життя, забули його ще перед смертю так само основно, як його союзника Савчинського, як стільки иньших ренегатів. Отся недокінчена книжка, се невеличка памятка, здвигнена Черкавському рукою одного з немногих вдячних йому учеників. Автор написав її користуючись недрукованими споминами Ч—ого та друкowanими працями й промовами покійника. Звертаючи головну увагу на діяльність Ч—ого на полі педагогії (як учителя, інспектора та референта шкільних справ у соймі — річ доведена до 1870 р.), автор лишає на боці політичний бік тої діяльності, глибокі мотиви, які кермували нею, і проходить по при важку трагедію життя Ч—ого зовсім не підозріваючи її істнованя.

За деталями організації, реляцій та розпоряджень шкільних автор не показує нам нічого більше; де сягає до голосів праси, там бере лиш те, що говорить корисно про його героя; поставитись критично до його роботи та до матеріалу, який має під рукою, навіть не пробує. Ролю, яку відіграв Черкавський у памятній руській „азбучній війні“, збуває

коротко; ширше обговорює голосну в своїм часі справу побитя Ч—ського молодіжю в Кракові за заборону святакованя памяти Міцкевича, і виказує, що справа полягала на помилці і що Ч—ський не забороняв обходу

Інтересний факт: Черкавський у початку 60-их років серед Поляків мав славу завзятого германізатора; не лише польські патріоти в Кракові кинули ся на нього з цалицями та з окриками „Kijem Niemca!“ — і у Львові польська молодіж робила йому котячі серенади та вибила вікна. Русини вчасно зрозуміли його ліпше і вважали польонофілом, а опублікована Русинами книжка „Die ruthenische Sprach- und Schriftfrage“ у-перве відкрила польській публіці очи, що той ненависний їй ніби германізатор — властиво горячий поборник інтересів польщини. Сам Ч—ський у своїх споминах стверджує, що від часу опублікованя сеї книжки опінія серед Поляків почала звертати ся на його користь (Skórski, op. cit. 47—48).

Як краєвий інспектор гімназійний мав Черкавський славу надмірно острого і вередливого урядника, був пострахом молодіжи й учителів. Як професор університету він не визначав ся нічим, не мав ніякого впливу на молодіж, був урядником, а не вчителем, тай ученість його була якась мертва, бюрократична. Як правдивий ученик і креатура Голуховського він усю свою силу поклав на реорганізацію галицького шкільництва в польськїм дусі і пізнійше на оборону доконаного діла, не лякаючись на тім шляху бути иноді непопулярним. Русини, яких він завзято й систематично поборював і в соїмі і в Раді державній, платили йому за се сердечною ненавистю; вірою її може служити епіграма зложено з приводу надїлення його орденом:

Ze Czerkawski krzyżyk dostał,
 Nie dziwuj się kmotrze:
 Dawniej wisiał łotr na krzyżu,
 A dziś krzyż na łotrze.

Книжка д. Скурского буде пожиточна всякому, хто схоче займати ся історією галицького шкільництва в ХІХ в. Для житєписи й характеристики Черкавского було-б дуже пожаданим опубліковане його споминів у повній основі; доповнити-ж їх і змалювати вповні характер його діяльности могли би тільки архівні матеріали львівського намісництва та віденських міністерій, але таких пошукувань д. Скурский не робив.

Ів. Франко.

А. Папковъ — Церковно-общественные вопросы въ эпоху Царя Освободителя (1855—1870), Сиб. 1902, ст. 184.

Д. Папков в сїй книжцї дотикаєть ся рухливої, творчої, ідейної пори в історичнім житю російського суспільства — славних „шість-

десятих років“, коли внутрішнє суспільне життя в Росії плило швидко, бурливою течією, коли реформи заступалися реформами, новини йшли за новинами, коли говорили й писали палко, сперечалися завзято, робили жваво, коли справді, як каже один сучасник, „почував ся зріст землі руської“.

Суспільна течія захопила й ту верству, котра з давніх давен, мов запліснїле болото, стояла, жила, мліла, не маючи продухи ані пристуну свіжого повітря, — російське духовенство. Під той час, завдяки заходам російського уряду протягом півтора століття, українське духовенство вже зрівнялося з великоросійським в однім сумнім морально-суспільнім стані. В загальнім руху суспільних верств заворушило ся й духовенство, бажаючи поліпшення свого стану. На зустріч йому спочувуючи в сих бажаннях його, йшли й иньші верстви суспільства, розбуджуючи його, підбадьоруючи, так що питанє про поліпшенє стану духовенства зробило ся якийсь час загальною „злобою дня“. Розглянути докладно історію розвою сього питання — се вимагало б великої праці, на підставі урядових архівів та студій сучасної літератури й публіцистики. Д. Папков не претендує на таке широке освітленє річч, він дотикаєть ся йно головніших точок сього питання, він бере дєнц, робить витяги з відзвівів видатніших діячів, чи з духовенства, чи з урядничих верств, чи з публіцистики, й порівнює їх. Видно при тім, що дечому він спочуває, дещо хотїв би гудити, але взагалі нерішучо виявляє свої думки і не робить докладних критичних уваг.

Наслідком того всього ми маємо в праці д. Папкова неповний і досить блідий історичний нарис, переважно — збірник сучасних гадок що до зазначеного питання. Збірник сей одначе має свій інтерес: цікаво прислухать ся до ріжних голосів діячів „шістдесятих років“, які не стратили своєї ваги й задля наших часів. Для перегляду подаю титули розділів:

I. Змагання російського суспільства до реформ в урядовім та суспільнім устрю (Росії); голоси суспільства й уряду; голос з високости царського трону (Олександра II); голоси поважніших архиєпископів. II. Прояви серед висшого духовенства й світських переднійших людей свідомости про потребу церковної реформи. III. Питанє про реформу в церковно-суспільних справах у літературі й часописах, прояви співчуття в світських верствах до долі духовенства. IV. Розбудженє думки про важне суспільне значінє „православного приходу“ й „православного братства“ (лапки автора); відродженє „православного приходу“; питанє про „приход“ в пору визволення кріпаків. V. Приватна ініціатива в розбудженю „парафіяльної самостійности“ й заклацанню „православних братств“. З сих розділів довідуємось,

що думка про відродження приходів, як самостійних суспільних одиниць, і братств, як користних задля церкви організацій, оперла ся на історичні спомини про діяльність парафіяльних громад та братств України. Перші спомини про се подала в 1857 р. книжка священника Івана Флєрова: „О православныхъ церковныхъ братствахъ, противоборствовавшихъ уни въ юго-западной Россіи въ XVI, XVII и XVIII столѣтіяхъ“. Чимало голосів почуло ся за відродженнем сих давніх інституцій: хотіли поширити виборне право парафіян і перевести виборний принцип в усіх справах духовенства. В комісіях для знесення крєпатцтва пропонувано зробити „приход“ адміністраційною одиницею селянського уряду, замісь механічного нагромадження кількох чужих межи собою приходів в одну „волость“. Поки що, чи мали справдити ся такі думки в урядових реформах чи ні, вони почали виконуватись у приватних гуртках серед освічених людей, як духовних так і світських. Почали заводити ся братства при церквах в релігійно-гуманітарних завданнях. Так було в Петербурзі й иньших більших містах. Почали відроджувати ся братства по парафіях Київської єпархії, особливо заходами митр. Арсенія (з 1860 р.), а на Поділю за еп. Ірїнарха (1863 р.) Проф. Коялович своїми лекціями про українські й білоруські брацтва підходчував публіку. Оголошували ся відовзи, аби записувати ся до брацтв „Західньої Росії“, складати дарунки й жертви для них; справді дарунки посипали ся чималі. За вдоволенням потреб готових уже братств, на решту жертв заснували нове братство на Волині в Острозі. Але політичні й клерикальні тенденції, які лежали в сих заходах, брак правдивого духа свободи, котрого не було ані в урядових, ані в церковних організаторах сього руху, не дали справді розвинути ся сим брацтвам — зістали ся вони переважно мертвими інституціями.

VI. Заведенне осібногo „присутствія“ задля справ православного духовенства. VII. Думки висловлювані в літературі та в часописах що до питання про поліпшенне церковно-суспільних справ: про матеріяльне поліпшенне долі духовенства, реформу духовних шкіл, справи духовної адміністрації, суспільне становище духовенства й розширенне його горожанських прав (тут між иньшим іде мова про справу вибирання духовенством ближчого свого уряду, яке насамперед завело ся в Київщині, в Полтавщині, далі в Харківщині й иньших місцях). VIII. Урядовий голос про „самостійність і самодіяльність“ православних парафіяльних громад (розумієть ся голос міністра внутрішних справ Валуєва з 10 марця 1863 р. про те, що варто було-б підживити самостійність і самодіяльність парафіяльних громад: вони могли-б допомогти й духовенству, що парафіяльні священники не урядники, які одержують платню від держави й авансують з посади на посаду,

що межі ними й „громадою“ повинні бути певні звязки, аби парафіяне брали свобідну участь в справах церкви й кліра. Гадки в літературі про права й управу парафій; обіжник смоленського єпископа (про затіювання кліром і старостами церковних сум). Статті Ів. Аксакова в церковно-парафіяльних справах (по стороні автономії парафії).

ІХ. Заведення братств і приходських попечительств; хиби закону про „приходські попечительства“; заклик Ів. Аксакова до всього православного суспільства (в справі виявлення хиб практичного переведення закону про „попечительства“); дві видатніші статі про приходські попечительства. (Одна проф. К. д. академії Ів. Малишевського 1878 р. „О церковно-приходских попечительствах“, друга невідомого автора в Бесѣдѣ 1872 р. т. XII: „Вопросъ о церковно-приходских попечительствах“; в обох статтях поліпшення добробуту духовенства ставить ся в залежність від відновлення „приходу“, яко суспільно-адміністративної й юридично автономної одиниці; особливо горяча була друга стаття: автор горячо виступає проти бюрократизму єпархіального уряду, що нищить усяку вільну ініціативу). Х. Статті Д. Θ. Самаріна: „Приход“. Зменьшення числа приходів і голоси проти сього; прохання московського губерньського земського зібрання 1880 р. про признание за „приходами“ прав юридичної особи і негати́вна відповідь синоду та обіжник його з 20/IV, 1900 р. Невдатний захід до затвердження за православними церквами права на свобідне набування нерухомої власности.

Під кінець статті автор робить виводи з піднесених ним гадок і збирає думки та бажання, висловлені ним по часті в його попереднім викладі. Він жалкує, що кращі гадки, публіковані в 60-х роках про поліпшення стану духовенства, про автономію парафіяльної громади не пішли на увагу урядового „присутствія“ й воно обмежило ся утворенням штучних, бюрократично скомпонованих попечительств, що зразу-ж таки викликали ряд непорозумінь, особливо по часті церковно-економічній та грошовій, і принесли замість згоди й спокою незгоду межі духовенством і мирянами, та й до сеї пори ледве волочать своє зашліте життя.

Автор гадає, що слабкий розвій парафіяльних попечительств залежить від заборони їм (по закону 1864 р.) завідувати й заряджувати церковно-громадським майном та доходами, що признание за ними сього права приведе до реставрації парафії, яко юридичної особи, й тільки ся реставрація поставить на твердий ґрунт церковно-громадське жите в Росії.

Чи справді? Нам здаєть ся, що причини жертвоти не тільки приходського, а і взагалі церковного життя належить шукати глибоше, й такі поверховні зміни не потраплять віджити „православного приходу“.

С. Г.

R. F. Kaindl · · Die Juden in der Bukowina (Sonder-Abdruck aus B. LXXX, N. 9 des „Globus“).

— Aus der Volksüberlieferung der Bojken (Sonder-Abdruck aus B. LXXX, N. 10 des „Globus“).

— Das Osterfest in der Bukowina (Beilage zur Allgemeinen Zeitung. München, 1901, N. 79).

— Die Majki-Nauki, Waldfräulein der Bojken und Huzulen. Ein Beitrag zur vergleichenden Volkskunde (Beilage zur Allgemeinen Zeitung. München, 1902, N. 110).

— Die Namengebung der Ruthenen (Wiener-Zeitung, 1902, N. 26—27).

Проф. Кайндль, знаний уже добре нашим читачам із праць, обговорюваних давнійше на сторонах „Записок“, опублікував тепер знов кілька нових статей, над якими хочемо тут спинити ся.

Переглянемо всі праці по черзі.

Перша праця — про буковинських Жидів — дотикає нас тільки посередно, на скільки Жиди живуть між Русинами і мають на них який вплив або навпаки — через те й не будемо затримувати ся довше над нею тим більше, що автор не звертає уваги в сій праці на обопільні впливи в виїмком кількох слів, що виказують руський вплив на бесіду Жидів. Він застаповляєть ся в праці тільки над числом буковинських Жидів від часу прилученя Буковини до Австрії аж до останнього перепису населеня, а дальше наводить деякі обряди і звичаї жидівські та приповідки, не вичерпуючи очевидно предмету, через що й праця не має характеру якоїсь цілости.

Що до числа Жидів, то з статі довідуємо ся, що в 1774 р., в часі окупації Буковини Австрією, було там лише 300 жидівських родин; вісім літ пізнійше, 1782 р. зросло се число до 1112 родин, та наслідком спеціальних розпоряджень для Жидів, виданих цісарем Йосифом II, виемігрувало того самого року 365 родин, а остало ся лише 747. Та й ся цифра мусіла в коротці поменшати. В 1783 р. виїшло нове цісарське розпоряджене, в яким між иньшим сказано: „Mit den Juden ist in dem gefassten System fortzufahren und müssen dieselben entweder gute Handels- und Handwerksleute werden, oder dem Ackerbau sich widmen; im Gegenteil sind sie aus dem Lande zu schaffen“. Наслідком сього в 1785 р. число жидівських родин змаліло до 175 і се найнижша

цифра, яку Жиди коли небудь виказували в Буковині. Від того року цифра їх знову зростає безнастанно, а в 1890 р. числено їх уже 82.717 душ.

Вплив руської мови на жидівську — зглядно на німецький жаргон, яким говорять буковинські Жиди — дуже інтересний, як се видно з тих невеличких прикладів, які наводить д. Кайндль. Варто було б проте, щоби сій темі присвятив хто окрему розвідку. Ми повторимо тут дещо за д. Кайндлем. Brunnen називається по жидівськи керниця; tranken — pojen; Kot — bołoty; rote Rüben — bereckes; Säule — stip; Deichsel — dischil; Leiter — drabene; Leichse — lischnie; Kartoffel — barabules; Zaun — plojt; Hutweide — tołoke; Schmied — kowal; Stier — buhaj; Schober — stojg; Futter — paschy; Spreu — połowy; Wagner — stelmach; erdrosseln — zadischen; gefüttert — vehodowet; zermalmen — zerkrischen; pfänden — zaberен; abfüttern — ropasen і т. д. Поодинокі реченя в сім жаргоні виглядають ось як: Die Küh möig pasen auf der tołoke; nem die dijnice ün werst die Küh dojen = Die Kuh möge weiden auf der Weide; nimm den Melk-kübel und wirst die Kuh melken. — Man lewackale hob ich güt ausgehnojet = Mein Grundstückchen habe ich gut gedüngt. — Der dischel ist schwach, dü sollst hallmowen = Die Deichsel ist schwach, dy sollst (den Wagen) hemmen. — Die loschekes führ aran in die kiznie, der kowal möig se kowen = Die Pferde führ hinein in die Schmiede, der Schmied soll sie beschlagen і т. д.

У другій праці — про Бойків — застаналяється автор над назвою Бойків, при чім покликується на відповідні праці проф. Верхратського, дра Франка і дра Охримовича, а опісля наводить деякі їх віруваня при будові хати, в часі Йордану, в день свв. Юрія, Андрія, Івана, на Різдва й ин., згадує також про мавки, про опришків, про останки комуністичної господарки і про пожитє свекра з невісткою. Для нас Русинів ся праця не приносить багато нового, але для Німців, і взагалі для ширшого культурного світа вона безперечно інтересна і певно буде належно оцінена.

Третя статя — про великодні свята на Буковині — невеличка, але дуже гарна і цінна головно з тої причини, що зібрано в ній незвичайно багато матеріалу так, що нема в ній ні одного зайвого реченя, яке було-б непотрібне, або щоби не подавало чогось цікавого. Автор починає свій опис шутковою неділею і кінчить на третім дні свят, при чім не поминає нічого важнішого. Таких оброблених статей на різні теми з царини нашого фолькльору належало-б бажати як найбільше. Завважимо надто, що хоч у наголовку названо великдень на Буковині, то мова в праці майже виключно про буковинських Русинів.

Іншого характеру четверта, також невеличка стаття, про мавки або русалки. Автор цитує вправді на початку подібні божества різних народів, але описує не згадує про них, а паралелю перетягає тільки між мавками і сербськими вілами. Чому як раз вибрав він останні для паралелі, а поминув усі інші, того з праці не можна вирокувати. Належить завважити також, що матеріал, вибраний про мавки, дуже скупенький, через що говорить ся в статі більше про віли, ніж про мавки, хоч повинно-б бути навпаки. На нашу думку стаття була б далеко гарнійша і користнійша, коли-б автор не був вдавав ся в порівняня, а подав за те більше матеріалу про мавок, опершись при тім на інших давніших працях, от хочби на Афанасеві, про якого він мабуть не знає, бо ніде його не згадує.

- У пятій статі розбирає автор номенклатуру Русинів, вказує на її ріжнородність і на замішане в науці, яке з тої причини панує, та пропонує зі свого боку уживати постійно назви Русин, руський (Ruthene, ruthenisch) для цілої нації, не виключає одначе для ясности епітетів, як українські, галицькі, буковинські, угорські, американські Русини. За те противить ся, щоби нашу націю означувати термінами Українці, Україна. Тому, що порушена автором справа досить важна, мусимо сказати про неї кілька слів від себе та висловити свій погляд на сю kwestию.

Вперед мусимо розрізнити тут дві річі: як ми називаємо себе самі і як нас називають інші народи. Кожда мова ставить певні вимоги до назв, уживаних у ній, але взятих звідки інде. Через те різні народи можуть нас ріжно називати, хоч у дійсности — що до нас — воно й не так. Трудно нам наказати приміром Мадярам, щоби нас звали инакше, як звуть: *kisorosz* (чит. кішорос). Русин, що не знає мадарської мови, а вводить сю назву, певно не догадасть ся, що то про нього бесіда. Але нам нема до сього ніякого діла, як нас хто зве; нам важнійше, як ми себе самі звемо. Коли нашому сусідови чи чужинцеві взагалі буде залежати на докладности, то він називаючи нас, мусить до нас стосувати ся, але не ми до него. Ми не маємо нічого проти того, щоби Німці називали нас *Ruthenen*; що д. Кайндль говорить, мов би то Русини, бодай значна часть, ту назву відкидали, бо вона має в нас погірдливе значінє, то мусимо запримітити, що таке значінє має не німецьке слово *Ruthene*, тільки уроблене з того руське „рутенець“, яке означає чоловіка з „передпотоповими“, як у нас кажуть, поглядами. Назви *Ruthene* уживє кождий Русин, говорячи по німецьки, не вважаючи її для себе образою. Ми не видимо одначе вла й в тім, коли нас хто зве по німецьки *Russinen*, що трапляєть ся досить часто, особливо новійшими часами. Ся назва може навіть більше

подобати ся як перша тому, що вона близька до свого первовзора. Надіємось також, що замішаня в тім не буде, коли раз напишеть ся Ruthenen, а раз Russinen, бо кождий інтелігентний чоловік зрозуміє, про що тут розходить ся. Волимо одначе все таки, щоби нас по німецьки називано Ukrainer, а то з причин, які наведено понизше.

Д. Кайндль повстає проти терміну Українці головню тому, що він походить від назви краю. Він каже: „Nie mache man ohne Noth einen Landnamen zum Bevölkerungsnamen“. Забуває одначе при тім, що й назва Русин походить не від чого иньшого, як від краю Русь, який вправді нині на географічній карті Європи не існує, але колись існував. А кілька иньших народів позазваних від країв і се не шкодить нікому? Згадаймо хоч би Італійців, Ішнанців, Американів, Бразилійців і т. и. Чому-ж і нам не називатись Українцями тим більше, що головне gros нашої нації в російській Україні, з якою вяжесть ся не тільки наша історія, але й ціла культура. Гадка, немов то назвою України обіймаєть ся тільки невеличка територія в Росії, не має оправданя, бо ся назва вже розширена майже на цілу територію, заселену нашим народом у Росії. Нині ніхто не скаже в нас, що сей чоловік приїхав із Волині, Поділя, України, і т. и. тільки взагалі з України. А коли так, то чому меншість має накидати назву більшости, а не навпаки?

Неодностайність термінології для означеня нашої нації й не дивна тому, хто обізнаний з нашою історією. Наш нарід оселений на великій території; поодинокі його галузи належали здавна і належать нині до різних організмів політичних і в історичних часах мало коли творили політичну цілість. Через те й трудно було виробити ся одностайній назві, але се ще не перешкоджує тому, щоби вона виробила ся в будучности. Д. Кайндль дивуєть ся, що в самих виданях Наук. Тов. ім. Шевченка існує ріжнородна термінологія¹⁾; але він не звертає на те

¹⁾ Офіціальна назва, прийнята в видавництвах Наук. тов. ім. Шевченка та і в значній частині иньших видавництв — „Україна-Русь“ або „Русь-Україна“, „Українсько-руський“, в значінню: українська Русь, український Русин, для відріжнення від иньших Словян, що прикладають до себе руську назву — Руси Московської, Білої. Там, де непорозумінню нема місця, може бути уживана для короткоти проста назва Русь, Русин. Просте „український“, поки ще не утерло ся вповні в значінню національної назви, може де що дивно звучати, приложене до часів давнійших, але для новійших часів вповні може уживати ся в значінню „українсько-руський“. Для тіснійшого означення нашої Руси слово „український“ вповні надаєть ся, бо як раз з „українською“ частиною нашої території й народа звязаний найяснійший проблеск нашої національної сьвідомости й народньої сили (в XVII в.), тому воно й було від початків нашого відродження уживане в літературі. Нині воно уже усьвячене нашою культурною історією. *Ред.*

уваги, що деколи вона таки мусить бути, бодай до якогось часу. Він повстає проти назви „Малороси“ (Kleinrussen“) тому, що вона книжна, штучна. Дуже справедливо і ми не шафуємо сею назвою, та вона має своє деяке оправдання в істнованню назв Велико- і Білоросів: для протиставлення до певної міри може уживати ся назва Малоросів, хоч ми її не хвалимо. Анальогічних випадків дало-б ся навести й більше.

І ще в одній важній причині мусимо ми прийняти назву Українців, якої не знає д. Кайндль і не натякає на неї. Відома річ, що в нас існує партія, яка відповідно до обставин і окруження називає себе Русинами і „руськими“, себто Росіянами, при чім опираючись на подоби виразів баламутить навіть народ, перетягає його в свій табір і силується його зросійшити, видаючи навіть російські брошури для нього. Коли в нас утреть ся термін Україна, Українці — наші „руські“ не зможуть послугувати ся грою слів; вони мусять тоді отверто піти або сюди, або туди, а се вийде нам тільки на користь. Навіть для сеї одної причини, коли-б інших не було, ми таки найліпше можемо звати себе Українцями, бодай до часу, поки на сїм пункті існує неясність.

Вкінці ще кілька слів про термін мешканців долин, зглядно рівнин, із яким не може собі дати д. Кайндль ради. У своїх працях називав він Bergbewohner — Гуцулами, Flachlandbewohner — Русаками. Коли опісля між иньшим і я виказав йому нестійність такої термінології, він признав рацию, але й доси не знає, як називити тих Flachlandbewohner. Отже на се мусимо сказати, що як жителі гір звуть ся Гуцулами, Лемками, Бойками і т. д. так і жителі рівнин мають свої назви локальні, як: Подоляни, Покутяни, Полюхи і т. д. Такі назви вистарчать для найдокладнішого означення поодиноких наших племен. А загальна назва для жителів гір — гірняки або верховинці, долів або рівнин — долиняни. Сі назви ачеї вистануть, і клопотати собі голову ними нема що.

В. Гнатюк,

Видання й статі обговорені в сїм томі:

Часописи за р. 1901: Кіевская Старина

Університетскія Извѣстія (кіївські)

Записки императорскаго Харьковского Университета

Труды Кіевской Духовной Академіи

Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости

Волинскія Епархіальныя Вѣдомости

Подольскія Епархіальныя Вѣдомости

Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости

Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости
 Кишневскія Епархіальныя Вѣдомости
 Таврическія Епархіальныя Вѣдомости
 Черниговскія Епархіальныя Извѣстія
 Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости
 Курскія Епархіальныя Вѣдомости
 Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости
 Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ
 Гродненскія Епархіальныя Вѣдомости
 Минскія Епархіальныя Вѣдомости
 Литовскія Епархіальныя Вѣдомости
 Полоцкія Епархіальныя Вѣдомости
 Земскій Сборникъ Черниговской губерніи
 Записки Херсонскаго земства

I. Talko-Hryncewicz — Przyczyunki do poznania świata kurhanowego Ukrainy, 1900.

Dr. W. Demetrykiewicz — Neolityczne groby szkieletów tak zw. siedzących w Przemyskiem i Krakowskiem, 1898.

— Poszukiwania archeologiczne w powiecie trembowelskim, 1900.

Ф. Свистунъ — Галичина могила, 1901.

К. Харламовичъ — Къ вопросу о просвѣщеніи на Русь въ домонгольскій періодъ, 1901.

И. Свѣнцицкій — Начала философіи въ русской литературѣ XI—XVI вв., 1901.

Г. Ольховскій — Важный моментъ въ исторіи Холмской Руси. Холмскій кафедральный соборъ до введенія уніи (1001—1596), 1901.

М. Рудневъ — Церковное судопроизводство по дѣламъ о расторженіи брака по причинѣ супружеской невѣрности, 1901.

Teka konserwatorska grona konserwatorów Galicyi Zachodniej, I, 1900.

Sprawozdania komisji do badania historyi sztuki w Polsce, VII, I—II, 1902.

K. Heck — Szymon Szymonowicz (Simon Simonides), jego żywot i dzieła, 1901.

St. Załęski T. J. — Jezuiti w Polsce, II, 1901.

Н. Оглоблинъ — Красноярскій бунтъ 1695—1698 гг., 1901.

Н. Василенко — Матеріалы для исторіи экономического, юридическаго и общественнаго быта Старой Малороссіи, 1901.

Р. Барсовъ — О духовной цензурѣ въ Россіи, 1901.

И. Лучицкій — Крестьяне и крестьянская реформа въ восточной Австріи, 1901.

R. F. Kaindl — Die Bukowina in den Jahren 1848 und 1849, 1899.

B. Łoziński — Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich, 1901.

A. Skórski — Euzebiusz Czerkawski, jego życie i działalność pedagogiczna, 1898.

A. Папковъ — Церковно-общественные вопросы въ эпоху Царя Освободителя, 1902.

R. F. Kaindl — Die Juden in der Bukowina, 1901.

— Aus der Volksüberlieferung der Bojken, 1901.

— Das Osterfest in der Bukowina, 1901.

— Die Majki-Nauki, Waldfräulein der Bojken und Huzulen, 1902.

— Die Namengebung der Ruthenen, 1902.

Поправка. На стор. 4, 1 р. з низу падрук. Нідерлея, треба: Нідерле.

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M. Hruševskýj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskýj 29—86; 3. Ševčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konyškyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Ševčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barviškyj 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačovnyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskýj (Fortsetzung) 62—113; 3. Messapparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachivskýj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarevskýj's. Desiderata von M. Hruševskýj 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluj S. 1—24; 2. Zur Erinnerung an Markian Šaškevič, von V. Kocovskýj 25—35; 3. Ševčenko und Mickievic, vergleichende Studie von Dr. A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišančič“, Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. I. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hruševskýj 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konyškyj und M. H. 222—231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Ševčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konyškyj S. 1—28; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynovskyj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von V. Levickýj 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hruševskýj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrijenko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonovskýj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Ševčenko im Gefängniß, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hruševskýj 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und kommerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Velyčko S. 1—36; 2. Bittschrift von Honta's und Zelizniak's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd“ (Najmička) von T. Ševčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archäographische Notiz von M. Hruševskýj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von ** 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes“, griechische Grammatik, herausgegeben in Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studynskýj S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hruševskýj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von V. Levickýj (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 6. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Varlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko S. 1—38 u. I—XVI, 2. „Lobrede auf Vitovd“, einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-litthauischen Chronik, von M. Hruševskýj 1—16; 3. „Froh tönende Euphonie“, ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohyla im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studynskýj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Ševčenko, von Al. Konyškyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhundert, von A. Lotočkyj S. 1—34; „Bittschrift Daniels des Verbannten“, ein Denkmal der alruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von V. Ščurat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von Hirudo medicinalis (mit Illustration), von I. Rakovskýj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Gross-Fürst. Litthauen, von M. Hruševskýj 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgeth. von E. Barviňskýj s. 1—34; 2. Varlaam und Ioasaph, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgeth. von M. Hruševskýj 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—12; 5, Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Ševčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyškyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke zur Geschichte des Kijever Gebietes, mitgeth. von M. Hruševskýj 1—18; 3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. Levyčkyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F. Kaindls Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—5.

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J. 1340 nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von E. m. Terleckyj 1—26; 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, mitgeth. von M. Hruševskýj 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von Dr. C. Studynskýj 1—32; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Radakova 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische Untersuchung von M. Korduba 1—20; 2. T. Ševčenko's zweite Verbannung (1850—1857), kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—76; 3. Ein Fall von Vesania melancholica, von Dr. O. Č. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hruševskýj 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Fortsetzung) 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russland in den J. 1654—1656, von E. m. Terleckyj 1—30; 2. Beiträge zur Geschichte der Zeit des B. Chmelnyckyj, mitgeth. von S. Tomašivskýj, I 1—14; 3. Taras Ševčenko in Petersburg (1858—1859), von A. Konyškyj 1—42; 4. Miscellanea: Einige geistliche Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hruševskýj 1—16; 5. Wiss. Chronik; Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—4

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kuševič, lemberger Rathsherr und sein Notizbuch, von S. Tomašivskýj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jahrh., herausg. von M. Hruševskýj 1—48; 3. T. Ševčenko's letzte Reise in die Ukraine (im J. 1859), von A. Konyškyj; 1—30; 4. † P. Kuliš 1—1; 5. Miscellanea 1—8; 6. Wissenschaftliche Chronik: Archäologischer Congress in Riga im J. 1896, von N. Kniževič, 1—8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—8.

Inhalt des XVI Bandes. 1. Het'man Bohdanko, kritisch-historische Untersuchung von M. Hruševskýj S. 1—18; 2. Legenden des Chitarer-Codex, aus dem Anfange des XVIII Jahrh., mitgeth. von V. Hnatiuk 1—38; 3. T. Ševčenko's letzte Lebensjahre, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—70; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896. I. Ukrainisch-russische (ruthenische) Zeitschriften 1—14; 6. Bibliographie 1—48.

Inhalt des XVII Bandes. 1. Polnisch-kosakischer Krieg im J. 1625, historische Untersuchung von S. Rudnyčkyj S. 1—42; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jhrh., herausg. von M. Hruševskýj (Schluss) 49—98; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Sevčenko, von A. Konyškyj, II Theil 1—22; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine 1—16; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar — April) 1—4.

Inhalt des XVIII Bandes. 1. Varlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) S. 81—134; 2. Einfall der Kosaken in Očakov im J. 1545, mitgetheilt von E. Barvinškyj 1—32; 3. Ein Project zur Hebung des Handels in der Ukraine aus dem J. 1784, mitgetheilt von N. Kniaževič 1—8; 4. Miscellanea, von Dr. A. Markevič 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen auf dem Gebiete der altruthenischen Geschichte, von M. Hruševskýj 1—24; 6. Bibliographie 1—67; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—1.

Inhalt des XIX Bandes. 1. Steuerrecesse in Polen während der Regierung Kasimir des Jagellonen, von S. Tomašivskýj S. 1—70; 2. Beschreibungen der Domänen von Peremyšl, mitgetheilt von M. Hruševskýj 1—24; 3. Miscellanea 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine (Schluss) 1—32; 5. Bibliographie 1—51; 6. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai — August) 1—3.

Inhalt des XX Bandes. 1. Galicische Bojaren im XII und XIII Jarh., von M. Hruševskýj S. 1—20; 2. Varlaam und Joasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Schluss) 135—202; 3. Einige Gedichte des Ivan Nekraševič, mitgetheilt von A. Lotočkyj 1—10; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—48; 7. Redactionelle Notiz 1—2.

Inhalt des XXI Bandes. 1. Die Anten, ein Fragment zur ruthenischen Geschichte, von M. Hruševskýj S. 1—16; 2. Die sociale Lage der weltlichen Geistlichkeit in der Ukraine und in Russland im XVIII Jahrh., von A. Lotočkyj 1—46; 3. Ernte in Ost-Galizien und in der Bukovina auf Grund des Jahrbuches des k. k. Ackerbauministeriums für das J. 1896 u. 1897, dargestellt von V. Budzynovskýj (im Anhang) 1—36; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1897 1—10; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft im J. 1897 1—20.

Inhalt des XXII Bandes. 1. Ein vergessener ruthenischer Gnomendichter des XVII Jarh., von Dr. I. Franko S. 1—16; 2. Beiträge zur Geschichte der Kosaken, von M. Hruševskýj 1—14; 3. Ruthenische Ansiedlungen im Komitate Bač-Bodrog (Süd-Ungarn), von V. Hnatiuk 1—58; 4. Miscellanea 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1897, von Dr. M. Korduba 1—42; 6. Bibliographie 1—54; 7. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—3.

Inhalt des XXIII u. XXIV Bandes. 1. Chmelnyčkyj und sein Aufstand, historische Skizze von Michael Hruševskýj S. 1—30; 2. Die Volksbewegungen in Galizien im J. 1648, von Stephan Tomašivskýj 1—138; 3. Chmelnyčkyj's Aufstand in den Dichtungen der Zeitgenossen, von Dr. Ivan Franko 1—114; 4. Ein Porträt Chmelnyčkyj's nach einer ital. Gravüre vom J. 1683. 5. Miscellanea 1—20; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Quelle zur Geschichte des Aufstandes Chmelnyčkyj's (St. Temberski's Annales 1647—1656), von Stephan Rudnyčkyj 1—22; 7. Bibliographie 1—16; 8. Aus der Gesellschaft: 1) Die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar—April 1898), 2) Neue Statuten der Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XXV Bandes. 1. Silberfund von Molotiv (Ost-Galizien), eine archäologische Notiz von M. Hruševskýj S. 1—6; 2. Beiträge zur Geschichte der Beziehungen zwischen Peter Dorosenko und Polen in den J. 1670—72, von O. Celvyč 1—26; 3. Der 1 und 2 November 1848 in Lemberg (ein officieller Bericht), mitgeth. von I. Levyčkyj 1—43; 4. Jubiläum der ukrainisch-russischen Literatur 1—1; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1897: a) In der Ukraine herausgegebene Zeitschriften; b) Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1897, von Dr. M. Korduba (Schluss) 1—80; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai—August 1898) 1—4.

Inhalt des XXVI Bandes. 1. Kotljarevskij's Werke in Galizien, von Dr. J. Franko S. 1—14; 2. „Harte Zeiten“, Beiträge zur Geschichte Galiziens in den J. 1846—61, mitgetheilt von M. Zubryčkyj 1—16; 3. Inventarien der Domäne Ratno (Nord-Volynien) aus den J. 1500—1512, mitgetheilt von M. Hruševskij 1—40; 4. Miscellanea 1—16; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1896 (Schluss) 1—32; 6. Bibliographie 1—60; 7. Jubiläumsfeier der Wiedergeburt der ukrainisch-russischen Literatur, von O. Makovej 1—14.

Inhalt des XXVII Bandes. 1. Ein galizischer „Soldat der Zauberer“, mitgeth. von Dr. Ivan Franko S. 1—22; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, mitgeth. von Ivan Verchratskyj (Fortsetzung folgt) 1—68; 3. Miscellanea 1—18; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1898 1—12; 5. Bibliographie 1—52; 6. Jahresberichte der Gesellschaft für das Jahr 1898 1—22.

Inhalt des XXVIII Bandes. 1. Die Kosaken im Feldzuge von Smolensk in d. J. 1633—4, von Oleg Celevyč S. 1—72; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, von Ivan Verchratskyj (Fortsetzung) 69—94; 3. Miscellanea: Einige Actenstücke zur Geschichte der ruthenischen Ansiedelung jenseits des Bug, mitgeth. von M. Hruševskij 1—10; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M. Korduba 1—36; 5. Bibliographie 1—45; 6. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XXIX Bandes. 1. Ukraine nach dem Jahre 1654, Historische Skizze von L. Č. (Fortsetzung folgt) S. 1—13; 2. Die ruthenische Sprache auf dem archäologischen Congress in Kijev und der Antheil der Ševčenko-Gesellschaft an demselben 1—1; 3. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn von Ivan Verchratskyj (Fortsetzung) 95—200; 4. Miscellanea 1—5; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M. Korduba — III. Mittelalter 1—31; 6. Bibliographie 1—44.

Inhalt des XXX Bandes. 1. Ukraine nach dem Jahre 1654, Historische Skizze von L. Č. (Schluss) S. 14—67; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, mitgeth. von Ivan Verchratskyj (Schluss) 201—276; 3. Zur Geschichte des „ruthenischen Ritus“ in Polen, Brief an die Redaction von Dr. Anton Prochaska mit Bemerkungen von Michael Hruševskij 1—8; 4. Miscellanea: Versuch einer Bibliographie des Gregor Skovoroda, von L. Č. 1—4; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1898: In der Ukraine herausgegebene Zeitschriften 1—24; 6. Bibliographie 1—38; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Februar—April 1899), 1—4.

XXXI—XXXII Bände enthalten die für den Kijever archäologischen Congress bestimmten, aber infolge des Verbots der ukrainischen Sprache nicht vorgebrachten Referate. — I. Hälfte: Archäologie, Geschichte, Ethnographie. I. Vorwort (deutsch und ukrainisch) 7—10, 27—30; Inhaltsangaben aller angemeldeten Referate aus dem Gebiete der Archäologie, Geschichte und Ethnographie (deutsch) 11—26; II. Die im Auszug mitgetheilten Referate und Communikate (ukrainisch) u. A.: Gab es unter den ruthenischen Volksstämmen einen Volksstamm der Chorvaten? von M. Hruševskij. Ornamentik der Ostererier in dem Galizisch-Volhynien, von Dr. M. Korduba. III. Die in extenso mitgetheilten Referate: Das Gräberfeld in Čechy (Bez. Brody), archäologische Untersuchung von M. Hruševskij, 1—22; Zvenyhorod bei Lemberg (Bez. Bibrka), historisch-archäologische Untersuchung von M. Hruševskij, 1—28; Ein Bleisiegel aus Stupnycia bei Sambor, eine Notiz von M. Hruševskij, 1—4; Sociale Classen und politischen Parteien im Fürstenthum Halič bis zur Hälfte des XIII Jahrh., von Dr. M. Korduba, 1—42; Zur Frage über die staatsrechtliche Stellung der Kijever Fürsten des XV Jahr., von M. Hruševskij, 1—4; Die kleinrussischen Länder der polnischen Krone gegen Ende des XV Jarh. Feindliche Einfälle und Organisation der Grenzvertheilung, von S. Rudnyčkyj, 1—54; Beiträge zur Geschichte der Kosakenaufstände vom J. 1595—6, von M. Hruševskij, 1—30; Die ukrainischen Kosaken in den Jahren 1625—1630, kritisch-historische Untersuchungen von S. Rudnyčkyj, 1—76; Die Überbleibsel des ursprünglichen Communismus bei den Bojken (Galizien), von Dr. V. Ochrymovyč, 1—16; Der slovakische Räuber Janošik in der Volkspoesie, von V. Hnatiuk, 1—50; IV. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai—August 1899), 1—4; V. Inhaltsverzeichniss des VIII Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XXVII—XXXI), 1—9.

Inhalt des XXXIII Bandes. 1. Bronzene Schwerte aus d. Bez. Turka (Galizien) von M. Hruševskij S. 1—4; 2. *Über den Accent in der ukrainisch-ruthenischen Sprache, Untersuchung von Dr. V. Ochrymovyč (Fortsetzung folgt) 1—64; 3. Varianten zu einigen Gedichten Ševčenko's, mitgetheilt von A. Konyškyj (Fortsetzung folgt) 1—16; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der wissenschaftlichen Litteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M. Korduba — III. Neue Zeit; 2) Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1898 (Schluss) 1—54; 6. Bibliographie 1—46; 7. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft (September—December 1899) 1—5.

Inhalt des XXXIV Bandes. 1. *Ein Beitrag zur Geschichte der Dorfgeistlichkeit, aus den Samborer Akten des XVI Jahr., von Michael Hruševskij S. 1—82; 2. Einige Beiträge zu einer kritischen Ausgabe de Gedichte Ševčenko's, von Julian Romančuk 1—32; 3. Miscellanea 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1899: in ukrainischer Sprache herausgegebene Zeitschriften, von S. Tomašivskij 1—8; 5. Bibliographie 1—58.

XXXV—XXXVI Bände enthalten die für den Kijever Archäologen-Congress bestimmten, aber infolge des Verbots der ukrainischen Sprache nicht vorgebrachten Referate. — II. Hälfte: Sprachkunde und Litteraturgeschichte. I. Vorwurf (deutsch und ukramisch) S. 5—6, 24—25; Inhaltsangaben aller angemeldeten Referate aus dem Gebiete der Sprachkunde und Litteraturgeschichte (deutsch) 7—23; II. Die im Auszug mitgetheilten Referate und Kommunikate, u. A.: Die Nasal-Vocale in des slavischen Sprachen, von A. Barvinskij, 3—5; Ein Beitrag zur Kenntniss der Entwicklung der Volkssprache in der Litteratur der galizischen Ruthenen, von E. Kokorudz, 7—8; Der litterarhistorische und historische Hintergrund des Liedet vom Ihors Heereszug, von Dr. V. Kocovskij, 10—12; III. Die in extenso mitgetheilten Referate: Über die Mundart der sogenannten Doly, von I. Verchratskij, 1—128; Die Ruthenen der Eperies-Diöcese und ihre Dialekte, von V. Hnatiuk, 1—70; Das „Slovo über die Auferstehung Lazars“, ein altukrainisches Poem au, apokryphische Themen, von Dr. I. Franko, 1—57; Ein neuer Beitrag zu den Studien über Ivan Vyšenskij, von Dr. I. Franko, 1—4; Das apokryphe Evangelium Pseudo-Matthäi über die Geburt und die Kindheit Maria's und seine Spuren in der ukrainischen Litteratur, von Dr. I. Franko, 1—32; Wer war der Verfasser der „Αντίρρησις (1599)? von Dr. C. Studynskij, 1—20; Jakub Gavatovič (Gavat), Verfasser frühesten ukrainischer Intermedien aus dem J. 1619, von M. Pavlyk, 1—44.

Inhalt des XXXVII Bandes. 1. Die Ohringe des sog. Kijever Typus be modernem Kaukasiern, von M. Hruševskij S. 1—4; 2. *Das Karpathoruthenische Schriftthum im XVII—XVIII Jahrh., von Dr. I. Franko, 1—91; 3. Der Kijever Archäologen-Congress, von N. Knjaževyč, 1—11; 4. Miscellanea 1—16; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Litteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba, I. Allgemeines, II. Alterthum, 1—28; 6. Bibliographie 1—44.

Inhalt des XXXVIII Bandes. 1. Drei Bleisiegel aus der Umgegend von Halič (mit Abbildungen), von M. Hruševskij, S. 1—4; 2. *Die Beziehungen des Hetman Ivan Vyhovskij zu Polen in den Jahren 1657—8, von D. Koreneč, 1—20; 3. *Das Karpathoruthenische Schriftthum im XVII—XVIII Jahrh., von Dr. I. Franko, Beilagen, XII—XXV (Schluss) 91—162; 4. Miscellanea, 1—4; 5. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der Zeitschriften für das J. 1899 — Die in der Ukraine herausgegebene Zeitschriften, 1—25; 2) Übersicht der wissenschaftlichen Litteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur- und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba; III. Mittelalter, 26—38; 6. Bibliographie, 1—56; 7. Inhaltsverzeichniss des IX Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XXXIII—XXXVIII), 1—12.

Inhalt des XXXIX Bandes. 1. Zum Andenken an Alexander Konyškyj, von M. Hruševskij, S. 1—14; 2. Ungedruckte Gedichte des T. Ševčenko, mitgetheilt von A. Konyškyj, S. 1—8; 3. Varianten zu einigen Gedichten Ševčenko's, mitgetheilt von A. Konyškyj (Schluss), S. 1—22; 4. Übersicht des gegenwärtigen Standes der historischen Forschungen über die ukrainische Litteratur. Die älteste Pe-

*) Die für den Kijever Archäologen-Congress bestimmten Referate sind mit einem Sternchen bezeichnet.

riode. Einige Probleme und Desiderata, von Dr. Al. Kolessa, S. 1—40; 5. Lateinische Infinitive auf ier, von I. Kopač, S. 1—2; 6. Miscellanea 1—6; 7. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der wissenschaftlichen Litteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur- und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba: III. Mittelalter (Schluss), IV. Neue Zeit, S. 1—56; 2) Übersicht der Zeitschriften für das J. 1899 (Schluss), S. 57—78; 8. Bibliographie, S. 1—32.

Inhalt des XL Bandes. Ein Beitrag zur Geschichte des Aufstandes Nalyvako's, mitgetheilt von B. Domanýckyj, S. 1—6; 2. Das Jahr 1848 und das griech.-kath. geistliche Seminar in Lemberg, mitgetheilt von G. Kmit, S. 1—10; 3. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn. Dialecte mit unbeweglichem Accent, von J. Verchratskýj (Fortsetzung folgt), S. 1—113; Miscellanea, S. 1—9; 5. Wissenschaftliche Chronik: Die Arbeiten N. Kondakov's auf dem Gebiete der Geschichte altruthenischen Kunst, von M. Hruševskýj, S. 1—13. 6. Bibliographie, S. 1—41.

Inhalt des XLI Bandes. 1. Chronologie der Chronik von Halyč und Volodymyr (sog. Hypatios-Chronik), eine Untersuchung von M. Hruševskýj, S. 1—72; 2. Studien auf dem Gebiete des Karpatoruthenischen Schriftthums im XVII—XVIII Jahrh. I. Presbyter Johannes, Smera der Kumane und Entdeckung Tibets, von Dr. I. Franko, S. 1—50; 3. Miscellanea, S. 1—11; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1900 — In ukrainischer Sprache herausgegebene Zeitschriften, von S. Tomasiwskyj, S. 1—9; 5. Bibliographie, S. 1—47.

Inhalt des XLII Bandes. 1. Kritische Analyse der sogenannten Thukidideischen Archäologie, von I. Kopač, S. 1—20; 2. Beiträge zur Geschichte der Rekrutenaushebung in Galizien am Ende des XVIII und bis Mitte des XIX Jahrh., mitgetheilt von M. Zubryčkyj, S. 1—18; 3. Slovaken oder Ruthenen? Beiträge zur Erklärung der Frage über die Nationalität der West-Ruthenen in Ungarn, von V. Hnatiuk, S. 1—81; 4. Miscellanea, S. 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die althebräische Geschichte, von Dr. I. Franko, S. 1—19; 6. Bibliographie, S. 1—50.

Inhalt des XLIII Bandes. 1. Alexius Storoženko, Beiträge zur einer Charakteristik seiner Werke, von J. Stešenko, S. 1—46; 2. Aus der Korrespondenz des Dionysius Zubryčkyj (J. 1840—1853), mitgetheilt von Dr. C. Studynski, S. 1—66; 3. Miscellanea, S. 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1900 — Die in der Ukraine herausgegebenen Zeitschriften, S. 1—24; 5. Bibliographie, S. 1—41; 6. Von dem Museum der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, ein Aufruf an die ukrainische Gesellschaft, S. 1—3.

Inhalt des XLIV Bandes. 1. Ein Trinkerwunder in Korsun, Beitrag zur Geschichte der altrussischen Legende, von Dr. I. Franko, S. 1—14; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn. Dialecte mit unbeweglichem Accent, von J. Verchratskýj (Fortsetzung), S. 113—224; 3. Miscellanea, S. 1—9; 4. Wissenschaftliche Chronik: Proben einer Biographie des Pantelejmon Kuliš und Charakteristik seiner Thätigkeit, von J. Stešenko, S. 1—28; 5. Bibliographie, S. 1—51.

Inhalt des XLV Bandes. 1. Haben wir authentische Urkunden des Fürsten Leo von Halyč? Kritische Untersuchung von M. Hruševskýj, S. 1—24; 2. Eine Denkschrift zur Vertheidigung der Rechte der Orthodoxen und Dissidenten aus der Zeit des Vierjährigen Landtages, mitgetheilt von M. Haluščynskyj, S. 1—12; 3. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn. Dialecte mit unbeweglichem Accent, von J. Verchratskýj (Schluss) S. 225—280; 4. Miscellanea, S. 1—16; 5. Wissenschaftliche Chronik: Beiträge zur Geschichte der polnischen Gesellschaft in der Ukraine im XIX Jahrhundert, I—VI, von Dr. I. Franko, S. 1—42; 6. Bibliographie, S. 1—46; 7. Inhaltsverzeichnis des X Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XXXIX—XLIV), S. 1—14.

Inhalt des XLVI Bandes. 1. Der Madeleine-Styl in der Ukraine, von Theodor Volkov (mit mehreren Illustrationen und Phytotypien), S. 1—12; 2. Der heilige Clemens im Chersonesus, Beiträge zur Geschichte der altrussischen Legende, von Dr. Ivan Franko (I. Vorwort. II. Was wissen wir vom wirklichen heil. Clemens? III. Die Pseudo-Clementinen), S. 1—44; 3. Geistliche Gedichte der ungarischen Ruthenen, mitgetheilt von Vladimir Hnatiuk (Einleitung, I. Die Gedichte aus Nord-Ungarn N. 1—64), S. 1—68; 4. Miscellanea, S. 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1900 (Schluss), S. 1—24; 6. Bibliographie, S. 1—44.

НБ ПНУС

249237

2. Beiträge zur ukrainischen Ethnologie, Bd. I, Preis 8 Kr. (Enthält Abhandlungen über neueste archaologische Funde, über die Lebens- und Arbeitsweise der ukr. Fischer in der Dobrudza, der galizischen Kürschner usw., sowie auch eine Abhandlung über die farbigen Ostereier, ihre Herstellung und Ornamentik, mit 13 chromolithographischen Tafeln und zahlreichen Illustrationen im Text). Bd. II, 4 Kr. Die Huzulen, Land, Leute, Lebensweise, Industrie, Sitte und Brauch, religiöse Vorstellungen usw., mit über 300 Illustrationen. Bd. III, 4 Kr. (Neue archaologische Funde, Volkskalender, aus der galiz. Volksindustrie, Hochzeitslieder und Gebräuche a. d. Gouv. Cernyhiv, Die Corporationen der Dorfjugend in der Ukraine, Bd. IV, 4 Kr. Die Huzulen (zweit. Theil), Bd. V, 6 Kr. Die Huzulen (dritter Theil).

Chronik der Gesellschaft, enthält die Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft, Sectionen und Commissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschien N. 1—10 ukrainisch und deutsch.

Aus dem Lagerkataloge

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg,

Czarnecki-Gasse 26.

Mittheilungen der Ševčenko Gesellschaft der Wissenschaften, redigirt von Prof. Michael Hruševskij, bis jetzt erschienen Bde 1—XI. VIII (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Litteraturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat kauflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 Kr., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) a 6 Kr.

Publicationen der Sectionen und Commissionen der Ševčenko-Gesellschaft:

A. Die historisch-philosophische Section publizierte bis jetzt:

1. Vier Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istorično-filozofičnoi sekcyi) enth. eine Geschichte der Ukraine von Prof. M. Hruševskij (I. Theil bis Anfang des XI. Jahrh., II — bis Mitte des XIII. Jahrh., III—IV bis zum J. 1840). Preis I u. II B. a 4 Kr., III u. IV B. 5 Kr.
2. Historische Bibliothek, bis jetzt erschienen B. I—XXI.
3. Juridische Zeitschrift, bis jetzt XII Bde, a 2 Kr.
4. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt III Bde a 3 Kr.
5. Juridische Bibliothek, bis jetzt II B. a 2 Kr.

B. Die philologische Section publizierte bis jetzt 5 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcyi), enthaltend: Bd. I. und IV. eine Biographie des ukrainischen Dichters Taras Ševčenko, von A. Koniskij, Preis a 3 Kr. Bd. II. u. III. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde und Litteratur, von Michael Dragomanow (erster Theil). Preis a 4 Kr. Bd. V Die Mundart der Lemken, von I. Verchratskij, 6 Kr. Ukrainische Bibliothek, Bd. I Sämmtliche Werke von J. v. Fed'kovič. Bd. I. Gedichte, Preis 7 Kr. 20 H.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medicinische Section publizierte bis jetzt 8 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). Die beiden ersten Bände kosten a 3 Kr., Bd. III—VIII erschienen jeder in zwei Abtheilungen, jede unter einer besonderen Redaction; die mathematisch-naturwissenschaftliche red. von Iv. Verchratskij und Vlad. Levickij, die medizinische red. von Dr. E. Ozarkevyc. Preis jeder Abtheilung 2 Kr.

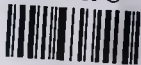
D. Die Archäographische Commission publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine, Bd. I (Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66); Bd. II (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sapok im J. 1565); Bd. III (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564—5); Bd. IV u. V (Galizische Akten aus den J. 1648—1659). Jeder Bd. kostet 4 Kronen, III Bd. 5 Kr.
2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Litteratur. Bd. I. Alttestamentliche Apokryphen; Bd. II. Neutestamentliche Apokryphen A. Evangelienkreis. Bd. I, Preis 4 Kr., Bd. II, 5 Kronen.
3. Kottljarevskij, Die travestirte Aeneis, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798, Preis 60 Heller.

E. Die Ethnographische Commission publizirt:

1. Das Ethnographische Sammelwerk (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 11 Bände. Preis Bd. I—IV u. VII—X u. XII a 3 Kronen, Bd. V u. VI a 4 Kr. (Aus dem Inhalt: Weihnachtsfest am Kuban; Galizische Volksmärchen; Galizische Leiermänner, ihre Lieder, ihr Jargon; Beiträge zur Ethnographie der ungarischen Ruthenen; Legenden, Märchen, Fabeln, Novellen und Sagen der ungarischen Ruthenen; Volksüberlieferungen über die Czarenkrönung; Der Volksglaube in Ostgalizien; Sammlung der Volksanekdoten; Sammlung der Volksnovellen); Galizische Sprichwörter; Sammlung der Volkslegenden.

НБ ПИУС

249237